दयालु माता अने सद्गुणी पुत्री

દયા ધર્મ કા મૂલ હૈ, પાપ મૂલ અભિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડીયે, જબલગ ઘટમેં પ્રાન.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભિક્ષુ—અખંડાનંદ.
અમદાવાદ અને મુંબઈ.

काठियावाड निवासी एक सज्जन तरफथी
તેમનાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીના સ્મરણ નિમિત્ત
સ્વલ્પ મૂલ્યની આવૃત્તિ, ૩ આના.

दयाळु माता अने सद्गुणी पुत्री

दया धर्म का मूल है, पाप मूल अभिमान;
तुलसी दया न छांडीये, जबलग घटमें प्रान.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ—અખંડાનંદ.
અમદાવાદ અને મુંબઈ.

કાઠિયાવાડ નિવાસી એક સજ્જન તરફથી
તેમનાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીના સ્મરણ નિમિત્ત
છપાવેલી સ્વલ્પ મૂલ્યની આવૃત્તિ.

અમદાવાદ-રાયખડમાં " સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય " માં
ભિક્ષુ—અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

વિ. સં. ૧૯૭૯. મૂલ્ય ત્રણ આના.

પ્રત્યેક વાંચનાર ભાઈબહેનોને વિનતિ કે-

એક પ્રકારનો પરોપકાર તેઓ સહજમાં કરી શકે તેમ છે; અને તે એ કે આપણી જે ઘણીખરી બહેનો તથા માતાઓ વાચી નથી જાણતી, તેઓને આ પુસ્તક બને ત્યારે ત્યારે તેમણે વાંચી સંભળાવવું. કેમકે જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવવાની સાથે તે બીજાઓમાં ફેલાવવો એ જેમ એક ઉત્તમ પરોપકાર છે; તેમ જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનઋણમાંથી છુટવા માટેનું કર્તવ્ય પણ છે. વળી તે આપણને આંતરિક આનંદ આપવા સાથે આપણા જ્ઞાનને દૃઢ તથા સક્રિય બનાવનારૂં આપણા સ્વાર્થનું સાધન પણ છે. ભગવાને ઉપદેશેલા નિષ્કામ કર્મરૂપી ધર્મનું આવી રીતે પરિપાલન કરવાથી સત્ય, સુખ તથા ઉન્નતિના માર્ગમાં સહજે આગળ વધી શકાય છે.

આ પુસ્તક દાન કે ધર્માદા તરીકે અપાય છે એમ કોઇએ ભૂલે ચૂકે સમજવાનું નથી. આપણા લોકો સારામાઠા પ્રસંગે પોતપોતાની શક્તિ મુજબ સગાંવહાલાંઓનો, જ્ઞાતિબંધુઓનો, અથવા ગામના સમગ્ર લોકોનો ખાનપાનથી તેમજ લ્હાણી, વગેરે દ્વારા સત્કાર કરે છે; તેવી આ પણ એક માનવબંધુ તરફની જ્ઞાન લ્હાણીજ સમજવાની છે.

આ પુસ્તકની જે ચાર હજાર પ્રત ભેટ વહેંચી દેવાની છે, તેનો નિકાલ ૧૯૭૯ ના પહેલા જેઠની આખર સુધીમાં થઈ જનાર હોવાથી, તેમજ બીજી મૂલ્યથી વેચવાની ૧૦૦૦ પ્રતોમાંથી પણ એ મુદતની આખરે જે પ્રતો બચી હશે તે સઘળી એક પરોપકારી વ્યક્તિએ ખરીદી લેવાનું કહેલું હોવાથી, એ મુદત પછીથી આ પુસ્તક જોઇએ તો તે તરતમાં તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડશે તેમાંથીજ મળી શકશે. એ નવી આવૃત્તિનું મૂલ્ય ૦|- રહેશે.

પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક સારા માઠા પ્રસંગે પ્રત્યેક સમજુ ભાઇ

બ્હેનોએ પોતાનાં સગાં સંબંધી તથા જ્ઞાતિજનો ઇત્યાદિનો ખાનપાનાદિ વડે સત્કાર કરતી વખતે પોતાની શક્તિ, અનુકુળતા તથા પસંદગી પ્રમાણે નાનાં મોટાં પુસ્તકો વડે પણ તેમનો સત્કાર કરવો જોઇએ. કેમકે જેમ શરીરના ખોરાક માટે અન્ન છે, તેમ મનના ખોરાક માટે જ્ઞાન છે. વળી અન્નનો ખોરાક તો શરીરને એક ટંક કે એક દિવસજ કામ આપે છે; ત્યારે જ્ઞાન રૂપી ખોરાક તેને જીંદગી સુધી, એટલુંજ નહિ પણ જન્મો જન્મ સુધી કામ આવીને સુખ, સામર્થ્ય, ધર્મ, નીતિ અને આરોગ્ય વગેરે બાબતમાં ઉન્નતિપ્રદ પ્રેરણાઓ કર્યા કરે છે.

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની બનીને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઇકથીજ બને; પરંતુ જ્ઞાન ચારિત્ર્યને વધારનારાં પુસ્તકો તો આવી રીતે સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે.

કોઇ કોઇ ઉદારાત્માઓ આ રસ્તે પણ થોડું ઘણું ધન ખર્ચે છેજ; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ થઇ એક ઉમદા સામાજીક રૂઢિ રૂપે બની રહેવો ઘટે છે.

સારા માઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે થોડુંક ઘી ઓછું વાપરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાન્ત એવાં માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાનને ભેટ અપાય તો તે તેમને માટે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઘણાંજ ઉપકારક થાય એ તો ખુલ્લુંજ છે.

ઇચ્છા હોય તો " અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ " કે એવું કાંઇ મુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, કે રબરસ્ટાંપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને તેવી ભેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ સરી રહે છે.

સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ

પડે તે લોકોપકારક પુસ્તકો આવી રીતે પ્રત્યેક નાના મોટા સારા માઠા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરિ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજુ મનુષ્યે મેળવવું ઉચિત છે.

આ પુસ્તકની લહાણી કરનાર બંધુની પેઠે જે કોઇ છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છે તે માણસ કોઇ એક નાના મોટા ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ પણ છપાવીને વહેંચી–વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછી રકમ ખર્ચવાની હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઇ એક ઉત્તમ પુસ્તકની સામટી પ્રત ખરીદીને મેમાનો, પડોશીઓ, જ્ઞાતિબંધુઓ, વગેરેમાં તેની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય, તેટલાવડે તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ દશ રૂપિયા જ આ રસ્તે ખર્ચવા હોય, તેટલાવડે પણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઇ સારી બસો ચારસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવો હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મ ગ્રંથોમાંની અથવા બીજી અસરકારક શીખામણોનાં સો બસો હસ્તપત્ર મુખેથી વહેંચી શકાય.*

ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયવાળી પુસ્તિકાઓ તો હરકોઇ માણસ અમસ્થો પણ પાવલામાં દશ પ્રત દશ જણને ભેટ આપવાનો લ્હાવો લઇ શકે.

---

* આવાં કેટલાક પ્રકારનાં હસ્તપત્ર આ સંસ્થા તરફથી છપાવીને તૈયાર રાખવા ધારણા છે; પરંતુ તેવી માગણીઓ આવવા ઉપર તેનો અમલ થવાનો આધાર છે.

નિવેદન.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફની "વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના અંક ૧૪૫–૪૭ રૂપે હમણાં જે ટુંકી વાર્તાઓનો સાતમો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે; તેમાંથી સ્ત્રી ઉપયોગી ચાર વાર્તાઓના સંગ્રહરૂપે આ પુસ્તકની પાંચ હજાર પ્રત એક કાઠિયાવાડ નિવાસી સજ્જન તરફથી તેમનાં સદ્‌ગત પત્નીના સ્મરણમાં ભેટ યાને લહાણી તરીકે વહેંચવા સારૂ તથા સ્વલ્પમૂલ્યે આપવા સારૂ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે.

આમાંની દયાળુ માતા તથા સદ્‌ગુણી પુત્રી, આ બે શરૂની વાર્તાઓ એક સુયોગ્ય બંગાલી લેખકની કૃતિ હોઇને તે મૂળ પુસ્તકો બંગાલામાં પુષ્કળ પંકાયાં છે; અને તેની એક પછી એક આવૃત્તિઓ નીકળતી ચાલે છે. આ વાર્તાઓ કેવી ભાવપૂર્ણ, અસરકારક અને સ્ત્રીવર્ગ માટે ઉપકારક છે; તે તેના વાંચન ઉપરથી સમજાશે.

એ પછીની વાર્તા "દેશભક્ત કેથેરાઇન" નામે છે. આ વાર્તા કલ્પિત નહિ પરંતુ સાચી જીવનકથા છે. રાજ્ય તરફના મહાન અન્યાયો અને અંતરાયો વચ્ચે દેશભક્તિના મહામંત્રથી પ્રેરાયલી આ રૂશ દેશની વીર સન્નારી કેવી ધીરજથી અને કેવાં કેવાં કષ્ટો વેઠીને પોતાનું કાર્ય બજાવ્યે જાય છે; તથા સાયબીરિયાના દેશનિકાલનાં મહાન કષ્ટમાંથી લાંબા સમયે છુટયા પછી પણ પાછી તેના તેજ કાર્યમાં તે કેવા ઉત્સાહ અને ધીરજપૂર્વક મચી પડે છે; તેનું એમાં બહુ અસરકારક વર્ણન છે.

છેલ્લી "સ્વરાજ્યની કિમ્મત" વાળી વાર્તા દર્શાવે છે કે, સ્વરાજ્યના સાચા ઉપાસકો પ્રાણ જતાં સુધી પોતાના ઉદ્દિષ્ટ હેતુને કેવા વળગી રહે છે અને તે કાર્યમાં સ્વદેશભક્તિના મહામંત્રથી પ્રેરિત થયેલી

આર્ય સ્ત્રીઓ, પત્ની તથા માતા તરીકે કેવું ઉદાત્ત મનોબળ દાખવી શકે છે; તથા કેવું પ્રોત્સાહક આશ્વાસન આપી તથા લઇ શકીને સ્વજનોના વિયોગ અને દેહાન્તના મર્મભેદી ઘા પણ કેટલા બધા ધૈર્ય તથા વીરત્વપૂર્વક ખમે છે. દેશમાં આવા પ્રકારના જે અનેક સાચા બનાવો બની રહ્યા છે, તે દેશના ભવ્ય ભાવીને વધારે ને વધારે જોશથી ખેંચી લાવવાના, એમાં જરાય સંશય નથી.

પુસ્તકના છેવટના ભાગમાં સારા ગ્રંથોના સેવનની જરૂર તથા તેથી થતા ફાયદા દર્શાવનારો વિષય આપ્યા પછી આ સંસ્થામાં મળી શકતાં પુસ્તકોની વિગતવાર હકીકત આપી છે; જે તરફ પ્રત્યેક વાંચનાર ભાઇ બહેનોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે

ઋષિકેશ સં. ૧૯૭૯. ચૈત્ર. પ્રકાશક.

જ્ઞાનયજ્ઞકોષ અથવા જ્ઞાનપ્રચાર ફંડ.

અનુક્રમણિકા—દયાળુ માતા.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૩	વકાસીને	વિકાસીને
૫	૫	કરત	કરતાં
૧૪	છેલ્લી લાઇન ૧૬ મા પાનની છેવટે નાખવી.		
૧૫	૧	તૃપ્તિમ	તૃપ્તિમાં
૧૭	૬	દુગા	દુર્ગા
૨૪	૨૫	જુ	જુદું
૩૫	૧૦	૯	૮
૪૪	૧૩	કર્યો	કર્યો
૫૦	૮	૧૦	૯
૫૧	૩–૪	હરિદાસની	રામબાણુની
૬૨	છેલ્લી	તા	વા
૬૩	૮	અશ્રધારા	અશ્રુધારા
૯૭	૮	ધળધાણી	ધૂળધાણી
૧૨૬	૬	સુખથી	મુખથી
૧૨૮	૩	થાય	થયા
૧૨૮	૪	શ્રદ	શ્રીદ

दयाळु माता.

(અનુવાદક: નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી.)

૧-અન્નદાનદ્વારા જીવનદાન.

બંગાળામાં "ધલેશ્વરી" નદીને કાંઠે "રાજાપુરનું ભાઠું" એ નામનો એક અતિ વિશાળ અને સુંદર પ્રદેશ આવેલો છે. એ પ્રદેશમાં નદીને કાંઠે રાજાપુર નામનું નાનું ગામ છે. ગામની વસ્તીમાં ઘણા ખરા ખેડુત લોકોજ છે; ઇતર જાતિમાં ફક્ત પાંચ ઘર બ્રાહ્મણોનાં એક બાજુએ આવેલાં છે. ગામનો એ ભાગ "બ્રાહ્મણવાડા"ના નામથી ઓળખાય છે. ગામની સ્થિતિ બહુ સારી ન હોવા છતાં ઘણી શાંતિમય હતી. ભાઠામાં પુષ્કળ ધાન્ય પાકતું. નાના મોટા દરેક ગૃહસ્થ પાસે નારી-એળ, કેળ, આંબા ઇત્યાદિ સુમધુર ફળોની એક એક વાડી તથા બટાકા, વેંગણ ઇત્યાદિ શાક તરકારીનાં ખેતર હતાં. નદીમાં સ્વચ્છ જળ ભરપટ્ટે હતું. તાત્પર્ય કે જીવનનિર્વાહ માટે કોઇને પણ ઝાઝું કષ્ટ પડતું નહિ. શરીરે પણ સર્વ લોકો સશક્ત અને નિરોગી હતા. પોતપોતાનાં ખેતરોમાં નીપજતાં ધાન્ય,

વૃક્ષોનાં ફૂલ અને નદીના જળથી સર્વે જણ સંતુષ્ટ હતાં; પરંતુ કોણ જાણે કયા પાપના યોગે વિધાતા દેવી રાજાપુર પ્રત્યે રૂઠી. એક વર્ષ નદીમાં પ્રચંડ રેલ આવી, તેણે રાજાપુર ભાઠાની ખેતીવાડીને બહુધા નષ્ટ કરી નાખી. ખેડુતોના હાથમાં માત્ર બે આનીજ ધાન્ય આવ્યું. બધાંયને શિર આફત આવી પડી. લોકો બિચારા થાળી વાટકા ઇત્યાદિ ધાતુપાત્રો વેચી સાટીને કોઇ પણ રીતે પ્રાણ બચાવી આવતા વર્ષની રાહ જોવા લાગ્યા.

બીજે વર્ષે પણ રાજાપુરની ભૂમિદેવી અનુકુળ થઇ નહિ. તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિને લીધે દેશભરમાં દારૂણ દુકાળ પડયો. નદી કિંવા કૂવાનાં પાણી સીંચી જે કંઇ થોડું ઘણું વાવ્યું હતું તે પણ કુદરતી જળના અભાવે સુકાઇ ગયું. રાજાપુરની સીમનાં સુપ્રસિદ્ધ લીલાંછમ જેવાં ખેતરો અને સુશોભિત વાડીઓ મરૂભૂમિ જેવાં ઉજ્જડ દેખાવા લાગ્યાં. દારૂણ અન્નકષ્ટથી આખા ગામમાં હાહાકાર વરતી રહ્યો.

જે રાજાપુર અન્નના ભંડારરૂપ ગણાતું હતું, જેની ભૂમિના અન્નથી પાંચ હજાર જીવોની જીવનરક્ષા થતી હતી, તેજ રાજાપુરના રહેવાસીઓ આજે અનાજને માટે ટળવળે છે. બાળ, યુવા અને વૃદ્ધ સ્ત્રી–પુરૂષોના રોદનધ્વનિથી કાન બહેરા થઇ જાય છે. શાન્તિદેવીનું સદાનું નિવાસસ્થાન રાજાપુર આજે અશાન્તિનું ક્રીડાંગણ બની રહ્યું છે. પ્રત્યેક ઘર નિસ્તેજ અને નિર્ધન થઈ ગયું છે, કોઈની પાસે કંઇજ રહ્યું નથી. અનાજ ભરવાની મોટી મોટી કોઠીઓ અને પાલાં ખાલીખટ પડયાં છે; તેમાં અનાજનો દાણો નથી. ગાયો ભેંસો બાંધવાની મોટી મોટી કહોડો છે, પણ તેમાં ગાય ભેંસ કંઇજ નથી.

અન્નના દુ:ખે એ સઘળું અડધી કિમ્મતે—નામની કિમ્મતે કિંવા વગર કિમ્મતે અપાઇ ગયું છે. પાણી પીવાને લોટી સરખી કોઇના ઘરમાં રહી નથી; નારીએળની કાચલી કિંવા હાથનો ખોબો એજ તેમનું જળપાત્ર છે. વાડીઓમાં શાકભાજીનું નામ સુદ્ધાં નથી. લોકો બિચારાં ભૂખનાં માર્યાં જે કંઈ હાથમાં આવે તે કાચુંને કાચુંજ ખાઇ જઈ જેમ તેમ પ્રાણ ટકાવે છે. સઘળાંજ ભૂખથી તરફડે છે, કોઈ કોઇને મદદ કરી શકે તેમ નથી. દેશમાં ભીખ પણ મળતી નથી; કારણ કે ભીખ આપે જ કોણ ? આખા દેશમાં અનાવૃષ્ટિની આફત આવેલી છે, દેશભરમાં દુકાળ પડયો છે, બધાંય અન્ન અન્ન કરી ટળવળે છે. જેની પાસે કંઇક ધન હોય તે વેચાતું ધાન્ય લઈ જેમ તેમ કરીને પોતાના પ્રાણ બચાવે છે, પણ બીજાંઓને આપી શકતાં નથી.

પ્રત્યેક દિવસે કેટલાયે લોકના ભૂખથી પ્રાણ જાય છે. દેશના બીજા ભાગો કરતાં રાજાપુરની દશા વધારે શોચનીય છે; કારણ કે ત્યાં વસતા લગભગ બધાય લોક ખેતીપર જીવનાર હોઇ ધનહીન છે. જે રાજાપુરના રહેવાસીઓ શારીરિક આરોગ્યના વિમલ આનંદથી સર્વદા પ્રફુલ્લ જણાતા, તેજ રાજાપુરના લોકો તરફ જોતાં આજે કમકમાટી છૂટે છે ! આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ છે, ચહેરા સુકાઈને નિસ્તેજ બન્યા છે, કપાળ પર નસો તગતગી રહી છે, શરીરમાં માત્ર હાડકાં અને ચામડી સિવાય બીજું કંઇજ રહ્યું નથી, મુખમાંથી ઉપરાછાપરી દીર્ઘ નિ:શ્વાસ નિસરે જાય છે અને પ્રતિપળે મોત પોતાનું જડબું વકાસીને તેમની પાસે ને પાસે આવતું જાય છે !

અરેરે! સ્નેહમય માતા-પિતાની નજર આગળ શિશુ સંતાને "ખાવું છે, ખાવું છે" કહેતાં દેહ ત્યાગ કરે છે! પતિની નજર સમીપ પત્ની અનાહારથી કૃતાંતકાળનો કોળીયો બને છે! ભાઇના ખોળામાં ભગિની ભૂખની પીડાથી તરફડતી મૂર્છિત થઈ પડે છે! અહો! કેવો ક્રૂર દેખાવ!

અરે આમ તો જુઓ! ગામના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક મોટા મકાનમાં કેવો ભયંકર આર્તનાદ થઇ રહ્યો છે ગામના ખેડુતવર્ગમાં આ ઘરના લોકો સૌ કરતાં વધારે સુખી ગણાતા હતા. એ મકાનનો માલીક ખેડુતોમાં સૌથી માતબર હતો દુષ્કાળ પહેલાંની એની સારી સ્થિતિનાં અનેક ચિહ્નો અત્યારે પણ મોજુદ છે.મોટાં મોટાં ઘરો, મોટા મોટા કોઠારો અને હળ ઇત્યાદિ ખેતીને ઉપયોગી અનેક ઓજારો અત્યારે પણ નજરે પડે છે; પણ એ બધું શા કામનું? અત્યારે તો એ ઘર સર્વથા હાહાકારમય થઈ રહ્યું છે! જરાવસ્થાથી ખખળી ગયેલો ઘરનો માલીક ભૂખનો માર્યો મરણ પથારીએ પડ્યો છે; પાસેજ તેની વૃદ્ધ પત્ની ક્ષુધાની જ્વાળાથી મૂર્છિત થઈને પડી છે! એક પૌત્ર અને એક દોહિત્ર તો અનાહારથી મરી પણ ગયો છે! ઘરમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં બાળકો, બાલિકાઓ, કન્યાઓ અને વહુવારૂઓ આર્તનાદે રૂદન કરે છે! વૃદ્ધના બે ક્ષીણ શરીરવાળા પુત્રો મૃત્યુશય્યામાં પડેલાં માતા-પિતાના મુખ સામે ભાળતા ગુપચુપ અશ્રુપાત કરે છે! અહોહો! કેવો હૃદયભેદક દેખાવ! યોગ્ય પુત્રોની નજર આગળ વૃદ્ધ માતા-પિતા ભૂખના માર્યા પ્રાણ ત્યાગ કરે છે! આજ એ બંને પુત્રોનાં હૃદયનું રૂધિર લઈને પણ જો કોઈ તેમના માતપિતાને

મૂઠી અનાજ આપતું હોય તો તેમ કરવાને પણ તેઓ ઘણી ખુશીની સાથે તૈયાર છે! ઓ! અન્નદાત્રી અન્નપૂર્ણા! ઓ! સર્વસંપદ્દાયિની મહાદેવી! ભાગ્યહીન રાજાપુરવાસીઓની પ્રત્યે કેમ તમે કૃપાકટાક્ષ કરતાં નથી?

થોડીવારે ત્યાં એક ક્ષીણ શરીરવાળો યુવક એક ફાટલા તુટલા કકડામાં થોડાક ચોખા લઈને આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંની વારમાં સઘળાં છોકરાંઓ તેની પાસે દોડી આવ્યાં અને બંને હાથવતી ભાતના બુક્કા ભરવા લાગ્યાં. એક બીજાના હાથમાંથી ઝૂંટવીને ખાવા લાગ્યાં. આ ભાત લઈ આવનાર યુવક પૂર્વોક્ત વૃદ્ધ પુરૂષનો જયેષ્ઠ પુત્ર થાય. પુત્રોએ મહા પ્રયાસે થોડાક ભાત છોકરાંઓના મોંમાંથી કઢાવી વૃદ્ધ પિતા માતાને ખવરાવ્યો. એનાથી જો કે કોઇની પણ ભૂખ ચોથા ભાગ જેટલી પણ શાંત થઈ નહિ, તોપણ અનાજ તે અનાજ. થોડીવારે બધાંય જરા ટટાર થયાં. વૃદ્ધે પુત્રને પૂછયું: "બેટા! આ ભાત કયાંથી મળ્યો?"

પુત્રે કહ્યું: "પિતાજી! જગદીશ્વરે આપણી સામે ફરીને જોયું છે તેથી લાગે છે કે આપણે હજી કંઈક દિવસ જીવીશું. આપણી એજ પેલી અન્નપૂર્ણારૂપ હેમવતી માતાએ આપણાં જીવનરક્ષણને માટે વિલક્ષણ વ્યવસ્થા કરી છે. એમના સ્વામીએ બ્રહ્મદેશમાંથી ચોખા મંગાવીને અત્રે મોકલાવી આપ્યા છે અને પોતાની જમીન વેચીને આ વેળા તે ચોખાનાં નાણાં અદા કર્યાં છે. અહા! આપણે માટે એ દયામયી માતા શું શું નથી કરતી?"

સાંભળતાં સાંભળતાં વૃદ્ધથી રડી દેવાયું. તે બોલ્યો: "આહા! માતાનું નામ હેમવતી છે; હેમવતી તે ખરેખર હેમવતી જ

છે! સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા દેવી છે! આપણે માટે માએ સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે. માના અંગ પર એક પણ અલંકાર બાકી રહ્યો નથી, માને પહેરવાને શરીર પર એક પણ સાજું લુગડું રહ્યું નથી! પોતે પેટ ભરીને આહાર પણ નથી કરતી! માનું શરીર ક્રમે ક્રમે સુકાતું જાય છે! છતાં સ્વહસ્તે રાંધીને દરરોજ સેંકડો લોકોને અન્નદાન કરે છે!"

પુત્ર બોલ્યો: "તે છતાં પોતાને પરિશ્રમ થયો છે, એવું કોઇ પણ ચિહ્ન માના મુખ પર જણાતું નથી! આપણું કષ્ટ જોઇને માનાં નયનોમાંથી સર્વદા પાણી ઝરે છે. અમને પેટ-પૂર ખાવાનું આપી શકતાં માને કેટલો બધો આનંદ થાય છે! બાપા! એ મનુષ્ય નથી, પણ નિશ્ચય દેવતા છે!"

વૃદ્ધે કહ્યું: "એ જો દેવતા ન કહેવાય તો પછી બીજો દેવતા કોણ હોય? જે સેંકડો લોકોની જીવનરક્ષા કરે છે તે યથાર્થ દેવતાજ છે. ખરેખર માતા અન્નપૂર્ણા પોતેજ આપણું દુઃખ દેખી અવતાર લઇને આવ્યાં છે. માજીની કૃપાથી રાજાપુરનું રક્ષણ થશે. એની કૃપા વિના અત્યાર લગીમાં તો અહીંઆં એક પણ પ્રાણી બચ્યું ન હોત. હવે બીજા પંદર દિવસ કોઇ પણ રીતે ચાલ્યા જાય—આ આષાડ માસ જેમ તેમ કરી નીકળી જાય, તો તો પછી બચવાની આશા રહે ખરી; પણ હું તો હવે જીવવાની ઇચ્છા નથી ધરતો. મારે માટે તો હવે મરણ જ મંગળ છે. મારી આંખો આગળ મારાં કોમળ બાળ બચ્ચાં અન્ન અન્ન કરતાં મરી ગયાં અને હું શેને કાજે જીવું? હું તો મરીશજ, પણ મરતાં પહેલાં એકવાર મારી અન્નપૂર્ણા માતાનાં દર્શન કરી આવીશ. જીંદગીને છેડે માજીને હું એકવાર નખ-

શિખ નિરખી આવીશ. ”

એમ કહીને લાકડીના ટેકાવડે વૃદ્ધ ઉઠીને ઉભો થયો. બધાંયે એને રોકવા માંડયો પણ વૃદ્ધે કોઇનું કહેવું કાન ધર્યું નહિ. અન્નના સ્પર્શ માત્રથી ટટાર થયેલો વૃદ્ધ લાકડીને ટેકે ધીરે ધીરે બ્રાહ્મણવાડા તરફ ચાલી નિકળ્યો.

૨—માતા કરૂણામયી.

બ્રાહ્મણવાડામાં જે કંઇ થોડાં ઘર બ્રાહ્મણોનાં છે, તેમાંના એક નાના સરખા ઇંટેરી ઘરનાં બારણાં આગળ કેટલાક ભીખારીઓ ઉભા છે. સમય સાંજનો છે. “ મા ! લક્ષ્મી મા ! કંઈ આપો મા ! ” કહી ભીખારીઓ આર્ત સ્વરે પોકારે છે. ચાકર તેમને થોડાક ચોખા વહેંચી આપી કહે છે: “આજ હવે જાઓ, હવે કંઈજ ખાવાનું છે નહિ. મા ઠાકુરાણી સ્નાન કરવા ગયાં છે. હજી હમણાંજ તેઓ ગયાં છે, હજી સુધી જળનો છાંટો સરખો એમણે મુખમાં મૂકયો નથી.”

ચાકરની વાત સાંભળીને ભીખારીઓ હતાશ થઇ પાછા ફર્યા. તેઓ જાણતા હતા કે મા ઠાકુરાણી સ્નાન કરવા ગયા પછી બાકી કંઇજ હોતું નથી. બધાજ ભીખારીઓ જતા રહ્યા, કિન્તુ એક કંગાલ વૃદ્ધ પુરૂષ કેમે કર્યો દ્વારમાંથી ખસ્યો નહિ. નોકરે તેને ફરી ફરીને ચાલી જવાનું કહ્યું, પણ તે તેણે ગણકાર્યું નહિ. અત્યંત દીનભાવે તે માત્ર એટલુંજ બોલવા લાગ્યો: “ મા ! અન્નપૂર્ણા મા ! એકવાર તારાં ચરણની રજ મને આપ મા ! એકવાર દર્શન દો મા ! ”

ચાકર કંટાળી જઈને ગાળો દેવા લાગ્યો. તોયે વૃદ્ધ તો દીન ભાવથી એટલુંજ બોલ્યો કે; "ભાઇ, મને શા માટે કનડે છે ? મારે બીજું કંઇજ જોઈતું નથી, કરૂણામયી માતાનાં ચરણની પવિત્ર રજ માત્ર મારે જોઇએ છે. મરતાં પહેલાં એકવાર મા અન્નપૂર્ણાનાં દર્શનનો લાભ લેવા દે, ભા !"

આંખોમાંથી વહેતી અશ્રુધારાએ વૃદ્ધની છાતી ભીંજાઈ જવા લાગી. આ માણસ તે પેલો આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલો ભૂખથી પીડાતો વૃદ્ધ પુરૂષ છે. દારૂણ ભૂખના કારણે તે મરવા પડેલો છતાં સહસા થોડાક અન્નની પ્રાપ્તિ થતાં, તેનું હૃદય સ્વાભાવિક ભક્તિયુકત કૃતજ્ઞતાથી ઉભરાઈ ગયું છે. પોતાની જીવનદાત્રીને એકવાર નયન ભરી નિરખવી, તેનાં પવિત્ર ચરણની રજ માથે ચઢાવી પોતાની આંતરિક ભક્તિને પ્રકટ કરવી, એજ માત્ર તેના હૃદયની અભિલાષા છે. ભૂખની વેદના જેણે ભોગવી છે, તેજ જાણી શકે કે અન્નનું મૂલ્ય કેટલું છે! ભૂખમરામાં જેને અન્નદાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેજ જાણી શકે કે અન્નદાતાનો મહિમા કેટલો ગહન છે! ચાકરે કાયર થઈ મારવા છતાંયે તે વૃદ્ધ ત્યાંથી કેમે કર્યો ખસ્યો નહિ. મોઢેથી માત્ર એટલુંજ બોલવા લાગ્યો કે, "હું એકવાર માને નિરખીશ. મા ! એકવાર દેખા દે મા !"

થોડીવારમાં ભીનાં વસ્ત્ર પહેરેલી એક ચંપકવર્ણી સુંદર સ્ત્રી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. ઉમ્મર પચીસ વર્ષ કરતાં વધુ નહિ હોય, છતાં તેના જેવી કરૂણામયી દૃષ્ટિ, તેના જેવો સ્નેહ–ગંભીર સ્થિર ભાવ, એંશી વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીની અંદર પણ હોવો સંભવિત નથી. કરૂણાની સાક્ષાત્ દેવી સ્વરૂપ તે રમણી મધુર કંઠે

બોલી: "શાંત થાઓ ભાઈ! તમને કંઇ ખાવાનું મળ્યું નથી શું?"

રમણી પાસે આવતાંજ તે વૃદ્ધ તેનાં ચરણોમાં આળોટી પડયો, મોઢેથી એક પણ શબ્દ તે ઉચ્ચારી શકયો નહિ; શોક, ભૂખ તથા મનના આવેશને લીધે તે બેભાન થઇને જમીન પર ગબડી પડયો. સ્નેહમયી જનની પેઠે હેમવતીએ તેને પકડી લીધો. તે જોઇ ચાકર બોલ્યો: "મા! આપ શા માટે અડકયાં? હું એને પકડું છું ને? હજી હમણાંજ છેક સાંજરે આપ સ્નાન કરીને આવ્યાં છો અને ફરી પાછાં આને અડકયાં?"

રમણીએ જવાબ આપ્યો: "રામધન! મનુષ્ય કયારેય પણ દુ:ખી મનુષ્યથી અભડાઇ શકે ખરો કે? આવી અવસ્થામાં પણ જો છોટાં મોટાંનો ભેદ રાખીએ તો પછી મનુષ્ય તરીકેનું આપણું મનુષ્યત્વ કયાં રહ્યું? તું વહેલો વહેલો જઈને થોડુંક ઠંડું પાણી લઈ આવ, ભૂખ ને તરસથી બિચારાના પ્રાણ કંઠે આવ્યા છે. રામધન! આ પુરૂષ મોટો આબરૂદાર ગૃહસ્થ હતો; આજ ખરાબ સમયને લઇનેજ એની આવી દુર્દશા થઈ છે."

પાણી આવતાં હેમવતીએ થોડે થોડે તે વૃદ્ધના મુખ પર છાંટવા માંડયું. પ્રિય વાંચકગણ! આ મહાદેવીનો તમને પરિચય કરાવી હું ક્ષુદ્ર લેખક આજે ધન્ય થાઉં છું. એકવાર એને નિહાળી લ્યો—માની મોહન મૂર્તિ એકવાર પ્રેમપૂર્વક અવલોકી લ્યો. જેણે જેણે આ ફાટયાં તુટયાં વસ્ત્રવાળી, આભૂષણરહિત તથા કિંચિત સુકાયલા શરીરવાળી સ્ત્રીમૂર્તિને નજરે ભાળી છે, તે પ્રત્યેકના જોવામાં આવ્યું છે કે તેના સર્વાંગમાં કેવી સુકોમળ સ્નેહજ્યોતિ ઝળહળી રહી છે! માનાં નયનમાંથી પવિત્ર ગંગાજીના પ્રવાહ જેવી સ્નેહધારા ભોંય-

પર પડેલા વૃદ્ધના શરીર પર કેવી વર્ષી રહી છે! કેવા વાત્સલ્ય-ભાવથી મા પોતાના પાલવવડે તે વૃદ્ધને પવન નાંખે છે. રત્નાલંકારથી સજ્જ થયેલી રાજમહાલયમાં વસતી સુકુમાર શરીરવાળી રૂપસુંદરી કરતાં આ દીન હીન જનનીનો મહિમા કેવો અગાધ છે! એનો વિશેષ પરિચય હવે પછી ક્રમેક્રમે થતો જશે.

કેટલીક વારે વૃદ્ધને ચેતન આવ્યું; એટલે હેમવતીના મુખ સામું નિહાળીને ભક્તિયુક્ત ગદ્ગદ્ કંઠે તે બોલ્યો: "મા! તારી ચરણુ રજ આપ મા! એથી મને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે મા!"

હેમવતીએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર વૃદ્ધને કોમળ કરે પકડી રાખ્યો. પછી તેને રામધનને સોંપી તે ઘરમાં ગઇ અને થોડીજવારમાં એક થાળીમાં કંઇક ખાવાનું લઇ આવી તે વૃદ્ધના મોં આગળ મૂક્યું. ખાવાનું જોઈ વૃદ્ધ રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો: "મા! હું આજ અન્નને માટે આવ્યો નથી. હું મરવા પડયો હતો તે તારો પ્રસાદ ખાઇનેજ ઉઠયો છું; પણ હવે વધુ જીવવાની મારી ઈચ્છા નથી. હું મરવાનેજ આવ્યો છું. તારાં ચરણુકમળનાં દર્શન કરીને, તારી પદરજ માથે ચઢાવીને મરતાં મને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય એટલા માટેજ હું તારી પાસે આવ્યો છું. મને બહુ મોટી ઉમેદ હતી કે અંતકાળે કાશીમાં જઇને મરીશ; પરંતુ મા! તું સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાનો અવતાર છે, તારાં ચરણુની રજમાં કાશી કરતાં પણ વધારે પવિત્રતા છે."

વૃદ્ધનાં કાતર વાકયો સાંભળી હેમવતીની આંખોમાંથી ડબડબ આંસુ ગરવા લાગ્યાં. છેડાથી આંખો લૂછતી હેમવતી માતાના જેવા વ્હાલથી બોલી: "ભાઈ! હવે રોશો મા, પ્રભુ-દયાથી હવે તમે બચી શકશો; મા ભવાની તમારાં દુઃખ દૂર

કરશે. સો મણુ ભાત મેં મંગાવેલો તે આવે છે. વળી સાંભળ્યા પ્રમાણે સરકારે પણ ભાત વહેંચવા માંડયો છે. હવે ચિંતા શી છે? અત્યારે આ કંઈક ખાઇને શાંત થાઓ."

વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો: "મા! મને અત્યારે એટલી બધી ભૂખ નથી. હમણાંજ મેં તારે ત્યાંથી મળેલો પ્રસાદ ખાધો છે. તેં દિવસભરમાં કંઇજ ખાધું નથી મા! મારા મરવાથી કંઈજ નુકશાન થવાનું નથી. તારા અભાવે મા! હજારો અનાથ પ્રાણીઓના પ્રાણ જશે. તું ઉપવાસી કેમ રહી શકે મા?"

"મારે ભૂખ્યા રહેવું નહિ પડે. અત્યારે હું ફરીને ભાત રાંધીને ખાઇશ, તમે ખાઓ" એમ કહી ફરી ફરીને હેમવતીએ વૃદ્ધને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધે ખાવા માંડયું. પુત્રના ભોજન સમયે માતા જેમ સ્નેહભીની આંખે પાસે ઉભી રહે તેમ હેમવતી પાસે ઉભી રહી. જ્યાં સુધી વૃદ્ધ ખાઇ રહ્યો નહિ, ત્યાં સુધી ઘરમાં જઇને ભીનું વસ્ત્ર પણ એણે બદલ્યું નહિ.

૩—ભૂખ્યાંઓની તૃપ્તિમાં કરૂણામયીની ક્ષુધાશાન્તિ.

હેમવતીના સ્વામીનું નામ રામપ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું. એમને એક પુત્ર અને એક કન્યા હતાં; પુત્ર મોટો હતો. રાજાપુર ગામના રહેવાસીઓમાં રામબાબુ સૌ કરતાં વધારે સુખી હતા. તે એક મોટા જમીનદારના કારભારી હતા. મહિને દહાડે એમને સો રૂપિયા પગાર મળતો હતો; તે સિવાય ઘેર થોડુંઘણું ભોંયભાડું પણ હતું. રામબાબુ ઘણુંખરૂં ઘેર

રહેતા નહિ, વરસનો ઘણો ભાગ એમને નોકરીના સ્થળમાંજ ગાળવો પડતો. તેમણે ધાર્યું હોત તો ઘણું દ્રવ્ય એકઠું કરીને તેઓ એક મોટા લોક થઇ શકત; પણ ના, તેઓ દયાવતી હેમવતીના યોગ્ય સ્વામી હતા. ધનનો સદ્દુપયોગ કેમ કરવો તે એ યથાર્થ જાણતા હતા. ધન સંઘરીને ધનવાન ગણાવાનો એમને અભખરો નહોતો. વ્રત, નિયમ, દાન, ધ્યાન વગેરેમાં એમની આવક સઘળીજ ખરચાઇ જતી.

દેશભરમાં પડેલા દારૂણ દુષ્કાળથી નિર્ધન રાજાપુર ગામ ખિલકુલ લાચાર બની ગયું છે. હેમવતીએ સ્વામીને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, "ખેડુતો અનાહારથી માર્યા જાય છે, એમને બચાવવાને શું કરવું ?" ઉત્તરમાં રામબાબુએ લખી મોકલ્યું કે, "ખેડુતોના જીવનરક્ષણ માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપીને પણ દુઃખીઓનાં દુઃખ નિવારવા હું મારૂં બનતું સઘળું જ કરીશ." રામબાબુએ મોટી રકમના ચોખા ખરીદીને મોકલી આપ્યા; અન્નપૂર્ણા સ્વરૂપ હેમવતીએ મુક્ત હસ્તે ક્ષુધાતુરોને દાન આપવા માંડયું. હેમવતીના બાપને હેમવતી સિવાય બીજું સંતાન નહિ હોવાથી તે મૃત્યુકાળે પોતાની પાસેના ચાર હજાર રૂપિયા પોતાની એકની એક પુત્રી હેમવતીને આપી ગયો હતો. હેમવતીએ તે પૈસા સ્વામીને આપવા માગેલા; કિંતુ રામબાબુ સારીપેઠે સમજતો હતો કે ધનનો સદ્દુપયોગ કરવાની બાબતમાં તેના કરતાં હેમવતી વધારે કુશળ હતી. આથી રામબાબુએ ન સ્વીકાર્યાથી તે પૈસા હેમવતીની પાસેજ રહ્યા હતા. દુર્ભિક્ષથી પીડાતા લોકોનાં જીવન બચાવવા પાછળ એ સઘળાજ પૈસા આ વખતે હેમવતીએ ખર્ચી નાંખ્યા હતા. રૂપિયાના પૂરા પાંચ શેર ચોખા પણ મળે નહિ, ત્યાં ચાર હજાર

રૂપિયા ત્રણસેં માણસોને કેટલા દિવસ ચાલે? રામબાબુનો પત્ર આવ્યો કે, "હવે હું લાચાર છું, મારી પાસે કોડી સરખી રહી નથી; રાજાપુરવાસીઓની જીવનરક્ષા હવે થઇ શકશે નહિ." આ સમાચારથી હેમવતીને અત્યંત દુઃખ થયું. માનસિક વ્યથાથી બે ત્રણ દિવસ તો એણે કેવળ રોઈ રોઈનેજ કાઢ્યા. ચારેગમ અન્નને માટે હાહાકાર વર્તી રહ્યો? અનાહારથી દરરોજ કેટલા લોક માર્યા જાય છે! કરૂણામયીના હૃદયમાં એથી અસહ્ય વેદના થવા લાગી. સ્વામીને તેણે પત્ર લખી મોકલ્યો કે, "ત્રણસેં ઇતર જાતિના લોકો વચ્ચે જગદીશ્વરે આપણને સારી સ્થિતિ અને સુબુદ્ધિ આપીને મોકલ્યાં છે. **સારી સ્થિતિવાળાએ પતિતનો ઉદ્ધાર કરવો એવો જગદીશ્વરનો આદેશ છે.** તો પછી આપણે આપણા આશરે આવતા લોકોનું રક્ષણ ન કરી શકીએ તો આપણી ઉચ્ચતા અને પ્રભુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા ક્યાં રહી? દરરોજ સેંકડો ક્ષુધાતુરોના આર્તનાદથી આંગણું ગાજી રહે છે. આવી અવસ્થામા તો જીવવા કરતાં મરવું બહેતર છે."

પત્નીનો પત્ર વાંચતાંજ રામબાબુના પ્રાણ ડહોવાઇ ગયા. તેણે કરજ કાઢીને બ્રહ્મદેશમાંથી ચોખા મંગાવી મોકલાવી આપ્યા. આજ તે ચોખા આવી પહોંચ્યા છે. પંદર દિવસના કડાકા પછી ક્ષુધાથી પીડાતાં રાજાપુરવાસીઓને આજ અન્નદેવતાના દર્શન થયાં છે. પંદર દિવસ પછી આજેજ તેમને અન્ન પ્રાપ્ત થયું છે.

આખો દહાડો ક્ષુધાતુરોને અન્નદાન આપી સાધ્વી હેમવતીએ સંધ્યાકાળે સ્નાન કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘરમાં જઇ તેણે હજી કંઇજ ખાધું નથી, તોપણ તેના મુખમંડળપર ઉપવાસનું લેશ પણ ચિહ્ન જણાતું નથી. તેણીએ

આજ અનેક ક્ષુધાતુરોની ક્ષુધાનું નિવારણ કર્યું છે; આજે કોઇ પણ યાચક તેની કનેથી નિરાશ થઇને ગયો નથી. તેના સ્વામીએ ચોખા મોકલ્યા છે, તેનાવડે બીજા પંદર દહાડા સુધી સો ભૂખ્યાંઓના પ્રાણ રક્ષી શકાશે, એના આનંદમાં તે પોતે પોતાની ભૂખ તરસને ભૂલી ગઈ છે. જે **પારકાંની ક્ષુધા ટાળી શકે છે તેની ક્ષુધા વગર ખાધે પણ ટળે છે.**

આખો દહાડો એમને એમ કાઢયા પછી છેક સાંજરે પોતાને માટે હેમવતીએ બે મૂઠી ભાત રાંધ્યો. બાળક પુત્ર–કન્યા બંને પાસે આવીને બેઠાં. પરમ આદરસહિત હેમવતીએ તેમનાં મુખ ચૂમ્યાં. આખા દિવસમાં એકવાર પણ માતાનો આદર તેઓ પામી શકયાં નહોતાં. તેમની માતા આજ જગતજનુની બનીને હજારો સંતાનના પ્રતિપાલનમાં ગુંથાઇ હતી. માતાના પ્રેમભર્યા ચુંબનથી પરમ આનંદિત થઇને ભાઈબેન માતાની પડખે બેસી વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યાં.

એવે સમયે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી ઘરમાં દાખલ થઈ. તે સ્ત્રી રામબાબુની ફોઈ હતી. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેણી વિધવા બની હતી અને ત્યારથી અત્યાર સુધી તે રામબાબુના કુટુંબમાંજ રહેતી આવી હતી. ડાસીએ આવીને કહ્યું: “ વહુ માડી, હજીયે શું તેં બે કોળીયા અન્ન પેટમાં નાંખ્યું નથી ? મુખ કેવું લેવાઇ ગયું છે ! ધર્મને માટે સઘળુંજ અર્પી દીધું છે, હવે પ્રાણ પણ અર્પવા વિચાર છે કે શું ? ”

હેમવતીએ અતિ વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો: “ ફોઇ મા ! એક દિવસના અપવાસથી તે કંઇ મરી જવાતું હશે ? દુઃખીઓના આર્તનાદ સાંભળવા પડતા નથી; હેમવતીના જીવને તેથી

વ્રત-નિયમમાં લોકો બબ્બે દ્હાડા પણ ભૂખ્યાં રહે છે. સાત આઠ દહાડાથી જેઓ ભૂખ્યાં છે, તેમને કેટલું બધું કષ્ટ થતું હશે, મા! પ્રભુ હજી ક્યારે કૃપા કરશે ? ”

ડોસીએ ઝટપટ ચૂલો સળગાવી ભાત તૈયાર કરી દીધો. ભાતની સંગાથે ખાવાનું બીજું કંઇ પણ ન જોઇ ડોસી બોલી: “ આખા દિવસના કડાકા પછી આ એકલો ભાત તે શી રીતે ખવાય ? આમ ને આમ કરશો તો પ્રાણ કેમ ટકશે ? ”

હેમવતીએ જવાબ આપ્યો: “ એમજ હોય મા! આવા વખતમાં તો બે કોળીયા ભાત મળે તેય બહુ છે. કેટલા બધા લોકો ભૂખના માર્યા ઘાસ ખાઇને પ્રાણ ટકાવે છે ? કેટલા બધા લોકો ભૂખની જ્વાળાથી તરફડતા પ્રાણ ત્યાગ કરે છે ? આહા ! સાધુ ઘોષની સોનાની પુતળી જેવી છોકરી ખાધા વગર મરી ગઇ ! રાખાલદાસનો સોળ સત્તર વર્ષની ઉમ્મરનો ભણેલો ગણેલો દીકરો અનાહારથી માર્યો ગયો. અરેરે ! કેવો ગજબ ! ”

હેમવતીએ ભોજન કરવા માંડયું. ભાતની સાથે માત્ર મીઠુંજ હતું. પુત્ર-કન્યા પણ સાથે બેઠાં હતાં. તેમણે બેએક કોળીયા ખાઇને એક કોળીયો પાસે બેઠેલી બિલાડીને નાંખ્યો. તે જોઇને ડોસીમા શારદા ઠાકુરાણી બબડયાં “ હેં ! જોયાં કે આ પુત્ર-કન્યાનાં લક્ષણ ! પોતાને પેટ્પૂર ખાવાને મળતું નથી, ત્યાં વળી બિલાડાંને આપે છે ! કેટલાં બધાં મનુષ્યો ભૂખે પેટે તરફડે છે તેનું કંઇ એમને ભાન છે ? ”

હેમવતી બોલી: “ ફોઇમા ! એમને એમ કરતાં રોકો નહિ. બિલાડાંને પણ આજકાલ પેટપૂર આહાર મળતો નથી. જુઓને કેવું ઝટપટ તે ખાઇ જાય છે ! બાળક બાલિકા કોઇને કશું

આપતાં જણાય તો તેમને વારવાં નહિ. એવી રીતે વારવાથી એમને નાનપણથી એવી આદત પડી જાય છે કે પછી તેઓના હાથે કોઇને કાંઈ પણ આપી શકાતું નથી. હા, કોઈ ચીજનો નિરર્થક વ્યય કરતાં જણાય તો અવશ્ય તેમને યોગ્ય સમજણ આપવી જોઇએ."

શારદા ઠાકુરાણી તો આ સાંભળીને ભોંઠાંજ પડી ગયાં અને બોલ્યાં: " સમજી માડી, સમજી. એ તો જેવી તું છે, તેવાં જ તારાં પુત્ર-કન્યા માડી! તું તા સતયુગની દેવી છે. મોટા રાજ્યની રાણી થાય તોપણ તારી દાનવૃત્તિ સંતોષાય તેમ નથી. પરમેશ્વર કરે ને મારો રામ રાજા થાય અને તું રાજ-રાણી બની ખૂબ દાન-ધર્મ કરે!"

૪—દુષ્કાળનો દુર્ગોત્સવ.

આષાઢ માસના અંતે રાજપુરનું અન્ન-કષ્ટ ઘણે દરજ્જે દૂર થયું. શિયાળુ ધાન્ય આશા મુજબ પાક્યું. લોકો બે ટંક પેટપૂર ખાઈને જીવી શકે તેમ થયું. કિન્તુ દુર્દશા હજી દૂર થઇ નહિ. બે વરસના લાગટ દુષ્કાળથી ખેડુતો બીલકુલ દરિદ્ર બની ગયા હતા. ઉદરનિર્વાહનું કંઇક સાધન થયું ખરૂં, પણ ખાવા પીવાને માટે જરૂરી વાસણો, પહેરવાને વસ્ત્રો અને સૂવાને બિછાનાં કયાં? કેટલાકને તો ઉભા રહેવાનું સ્થાન પણ નથી. રોગ પીડા, શોક અને દુઃખથી હજી પણ ગામ હાહાકારમય છે!

દયામયી હેમવતીના જીવને ટાઢક વળી છે. હવે એને ક્ષુધા-

શાંતિ છે; છતાં એ દારૂણુ સમયમાં લોકોને બચાવવાના પોતાના જીવતોડ પ્રયત્ન છતાં જે બે ચાર ભાગ્યહીન મનુષ્યો અનાહારના કારણે મરી ગયાં છે, તે યાદ આવતાં દેવીને અનેકવાર માનસિક વેદના થઇ આવે છે.

દુર્ગાપૂજાના થોડાક દિવસો અગાઉ રામબાબુ ઘેર આવ્યા. સ્વામીના દર્શનથી અત્યંત પ્રસન્ન થઇ હેમવતીએ ગયા દુષ્કાળની હાડમારીનું વર્ણન તેમના આગળ કરી બતાવ્યું. સ્વામીની સર્વ સંપત્તિ પોતે ખલાસ કરી નાંખી છે એ વિચારથી તેણીને બહુ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. તેના પોતાના અંગપર એકાદું ઘરેણું પણ નથી રહ્યું, કેવળ હાથમાં સૌભાગ્યસૂચક બે ચૂડીઓજ માત્ર રહી છે.

વિવિધ વાર્તાલાપને અંતે રામબાબુએ હસીને કહ્યું: “ અહો ! અત્યારે તું કેવી સુંદર લાગે છે! ખરેખર! જાણે સ્મશાનવાસી મહાદેવની ગૃહલક્ષ્મી ભીખારિણી અન્નપૂર્ણા ! ”

હેમવતીએ લજ્જીત થઇને નીચું જોયું. નીચું જોઈ તે બોલી: “ મેં આપની સર્વ મિલ્કત ખર્ચી નાંખી છે—મારે લીધે આપને ભીખારી થવું પડયું છે; પણ હજારો ક્ષુધાતુરોને આપના અન્નથી જીવનદાન મળ્યું છે. એ પુણ્યથી આપને સ્વર્ગનું ઇંદ્રાસન મળશે.”

રામ:—દાન તેં કર્યું છે; તો પુણ્ય પણ તારૂં જ હોય. તું સ્વર્ગની ઇંદ્રાણી થઇશ; હું તારી રાજસભામાં એકાદી નોકરી બજાવીશ.

હેમ:—આપનું આ કથન ગેરવ્યાજબી છે. હું કોણ ? આપની ચરણરજ દાસી માત્ર. સંસારના એકાદા તણખલા ઉપર

પણ મારો અધિકાર નથી. મેં દાસીરૂપે આપની આજ્ઞા અનુસાર આપનું નાણું વાપર્યું છે. રાજા મહારાજાઓ હોય છે તે પોતાને હાથે કંઇ કોઇને દાન આપતા નથી, તેમનાં દાસદાસીઓજ આપે છે; તો એ પુણ્ય શું દાસ દાસીનું કહેવાય ?

રામ:—વારૂ, ત્યારે એ પુણ્ય મારૂં; તને એમાં જરાએ ભાગ નહિ મળે. મને ઇંદ્રપદ મળશે, ત્યાં પછી તારો કંઇજ અધિકાર રહેશે નહિ.

હેમ:—એમ તે કંઇ હોય ? હું આપની દાસી છું, સ્વર્ગમાં પણ આપની ચરણસેવાનો મને અધિકાર છે.

રામબાબુ વિશેષ કંઇ બોલ્યા નહિ. જાણે પત્ની પાસે પરાજિત થયા હોય એમ થોડીવાર મૂગા રહીને તેમણે કહ્યું: " જો, પૂજાના દિવસ પાસે આવ્યા છે; પણ આ વખતે તે ઉત્સવ ઉજવવાનું આપણે માટે સંભવિત નથી. "

હેમ:—ત્યારે પછી લાચારીએ વાર્ષિક ઉત્સવ બંધ રાખવો પડશે. મા ભગવતી જ્યારે અનુકૂળતા આપશે ત્યારે થશે.

રામ:—ત્રણેક હજારનું કરજ થયું છે. મારા હાથમાં અત્યારે પચાસ સાઠ રૂપિયા છે ખરા, પણ પહેરવાનાં કપડાં સરખાં નથી. ઓછામાં ઓછા દશ બાર રૂપિયા કપડાંમાં જોઇશે. કંઈ જણસ ભાવ પણ કરાવ્યા વગર ચાલશે ? તારા હાથમાં રૂપાની બે બંગડીઓ સરખી પણ નથી.

હેમ:—આપની ઇચ્છા થાય તો પચાસ રૂપિયામાં પણ પૂજા થઇ શકે. આપ પોતાને વાસ્તે સાધારણ ખપપૂરતાં થોડાં ઘણાં કપડાં ખરીદો; કોઇ પણ રીતે વાર્ષિક ઉત્સવ કરી શકાય તો સારૂં. દારૂણ અન્નકષ્ટથી દેશના લોકો સાવ દુર્બળ થઈ

ગયા છે; મા દશભુજાની પધરામણીથી કંઈક સ્ફૂર્તિ કરાવી શકાશે. આ વર્ષની આખરે માનું મુખ જોવાનો લાભ તેમને નહિ મળે તો બિચારાં વધારે નિરૂત્સાહ થશે, માટે ગમે તેમ કરીને પણ પૂજા થાય તેમ કરો. આ સાલ વિશેષ ઠાઠમાઠ કે આનંદ ઉલ્લાસથી ઉત્સવ નહિ કરીએ. માને માત્ર ગંધ–અક્ષત અને ફૂલ–જળથી જ રીઝાવીશું.

હેમવતીની યુક્તિનો રામબાબુએ વિરોધ કર્યો નહિ; અર્થાત્ કે દુર્ગોત્સવ કરવાનું નકકી ઠર્યું.

જોતજોતાંમાં નોરતાંના દિવસ આવી પહોંચ્યા. સુકાળ હોય કે દુકાળ હોય; પણ આનંદમયી મા દુર્ગામાનો ઉત્સવ આવતાં બંગદેશ ઉલ્લાસથી નાચી ઉઠે છે, માના મુખદર્શનથી બંગવાસીઓ હજારો દુઃખ ભૂલી જાય છે. માની પધરામણી જાહેર કરનારાં વાજીંત્રો સાંભળી રાજાપુરવાસી ખેડૂતોનાં હૃદય પણ આનંદથી પુલકિત થયાં; પણ આ વાર તેમની કને આનંદ માણવાનું કંઈ જ સાધન નથી. સૂવાને નથી બિછાનું કે પહેરવાને નથી લુગડાંલત્તાં. ભોજનને માટે થાળી વાટકો નથી કે પીવાને માટે લોટી પવાલું નથી. વ્હાલાં પુત્ર–કન્યાને માટે એકાદું સારૂં કપડું ખરીદી આપવા જેટલું પણ સામર્થ્ય બિચારાંમાં છે નહિ; તો પછી મા આનંદમયીના ઉત્સવમાં તેઓ કેવી રીતે આનંદ માણે ? પ્રતિવર્ષ જે ઘેર તેમને માનાં મુખદર્શન કરવાનો લાભ મળે છે, તે ઘેર આજે નિરાનન્દમાંજ સઘળાં રામબાબુને ત્યાં મા દુર્ગાદેવીને પ્રણામ કરવા આવ્યાં.

હેમવતી આ વખતે ઘરના બહાર નીકળ્યા નહિ. મેલા ગંદાં મુખવાળાં ખેડુતબાળો–કોઇ તદ્દન નાગાં તો કોઈ ચિંથરેહાલ

સ્થિતિમાં મા દુર્ગાનાં દર્શને આવ્યાં છે. આ વખતે હેમવતી આ દુઃખી સંતાનોને એકાદું વસ્ત્ર પણ આપી શકતી નથી, કોઇના હાથમાં એકાદ જળપાત્ર પણ દઈ શકતી નથી, એ દુઃખથી દયામયી હેમવતી ઘર બહાર કોઈને પણ દેખા દેતી નથી; પરંતુ તેનાં દર્શન કર્યા વગર કોઇ પણ ઘેર પાછા જવાનું મન કરતું નથી. લોકો વસ્તુતઃ દેવી દશભુજાનાં દર્શને આવ્યાં નથી, પણ તેમની જીવનદાત્રી જનનીનાં પવિત્ર ચરણોમાંજ મસ્તક નમાવવા આવ્યાં છે. આમ હોવાથી હેમવતીને આખરે બહાર આવવાની ફરજ પડી. બહાર આવીને પોતે જાણે કંઇ અપરાધ કર્યો હોય તેમ બોલી: " બાપુ ! આ સાલનો આપણો આ ઉત્સવ દુઃખનો છે. મા જગદંબાની પ્રાર્થના કરો કે તે સારો દહાડો આપે અને આપણે ફરીને બહુ રૂડા પ્રકારથી આનંદોત્સવ ઉજવીએ ! "

સઘળાંએ હેમવતીના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને પછી મા ભગવતીની પાસે મંગળ કામના યાચી વિદાય થયાં.

૫—સુમાતાનાં સુસંતાન.

પરિવર્તનશીલ સંસારમાં સુખ કે દુઃખ કંઇ સદાકાળ ટકતાં નથી. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ; પ્રકાશ પછી અંધકાર અને અંધકાર પછી પ્રકાશ એ તો જગતનો સદાનો નિયમજ છે. જે કાળને વશ થઇ રાજાપુરને ભીષણ સ્મશાનવત્ થવું પડયું, તેજ કાળને પ્રતાપે ફરીને તે આનંદ

કલ્લોલ કરતું પણ થયું. ભૂમિમાતા પ્રસન્ન થઇ, શીયાળુ પાક સારો ઉતર્યો. રાજાપુરનાં ખેતરો ફરીથી લીલાંછમ બનીને પવનની મીઠી લહરીઓમાં આનંદથી ડોલવા લાગ્યાં; ખેડુતોનાં હૃદયો ઉલ્લાસથી ઉભરાવા લાગ્યાં; પત્નીઓ સ્વામી પાસે આનંદ અને પ્રેમથી રૂપાની વાળીઓ અને કડલાં માગવા લાગી. ગોપબાલકો ફરીને હવે પ્રફુલ્લચિત્તે બંસરીના નાદથી દિશાઓ ગજવવા લાગ્યા.

હેમવતીના આનંદનો પાર નથી. તેણી જુએ છે કે ખેડુતો ભક્તિનાં ભજન ગાતા ગાતા પરમાનન્દપૂર્વક ખેતરોમાં જાય છે. જમીનદારનું ઋણ અદ્યાપિ અપાઈ ગયું નથી; પણ દેશમાં શાન્તિ સ્થપાઈ છે તેના આનંદથી સ્નેહમયી હેમવતીને હૈડે આજ શાન્તિ છે. બાળક પુત્ર–કન્યાની સંગે તે પરમ સુખમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. હેમવતી જેવી માતા કેવી રીતે સંતાનનું પ્રતિપાલન કરે છે, તેનો પણ કંઇક પરિચય અત્રે આપીશું.

પારકાં સંતાનો પ્રતિ જે આટલો બધો સ્નેહ રાખી શકે છે, તેનો પોતાનાં પેટનાં સંતાનો પ્રત્યેનો સ્નેહ કેટલો બધો હશે તે તો તમે સહજ સમજી શકશો; પરંતુ બુદ્ધિમતી હેમવતી અનુચિત સ્નેહને વશ થઈ પુત્ર કન્યાની સ્વચ્છંદતા વા વિલાસિતાને જરાપણ સાંખતી નહિ.

રાજાપુરના ભાઠામાં મકરસંક્રાંતિને દહાડે વાસ્તુદેવનો મેળો ભરાતો હતો. રાજાપુરનો જમીનદાર આ મેળો ભરાવતો હતો. હેમવતીનો પુત્ર હરિદાસ નોકર રામધનની સાથે એકવાર આ મેળો જોવા ગયો હતો. ત્યાં તેના દીઠામાં આવ્યું કે તે ગામના જમીનદાર મહાશયનો એક નાનો પુત્ર સાટિનનો

સુંદર ડગલો પહેરીને મેળો જોવા આવ્યો છે. બાળક હરિદાસને પણ એવો ડગલો પહેરવાનો ભાવ થઇ આવ્યો. ઘેર આવીને માની કને એવો ડગલો કરાવી આપવાની એણે માગણી કરી. તે પર હેમવતીએ કહ્યું: “ હરિદાસ ! તારી કને હાલ જેટલા ડગલા છે તે બધાયે જો આજ મને આપી દે, તો કાલે તને એવી જાતનો એક ડગલો લઇ આપું. ”

હરિદાસે માની શરત કબૂલ રાખી. શરીર પરથી ડગલો ઉતારીને માને સ્વાધીન કર્યો. માએ લઇને હરિદાસના બધા ડગલા પેટીમાં મૂકી દીધા. રાત પડી; પોષ માસની કકડતી થંડી એટલે પછી પૂછવું જ શું ? હરિદાસના શરીર પર ડગલો, પહેરણ કંઈજ નથી. શરૂઆતમાં તો તેણે કંઇ ગણકાર્યું નહિ, પણ પછી તો ટાઢ સહન ન થઇ શકવાથી માની આગળ જઇ કહ્યું: “ મા ! બહુ ટાઢ વાય છે; આજનો દહાડો મને મારાં બદન પહેરવાને આપ, કાલે તું મને નવો ડગલો લઇ આપીશ એટલે હું તે બધાં તને પાછાં આપી દઇશ. ”

હેમ:—કેમ બાપુ ! આવતી કાલે તો તને સાટિનનો ડગલો મળવાનો છે, આજ ટાઢ કેવી ?

હરિ:—ના, મા ! બહુ ટાઢ વાય છે.

હેમ:—તને રોજ ગરમ કપડાં પહેરવાનાં મળે છે તોયે આજ ટાઢ વાય છે; તો પછી જેમની કને પહેરવાનું મુદ્દલે નથી તેમની શી દશા થતી હશે ? બોલ જોઉં, આ વખતે પેલાં નિમાઇ બાવાનાં છોકરાંની શી હાલત હશે ? તે દહાડે તેં દીઠું તો હતું કે તેમની પાસે માત્ર એક ફાટલો કકડોજ કમ્મરે વિંટાળેલો હતો !

હરિ:—હા, બા ! એમને બહુ કષ્ટ થતું હશે. આવી ટાઢમાં ઉઘાડા શરીરે તે કેમ કરી રહેવાય ?

હેમ:—ઠીક ત્યારે કહે જોઉં, તારે સાટીનના ડગલાની વધારે જરૂર છે કે એ લોકને એક મોટી ચાદર અપાવવાની વધારે જરૂર છે ?

હરિ:— આવે વખતે તેમને એક મોટી ચાદર મળે તો તે કેટલાં સુખીયાં થાય !

હેમ:—તું જો સાટીનનો ડગલો ન પહેરે તો તેથી શું તને ટાઢનું દુઃખ સહેવું પડશે ?

હરિ:—ના, મા ! મને ટાઢથી સહેવું પડે તેમ નથી. મારાં જે ડગલાડોટી છે તેનાથીએ મારી ટાઢ તો રોકાય છે.

હેમ:—તો પછી તને સાટીનનો ડગલો પહેરાવવા કરતાં એ લોકને બેએક મોટી ચાદર લઇ આપવી એજ વધારે સારૂં અને કલ્યાણકારી નથી ?

હરિ:—ખરૂં કહે છે બા, એ લોકને બે ચાદર લઈ આપવાથી એમને બહુ સુખ થશે. મારે સાટીનનો ડગલો નથી જોઇતો, એમને તું બે ચાદર લઈ આપ, બા !

આનન્દથી હેમવતીએ પુત્રનું મુખ ચુમ્યું અને પેટી ખોલી તેનો ડગલો કાઢી આપ્યો. સાથે સાથે બે રૂપિયા પણ તેના હાથમાં મૂક્યા અને કહ્યું: “ આ બે રૂપિયા લઈને કાલે રામધન સાથે મેળામાં જજે અને ત્યાંથી બે ચાદર ખરીદીને નિમાઇ બાવાનાં છોકરાંને આપી આવજે. ”

સર્વ કોઇએ આવી રીતે પુત્ર કન્યાને હાથે દાન કરાવવું એ બહુજ સારૂં છે; કેમકે એથી કરીને તેઓ પણ દાન કરતાં

શીખે છે અને મોટાં થયા પછી એ સ્વભાવ તેમને બહુજ લાભકારક થાય છે.

એક દહાડો હેમવતીએ કન્યા વિરજાને પૌંઆ લેવાને એક પૈસો આપ્યો. પાંચ વરસની નાની વિરજાથી તે પૈસો ક્યાંક ખોવાઈ ગયો; તેથી તેણે માની કને આવીને બીજો પૈસો માગ્યો. માએ તેને તે દિવસે કંઈજ આપ્યું નહિ અને કહ્યું કે, “ જ્યાંસુધી એ પૈસો નહિ ખોળી લાવે ત્યાં સુધી કંઈજ મળનાર નથી. ”

વિરજા રડતી રડતી મા શારદા ઠાકુરાણી પાસે ગઈ; એટલે શારદા ઠાકુરાણીએ હેમવતીને ઠપકો આપતાં કહ્યું: “ વહુ ! છોકરાં છે તે પૈસો ખોઈ પણ નાંખે, છોકરીને બીજો એક પૈસો આપ. તારી વસ્તુઓ પણ કેટલી વાર ખોવાઈ જાય છે?”

હેમ:—મા! એ તો છોકરાંઓની બેકાળજીને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય છે! એક પૈસો તો જાણે તુચ્છ વસ્તુ છે; પણ એ રીતે પાઈ પૈસો ગુમાવતાં ગુમાવતાં એમને એવી ટેવ પડી જાય અને પૈસાની કિમ્મત એમને રહે નહિ.

બીજો પૈસો તો હેમવતીએ નજ આપ્યો. જે પૈસો ખોઈ નાખ્યો હતો તેજ ખોળી આણીને વિરજાને પાછો આપ્યો.

પુત્ર કન્યા કયારેય પણ વાર્તા સાંભળવાની ઇચ્છા કરતાં ત્યારે તે રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, લક્ષ્મણની બંધુભક્તિ, સીતા દમયંતીની પતિભક્તિ, હરિશ્ચંદ્ર રાજાની સત્યનિષ્ઠા, ઇત્યાદિ વિષેની પુરાણોમાંની સુંદર સુંદર વાતો કહીને તેમને રીઝવતી. પોતાના આનંદ કે વિનોદની ખાતર પણ પુત્ર કન્યા આગળ મિથ્યા ભાષણ કરતી નહિ; કારણ રખેને તેથી છોકરાંને જુઠુ બોલવાની ટેવ પડે !

શારદા ઠાકુરાણીને ફૂલ ચુંટી આપવાનું કામ હેમવતીએ પુત્ર કન્યાના માથાપર નાંખ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે, "સૂર્યોદય પછી ચૂંટાયેલાં ફૂલો પૂજામાં કામ નહિ આવે." બાળકો સવારમાં વહેલાં ઉઠતાં શીખે એજ એનો એમ કરવામાં ઉદ્દેશ હતો. નાનપણથી જ પુત્ર-કન્યા ઈશ્વરની ભક્તિ કરતાં શીખે એ હેતુથી એણે રાત્રે સૂતી વખતે અને સવારે ઉઠતી વખતે ગાવાના બે ઈશ્વર-મહિમાના શ્લોક બાળકોને શીખવાડયા હતા. હરિદાસ અને વિરજા બંને જણ એકસુરથી સાથે સાથે ગાતાં ત્યારે બહુજ મધુર લાગતું.

સાધ્વી જનનીના શિક્ષણના પરિણામે બંને બાળકો કેવાં કેળવાયાં છે તે જુઓ. એક દહાડો વિરજા કેટલાંક આડોશી પાડોશીનાં છોકરાંઓ ભેગી રમત રમતી હતી; એમાં દોડતાં દોડતાં વિરજાની અડફટથી તેના જેવડી ઉમ્મરનું એક બાળક પડી ગયું. બાળકને પડી જવાથી વાગ્યું અને તેથી તે રડી ઉઠયું. વિરજાએ પણ તેની સાથે રડવાનું શરૂ કર્યું; તેમનું રડવું સાંભળી હેમવતી ઘરમાંથી બહાર દોડી આવી અને પડી ગયેલા બાળકને ખોળામાં ઉંચકી લઈ તેના મુખપર સ્નેહથી ચુંબન કર્યું. બાળક રડતું બંધ થઈ ગયું. પછી હેમવતીએ વિરજાને પૂછયું: "વિરજા! તું કેમ રડી?"

વિરજાએ ડૂસકાં ભરતાં જવાબ આપ્યો: "બા! મેં બિપિનને પાડી નાંખ્યો, એને બહુ વાગ્યું છે. બિપિન! ભાઈ! મેં તને જોયો નહોતો; મારા પર રીસ ના કરીશ."

હેમવતીએ હર્ષથી કન્યાને છાતી સરસી ચાંપી અને ચુંબન કરતી બોલી: "વિરજા! મોટી થાય ત્યારે પણ એવીજ સાચી અને કોમળ રહેજે."

૬—વિપત્તિમાં કસોટી.

જગદીશ્વરની લીલા અટપટી છે. કર્મની ગતિ ગહન છે. લોકો કહે છે કે, "ધર્મીને ત્યાં ધાડ ને અધર્મીને લાડ"; પણ ઉંડી સમજણને અભાવેજ એમ કહેવામાં આવે છે. જુદી જુદી જાતનાં ઝાડ જુદે જુદે કાળે ફળ આપે છે. એક ઝાડ વાવ્યા પછી એક વરસમાંજ ફળે છે, તો બીજી જાતનું ઝાડ દશ વરસે ફળ આપી શકે છે. કર્મફળનું પણ એમજ છે. કેટલાંક કર્મનું ફળ તરતજ મળી જાય છે, તો કેટલાંક કર્મનો પરિપાક થઈ તેનું ફળ વરસો પછી થાય છે; અને કેટલાંક કર્મ એવાં હોય છે કે તે બીજા જન્મ સોરાંજ પાકીને ફળ આપે છે. માણસ ગમે તેટલો સમજુ અને સદ્ગુણી થાય, પણ પૂર્વે અણસમજુ-પણામાં કાંઈપણ બીજાને દુઃખ થાય તેવું અથવા અયોગ્ય કાર્ય થયું હોય છે તેનું ફળ તેને જ્યારે તે કર્મ પાકે ત્યારે ભોગવવું જ પડે છે. ફેર એટલોજ કે સમજદાર માણસો પોતાની સમજણના બળને લીધે કર્મના તે ફળને પણ નાશવંત સમજે છે અને તે ભોગવ્યેજ છુટકો માનીને ધીરજથી ભોગવે છે, તથા તેવા વખતમાં ગમે તેવી આપત્તિ આવે તોપણ પોતાના સદ્ગુણને અને ધર્મને ચૂકતા નથી. દુઃખનો તે સમય વહી જતાં આવાં મનુષ્યો પછી જગતમાં સુખી અને માનપાત્ર બને છે.

જગતમાં સુખ કે દુઃખ કોઇને સદાયે એક સરખું રહેતું નથી. હેમવતી પણ વધારે દહાડા સુખમાં રહી શકી નહિ. તેના આ અલ્પ સ્વલ્પ આનંદના સમયે પૂર્વ જન્મના કોઈ કર્મના

કારણથી એક અણુચિંતવી વિપત્તિ આવી પડી.

વસન્તકાળમાં એક દહાડો સાંજે પુત્ર કન્યાની જોડે હેમવતી તેના પોતાના બનાવેલા નાનકડા બગીચામાં ફરતી હતી. હેમવતી પુત્ર કન્યાની સંગે કોઈ ઝાડને પાણી સીંચે છે, કોઈ છોડના મૂળપાસે ઉગેલા નકામા તૃણ–ઘાસ ઉખેડી લે છે, કોઇના મૂળમાં મટોડું પૂરે છે, કોઇ વૃક્ષ પરથી પાકાં ફળ ઉતારી લે છે, કોઇનાં સુકાં ડાળ ડાંખળાં ભાગી નાખે છે, તો વળી કોઈવાર નિષ્ફળ જણાતા કોઇ છોડને સમૂળાં ઉખેડી નાખે છે. જગત બધું શાન્તિમય છે. કિન્તુ હેમવતીના અંતરમાં આજ એટલી શાંતિ નથી. દશ બાર દિવસ પર રામબાબુનો એક પત્ર આવ્યો હતો; તેમાં લખ્યું હતું કે "મને તાવ આવે છે." ત્યાર પછી અત્યાર સુધીમાં કંઇજ સમાચાર આવ્યા નથી, તેથી પતિપરાયણ હેમવતીના અંતરમાં બહુજ ચિંતા થાય છે. ચિંતે છે કે કદાચ એમની માંદગી વધી હશે, નહિ તો આરોગ્યસમાચાર કેમ ના લખી મોકલે ? હેમવતીનું શરીર બગીચાનું કામ કર્યે જાય છે, પણ તેનું મન તો પતિદેવની ચિંતામાંજ વ્યગ્ર બન્યું છે. મનની અસ્વસ્થ દશાને લઇને તેનાથી ભૂલમાં ને ભૂલમાં કોઈવાર ઘાસ કચરો ઉપાડવા જતાં રોપોજ ખેંચી કઢાય છે, તો કોઇવાર ફળ તોડવા જતાં ફૂલ ચુંટાઇ જાય છે. પ્રત્યેક પળે કોઇ ભયંકર વિપત્તિની આશંકાથી તેનાં મનઃપ્રાણ જાણે દબાતાં જાય છે.

શૂન્ય ચિત્તે હેમવતી ચારે દિશામાં દૃષ્ટિ ફેંકે છે; એવામાં એની નજરે આઘે રસ્તા પર ચાર ભોઇઓ એક પાલખી લઇને તેના મકાન ભણી આવતા જણાયા. પાલખી જોઇને

હેમવતી ચમકી ઉઠી. તે ગુપચુપ અનિમિષ નેત્રે પાલખી તરફ તાકી રહી. ભોઇઓ છેક પાસે આવી પહોંચતાં તે જોઇ શકી કે પાલખીની પૂઠે તેના સ્વામીનો નોકર ધસમસ ચાલ્યો આવે છે. તે જોતાંજ હેમવતીનું હૃદય થડકી ઉઠયું ! શું કરે અને શું કહે ? કંઇ પણ ગમ ન પડવાથી હેમવતી વ્યાકુલ ચિત્તે જ્યાંની ત્યાં ખડી થઇ રહી.

જોતજોતાંમાં તો ભોઇઓ પાલખી લઇને ઘરની અંદર પેઠા. નોકરે હાક મારી "બા, આમ આવજો."

હેમવતી ધસી આવીને જુએ છે તો તેનો સ્વામી લેવાચેલે શરીરે લગભગ અચેત અવસ્થામાં પાલખીની અંદર પોઢેલો છે. હેમવતીથી હવે ઉભા રહી શકાયું નહિ; એકદમ ઢગલો થઇને તે નીચે બેસી ગઇ. તેનું સર્વ શરીર કંપવા લાગ્યું, સર્વાંગે એને શીત છૂટયા. નોકરે દીલાસો આપતાં કહ્યું: "મા! ચિંતા કરવા જેવું કંઇજ નથી, પથારી જલદી પાથરો."

રોતાં રોતાં હેમવતીએ પથારી પાથરી તૈયાર કરી; એટલે નોકરે લઇ રામબાબુને ઉંચકી પથારીમાં સુવાડ્યા.

રામબાબુની માંદગી ભારે છે એમ જોઇને હેમવતીએ વૈદ્યને તેડું મોકલ્યું.

પાસેના ગામના એક સાધારણ દેશી વૈદ્યને હાથે રામબાબુની દવા થવા લાગી.

પત્નીની જીવતોડ સારવારથી રામબાબુની જીંદગી તો બચી ગઇ, પણ શરીરના પ્રધાન અંગ જે બે નેત્રો તે બંને જતાં રહ્યાં.

સાધ્વી હેમવતીના દુઃખની સીમા રહી નહિ. સ્વામીની નેત્ર ચિકિત્સા માટે એણે અનેકાનેક પ્રયત્ન કર્યા. ભોંયભાડું,

લુગડાં-ઘરેણાં વગેરે વેચી સાટીને એક વરસ પર્યંત કલકત્તાના કુશળ ડૉકટર પાસે સ્વામીનાં નેત્રોના ઉપચાર કરાવ્યા. કેટલાંએ દેવદેવીઓની બાધા આખડીઓ રાખી, પરંતુ કોઈ પણ રીતે ફાયદો થયો નહિ.

હાય! ધર્મનો પુરસ્કાર શું આવોજ! દયામયી હેમવતીના અન્નદાનનું ફળ શું સ્વામીનું અંધત્વ? અમને ડર લાગે છે કે પતિપ્રાણા હેમવતી પણ રડી રડીને આંધળી થઈ જશે કે શું? પરંતુ કર્મના કાયદા વિષે અમે આ પ્રકરણની શરૂમાંજ કેટલોક ખુલાસો આપેલો હોવાથી આશા છે કે સમજુ પાઠકો આવા ઉંધા વિચારે નહિજ ચડે.

૭–વિપદ્‌માં ધૈર્ય.

રામબાબુનો સુખી સંસાર દુઃખમાં ફેરવાઇ ગયો. જાતે અંધ, એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાય નહિ. તેનું પૂર્વ સંચિત જે કંઈક ધન હતું તે છેલ્લા દુર્ભિક્ષમાં સઘળું ખરચાઈ જવા ઉપરાંત માથે કંઈક દેવું છે. તે પછી જે કંઇ થોડું ઘણું બચાવ્યું હતું તે પણ વૈદ ડૉકટરમાં વપરાઈ ગયું છે. જમીન જાગીર થોડી ઘણી હતી તે દેવા પેટે શાહુકારને ત્યાં સાનમાં મૂકાઈ ગઇ છે અર્થાત્ કે રામબાબુની અવસ્થા અત્યારે બીલકુલ લાચાર બની ગઈ છે. જેણે અઢળક અન્નદાન કરી સેંકડો લોકના જીવ બચાવ્યા છે, તેને આજ અન્નના વાખા પડે છે! તથાપિ રાજાપુરવાસી ખેડુતો કંઇ નગુણા નહોતા. તેઓ

પોતાની અન્નપૂર્ણા માતા હેમવતીને પોતાથી બનતી સઘળી સહાય કરવામાં ત્રુટિ રાખતા નથી. પ્રયોજન વખતે સઘળાં હેમવતીને દ્રવ્યાદિથી સહાય કરે છે, તેથી કરી રામબાબુના બાળક બાળકીને અન્નનું કષ્ટ પડતું નથી; હરકોઇ પ્રકારે બે ટંક આહારની વ્યવસ્થા થઈ રહે છે. જેણે એકવાર છૂટે હાથે દાન કર્યું છે, તેજ આજ ભીખારી! સમયનાં પરિવર્તન સમજવાં કઠિણ છે. સમય! તારી પણ બલિહારી છે!

પણ આ પ્રમાણે તે કેટલા દહાડા ચાલે? પારકાં તે કેટલો વખત સહાય કર્યા કરે? કુટુંબ પણ કંઇ નાનું સુનું નહોતું. બે છોકરાં, વૃદ્ધ ફોઇબા, પોતે બે જણ અને એક નોકર એમ છ જણ રોજ ખાનારાં; એટલે પછી વખત જતાં કષ્ટ પડવા લાગ્યું. એક દિવસ હેમવતીએ સ્વામી સાથે મસલત કરીને નોકર રામધનને બોલાવીને કહ્યું: "રામધન! તું હવે અહીંઆં રહીને શા સારૂ કષ્ટ વેઠે છે? પગાર વગેરે મળવાની તો આશા છે નહિ, બે ટંક પેટપૂર ખાવાનું મળવાના પણ સાંસા છે. તું હવે બીજે કંઈ ખોળી લે ભાઈ!"

રામધન બહુ જૂનો નોકર હતો. હેમવતીપર તેનો માતા કરતાં અદકો ભાવ હતો. હરિદાસ અને વિરજાને તે સહોદર ભાંડુના કરતાં અધિક ચ્હાતો હતો. હેમવતીની વાત સાંભળીને તે બોલ્યો: "બા! મેં તમારૂં ઘણું લુણ ખાધું છે. ચાકરની રીતે હું તમારે ત્યાં રહેતો નથી, પણ મારે પોતાને ઘેર માની આગળ રહેતો હોઉં તેમ એક પુત્ર મિશાલ રહું છું. તમારા આવા સમયમાં જો હું તમને ત્યજી જાઉં, તો પછી મારા ધર્મને લાંછન ન લાગે? તમારૂં હાટ બજારનું કામ અને

હરિદાસ વિરજાને સંભાળવાનું કામ શેઠ બાબુની આવી અવસ્થામાં તો મારે જરૂર જ બજાવવું જોઇએ. બા, મારે હવે કશાની જરૂર નથી. તમારી જે વલે તે મારી, પણ હું તો મા ! ક્યાંય પણ જનાર નથી. મને પગારની ગરજ નથી. ”

રામધનનો જવાબ સાંભળી હેમવતી ગળગળી થઇ ગઇ અને કંઇ પણ બોલી શકી નહિ.

હેમવતી ભાગ્યવાન પિતાની પુત્રી અને ભાગ્યવાન પતિની પત્ની હતી. તંગી કે દુઃખ તેણે કદાપિ જાણ્યાં નહોતાં; તથાપિ તે કદીયે વિલાસપ્રિય થઈ કે મહેનતથી કંટાળી આળસુ બની બેસતી નહિ. સ્થિતિ સારી હતી ત્યારે પણ ઘરનું સઘળું કામકાજ તે પોતાને હાથેજ કરતી. કામ કરવાના આવા મ્હાવરાને લઇને તેના શરીરમાં સામર્થ્ય પણ સારૂં હતું; એટલે અત્યારે ખરાબ હાલતમાં આવી પડતાં તે મહેનતથી કંટાળતી નથી. તે સારી પેઠે સમજે છે કે તેના અંધ સ્વામી, વૃદ્ધ ફોઇ સાસુ, બે બચ્ચાંઓ વગેરે સઘળાંના પોષણનો ભાર તેનાજ શિરપર છે. વિપદ્ વેળા અધીર બની હાય અફસોસ કરવાં એ તેને પરવડે તેમ નથી. ઘરમાં એને કામ પણ પુષ્કળ અને વિવિધ છે. અંધ પતિની સેવા બરદાસ કરવાની હોય છે, તેને સ્નાન ભોજન કરાવવાનું હોય છે, જરૂર પડયે હાથ ઝાલીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે તેમને લઇ જવા લાવવા પડે છે; વૃદ્ધ શારદા ઠાકુરાણી પણ હવે સાવ અપંગ જેવાં થઈ ગયાં છે, તેમની પણ યથોચિત બરદાસ રાખવી પડે છે; બાળક સંતાનોના લાલન પાલન પ્રતિ પણ ધ્યાન આપવાનું હોય છે; તેમજ ઘરમાં જોઈતી કરતી ચીજની ચિંતા પણ એનેજ કરવાની હોય છે.

આજકાલ વળી એક બીજું કારણ એની અશાન્તિનું ઉભું થયું છે. શારદા ઠાકુરાણી પહેલાં તો બહુ હેતાળ માણસ હતાં, હેમવતીને તેઓ પેટની દીકરી પેઠે ચ્હાતાં હતાં; પણ અતિ બુઢ્ઢાપાને લઇને તેમજ તરેહવાર માનસિક વેદનાને લીધે તેમનો સ્વભાવ હવે અત્યંત ચીડીયો થઇ ગયો છે. તેમની સેવા બરદાસમાં જરાયે ભૂલ કે ઢીલ થતાં તેઓ કંઇનું કંઇ સંભળાવી નાખે છે. હેમવતી નીચે મસ્તકે એ સઘળું ગુપચુપ સહન કરી લે છે. શારદા ઠાકુરાણીના આવી જાતના કઠોર વ્યવહારથી કાયર થઇ જઇને એક દહાડો રામબાબુએ કહ્યું: "બાફોઈ! તમારૂં આવી રીતનું વર્તન કેવળ ગેરવ્યાજબી છે. જુઓ તો છો કે ઘરમાં એ બિચારી એકલીનેજ માથે બધો ભાર છે, તેમાં વળી આવી જાતનું દુઃખ તે એ શી રીતે સહે? કંઇક જરા વિચાર કરીને બોલતાં જાઓ તો સારૂં." પતિમુખથી આમ સાંભળી હેમવતીએ સ્વામીને કરગરતાં કહ્યું: "ફોઇમાને એ પ્રમાણે કંઇ કહેશો નહિ. ઘડપણની અવસ્થાજ એવી છે; એમાં એમનો શો દોષ?"

સમસ્ત કામકાજથી પરવારતાં હેમવતીને જે થોડી ઘણી ફુરસદ મળતી તેમાં તે ગુંથવા ભરવાનું કામ કરતી અને તેમાંથી કંઇક મેળવતી. બગીચામાં થતાં શાક ભાજીમાંથી ખપ પૂરતાં ઘરમાં રાખી બાકીનાં રામધનદ્વારા બજારમાં વેચાવી તેના પૈસાવડે તેલ, મીઠું વગેરેનો ખર્ચ કાઢતી. આ બધી કડાકૂટને અંતે પણ તેના મનમાં ગ્લાનિ કે વિષાદની છાયા સરખી જણાતી નહિ. "**અવસ્થા જોઇને વ્યવસ્થા**" કરવાનો મહામંત્ર એણે બરાબર આચારમાં મૂકયો હતો.

એક દિવસે **હેમવતી** ઘરના સઘળા કામકાજથી પરવારી

રાત્રે મોજાં ગુંથતી બેઠી છે, રાત બે પહોર વહી ગઇ છે; એવામાં કોઇ કારણથી શારદા ઠાકુરાણીની આંખ ઉઘડી ગઈ. ઠાકુરાણીએ દીઠું કે આટલી મોડી રાત્રે પણ હેમવતી સૂતી નથી! તે જોઇ ઠાકુરાણી બોલ્યાં: "વહુ! બેટા! હજી પણ તુ સૂતી નથી?! આમ કરીશ તો કેટલા દહાડા જીવાશે?"

હેમઃ—તો શું કરૂં મા! ઘરમાં તેલ, મીઠું થઇ રહ્યાં છે. આજ મોજાંની જોડ તૈયાર થાય તો કાલે પૈસા હાથમાં આવે.

શારદાઃ—આહ્! કર્પીણુ વિધાતા! જેના અન્નથી સેંકડો લોકોની પ્રાણરક્ષા થઇ છે, તેનીજ કને આજ તેલ-મીઠાને વાસ્તે પૈસો ન મળે! વહુ! તે દહાડે પેલા કચેરીના કામદારે તમારૂં કષ્ટ જોઇને પૈસા મોકલાવી આપ્યા હતા તે લીધા હોત તો કેવું સારૂં! આવે વખતે તે વળી માન અભિમાન કેવાં?

હેમઃ—મેં માન કે અભિમાનના કારણે એ મદદ સ્વીકારી નહિ એવું કંઇ નથી. કામદાર બાબુ આપણાં દુઃખની દાઝ જાણીને મદદ કરે છે એવો મારા મનમાં વિશ્વાસ ન બેઠો. એ લોકની એવી પ્રકૃતિ નથી હોતી. જુઓને! હરણદાસની દીકરી બિચારી માલિનીને એવી રીતે મહીમહીંથી પૈસાટકા ને લુગડાંલત્તાંની મદદ મોકલી આપીને આખરે એ હતભાગિનીનું સર્વનાશ કરી નાખ્યું! ગરીબ બિચારો હરણદાસ પણ જાતથી માર્યો ગયો! મા! સ્ત્રીજાતિનો ધર્મ કાચના જેવો છે. એક ટકોરો લાગતાંમાં તડ લઇને તૂટી જાય. ભૂખથી મરણ નીપજે તો બહેતર, પણ કુટિલ જનની સહાય તો નજ સ્વીકારવી. માણસ પાસે કંઇ પણ ન રહે તો ભલે, પણ ધર્મરૂપી ધન તો

તેણે પ્રાણ આપીને પણ બચાવવુંજ જોઇએ. દિનાનાથ પ્રભુ ઉપરજ મારો સર્વ ભરોસો છે.

શારદા:—કોણ જાણે મા! ધર્મ બર્મમાં મને તો કંઇજ સમજણ નથી પડતી. કલજુગમાં ધર્મકર્મ જેવું કંઈજ રહ્યું નથી! વિધાતાને મુઇને વિચારજ કયાં છે? જો એને ધર્મ કર્મનો વિચાર હોત, તો પછી તારે આવડું બધું કષ્ટ ભોગવવાનું હોય ખરૂં? પૂળો મૂકો ધર્મના નામ પર! આગ ઉઠો એ વિધાતાના કપાળમાં!

હેમ:—એમાં વિધાતાનો દોષ નથી મા! મારા અદૃષ્ટનોજ દોષ છે. પૂર્વજન્મમાં કોણ જાણે શુંયે મહાપાપ કર્યું હશે, તેનું ફળ અત્યારે ભોગવવુ પડે છે. જગતમાં મા! કોઇએ સદાકાળ સુખી હોઇ શકતું નથી. હું તે શી વિસાતમાં! સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી જેવી રાજપુત્રીઓ અને દેવકન્યાઓ, કે જેમનાં નામસ્મરણથી પણ પાપ છૂટી જાય છે; તેવીઓને પણ કેટકેટલાં કષ્ટ ભોગવવાં પડયાં હતાં? વિપત્તિથીજ મનુષ્યની ખરી પરીક્ષા થાય છે. જે મનુષ્ય વિપત્તિમાં પણ ધર્મનો ત્યાગ નથી કરતો તેજ ખરો મનુષ્ય છે, તેજ ઈશ્વરની કૃપા સંપાદન કરી શકે છે અને તેજ પ્રભુનો લાડીલો બને છે. જે સોનું અગ્નિમાં તપીને શુદ્ધ થયેલું હોય છે તેજ ખરૂં સોનું છે, લોકો તેનોજ આદરસત્કાર કરે છે.

વાતો કરતાં શારદા ઠાકુરાણી ઉંઘી ગયાં અને રાત ઘણી વીતેલી જોઇને હેમવતી પણ શયન કરી ગઇ.

આ પ્રમાણે દુઃખે કષ્ટે દહાડા જવા લાગ્યા. હેમવતીના દુઃખના દહાડા હજીયે પુરા થયા નહિ. રામબાણુની અવસ્થા

દિનપ્રતિદિન વધારે શોચનીય બનતી ચાલી. પંડે અંધ, ઘરની આવી દુર્દશા, પ્રાણપ્રિય પત્ની હેમવતીને આવડું અસીમ દુઃખ, પ્રાણાધિક પુત્રકન્યાને પણ કષ્ટ, એ બધી ચિંતામાં ને ચિંતામાં રામબાબુનું શરીર કેવળ હાડપિંજર બની ગયું.

પુત્ર હરિદાસની ઉમ્મર પણ ધીમે ધીમે મોટી થવા આવી. હેમવતીએ પંડેજ પુત્ર કન્યાને અભ્યાસ કરાવી થોડું થોડું લખતાં વાંચતાં શીખવ્યું; પણ વધારે શિક્ષણને માટે કાંઇપણ ગોઠવણ કરવાની જરૂર હતી.

૯—સંકટમાં પણ સાધુ જનોની સાધુતા અટલ રહે છે.

રાજાપુરનું ગામડું નાનું હોવા છતાં તેનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઘણું મનોહર હોવાથી દૂર દૂરથી કેટલાક મોટા લોકો તેની શોભા નિરખવા અહીં આવતા હતા. તે મુજબ કલકત્તાનો એક શ્રીમંત યુવક વસંત ઋતુમાં રાજાપુર તરફ ફરવા નીકળી આવ્યો. દૈવની દુર્ઘટનાથી રાજાપુરમાં આવતાંજ-તે ભયંકર વિશૂચિકા રોગથી (કૉલેરાથી) પટકાઇ પડ્યો. સંગમાં એક માત્ર નોકર જ હતો, તે આ રોગ ચેપી છે એમ જાણી તુરતજ પલાયન કરી ગયો. એક તો પરદેશ, તેમાં વળી કોઇ માણસ પાસે ન મળે, તેથી યુવકે બિચારાએ ગામમાં અનેકને ઘેર જઇ દીનભાવે આશ્રય માટે યાચના કરી; પરંતુ એક તો કૉલેરાનો રોગ અને વળી

અભણ ખેડુતોના વહેમ! તેથી કોઇએ પણ એ લાચાર ગૃહસ્થને આશ્રય આપ્યો નહિ. રોગની દારૂણ વેદનાથી યુવક ક્રમે ક્રમે અશક્ત થઇ પડ્યો. તેનામાં હાલવાચાલવાની શક્તિ રહી નહિ. જીંદગીથી નિરાશ બનીને નિરાધાર સ્થિતિમાં રસ્તા-પર પડ્યો પડ્યો તે મૃત્યુની વાટ જોવા લાગ્યો. રસ્તે થઇને જે કોઈ જતું તે તેની આગળ થઇને ન જતાં ફંટાઇને જતું. અસહ્ય તરસથી પીડાતો યુવક રસ્તે જનારાઓ કને જળ માટે કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. તેનું કષ્ટ જોઇ તથા દીનવાણી સાંભ-ળીને અનેક જણના મનમાં દયાનો સંચાર થયો ખરો, પણ તેની નજદીક જઇને થોડુંક પાણી આપી આવવાની કોઇની છાતી ચાલી નહિ. **પોતાના ધન અને જીવનની મમતા હોય છે ત્યાં સુધી બીજાઓને સાચી સહાય નથીજ કરી શકાતી.**

જે રસ્તાપર મરણદશામાં પડયો પડયો એ ગૃહસ્થ યુવક અસહ્ય યંત્રણાથી તરફડતો હતો, તેજ રસ્તે થઇને કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા નીકળી. હેમવતી પણ તેમાં હતી. હેમ-વતી ચાલતી હતી, પણ તેનું મન તો ચિંતાથી વ્યાકુળજ હતું. હરિદાસને એક પંડયા પાસે ગામની શાળામાં મૂકેલો, પણ એક ઓળખીતા બ્રાહ્મણ પાસે કરગરીને તેને ઉપવિત કરાવ્યું ત્યારે પણ પંડયાજીને જમણ કે દક્ષિણા કશું મળી શકયું નહિ; એટલે પંડયાએ હરિદાસને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકયો હતો. “હવે તેના વિદ્યાભ્યાસનું કેમ થશે? છોકરો હમ્મે-શને માટે મૂર્ખ રહી જશે, જીંદગીભર એને દુઃખી થવું પડશે.” એવા એવા વિચારોને લીધે હેમવતીનું ચિત્ત બીજી કશી વાતમાં લાગતું નહતું. એવે વખતે સાથમાંની એક સ્ત્રી બોલી

ઉઠી: "મોટી બ્હેન! એ રસ્તે જવાય તેમ નથી. જુઓ, ત્યાં તો પેલો કૉલેરાના રોગથી મરવા પડેલો છે. ચાલો આપણે બીજે રસ્તે થઈને જઈએ."

આથી હેમવતીના વિચારમાં ખલેલ પડી. જૂએ છે તો થોડે દૂર ભોંયપર એક યુવક તરફડતો પડયો છે અને તે અતિશય ક્ષીણ સ્વરે બબડે છે કે, "ટીપું પાણી કોઇ પાઓ, મા! મને બચાવો, મા!"

કરૂણામયીનો કરૂણાસિંધુ ઉલટી આવ્યો. વ્યાકુલચિત્તે તે પાણીનો ઘડો ભરી લાવી અને રોગીના મુખમાં રેડવા દોડી. સાથવાળીઓ નાખુશી બતાવતી કહેવા લાગી કે, "બાઈ! હાથે કરીને તે મોત શીદ માગો છો? કૉલેરાના રોગીને તે વળી કોઈ અડકે ખરૂં?" હેમવતીએ જવાબ આપ્યો: "મનુષ્ય જો આવી અવસ્થામાં પણ મનુષ્યનો પરિત્યાગ કરે, તો પછી તેનું મનુષ્યત્વ કયાં રહ્યું? આહા! બિચારાને કેટલું કષ્ટ થતું હશે?"

રોગી યુવકે તેની જીંદગીમાં આવાં મધુર સ્નેહમય વાકયો કદિએ સાંભળ્યાં નહોતાં. હેમવતીનાં વચનોથી તેના અસહ્ય રોગની વેદના જાણે અડધી ઓછી થઈ ગઈ; મનના ઉભરાથી તે રડતો રડતો બોલ્યો: "મા! તમે કોણ છો? મને બીજું થોડુંક પાણી પાઓ મા!"

હેમવતીએ ફરીને રોગીના મુખમાં પાણી રેડયું. અસહ્ય તરસની પીડા દૂર થઇ જતા યુવકમાં કંઇક હુશિયારી આવી. હેમવતી તેના મુખપર પોતાના પાલવવડે પવન નાખતી નાખતી વાત્સલ્યપૂર્ણ મધુર કંઠે બોલી: "ભાઇ! તમે બીલકુલ અશક્ત થઈ ગયા છો; હું બાઇ માણુસ કેવી રીતે મારે ઘેર તેડી જાઉં?"

યુવકે ધાર્યા કરતાં વધારે સબળ કંઠે જવાબ આપ્યો: "મા! પાણી પીવાથી મારામાં થોડુંક ચાલવા જેટલી શક્તિ આવી છે; પણ હું હવે ક્યાંય જવા માગતો નથી. હું જે રોગથી ઝલાયો છું તેમાંથી બચું તેમ નથી. મારે મરવાનું તો છે જ, તો પછી શા સારૂ હું કોઇને ઘેર જઈને તેને પણ મારા સંસર્ગથી જોખમમાં નાખું? મા! આપ ગમે તે હો, છતાં એટલું તો જોઉં છું કે આપ સાક્ષાત્ દેવી છો! પોતાના પ્રાણની પરવા ન કરતાં બીજાને સહાય કરે એવાં માણસ આ જગતમાં કોઈકજ હોય છે. હું આપને ઘેર નહિ આવું. મારે લીધે આપના ઘરનાં માણસોનું અને આપનું અમંગળ થવાનો સંભવ છે. તમે પોતે પણ મા! હવે વધારે વખત મારી પાસે ન બેસો. એક ઘડામાં મારે વાસ્તે થોડુંક પાણી રાખીને આપ ઘેર પધારો."

રોગીના મુખેથી આવાં નિરાશાપૂર્ણ વાક્યો સાંભળી હેમવતીની આંખોમાંથી ખળખળ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. અતિકરૂણ સ્વરે તે બોલી: "મારૂં અમંગળ થશે એવા તુચ્છ ભયથી એક નિરાધાર રોગીને તેની જીવન્ત દશામાં જ હું મૃત્યુના મુખમાં નાખી જાઉં? પ્રભુ મને એવી કુમતિ કદિ ન આપે! મારા પેટના સંતાનનેજ જો આવો રોગ થાય, તો શું હું એનો ત્યાગ કરૂં? તો પછી જેની સંભાળ લેનાર કોઈજ નથી, તેની જો હું સંભાળ–સારવાર ન કરૂં તો મારા સ્નેહ–મમતાદિ ગુણો શા કામના? મહાશય! પ્રભુની ઈચ્છા નહિ હોય તો મારૂં કંઈજ અમંગળ થનાર નથી, અને જો તેની એવી મરજી જ હશે તો પછી મારી ગમે તેટલી નામરજી છતાં પણ તે

થયા વગર રહેનાર નથી. મારાથી આપને આવી નિરાધાર હાલતમાં રસ્તાપર રહેવા દઇને જવાશે નહિ. આપ મારી ખાંધનો ટેકો લઇને ધીરે ધીરે ચાલો. જો કે હું એક અપરિચિત સ્ત્રી માણસ છું તથાપિ અત્યારે લજ્જા કે ભય ધરવાનો સમય નથી."

તથાપિ યુવકે જવાની વાત સ્વીકારી નહિ અને કહ્યું: "આપ સ્ત્રી માણસ છો. આપ મને ઘેર લઈ જાઓ, પણ આપના ઘરનાં બીજાં માણસો મને આવા રોગમાં સપડાયેલો જાણતાંજ દુ:ખી થશે અને આપને પણ તેથી મારે લીધે દુ:ખી થવું પડશે."

હેમ:—તેને માટે આપ બેફિકર રહો. હું જેની દાસી છું તે સજ્જન, પારકાંના જીવનરક્ષણ કાજે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપતાં પણ પાછી પાની કરે તેવા નથી.

એમ કહીને હેમવતીએ દરદી યુવકના હાથ પકડી તેને ઉઠાડ્યો; એટલે પછી દુર્બળ બની ગયેલો એ રોગી મુસાફર હેમવતીના ખભે ટેકો દઇ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. રસ્તામાં તેનાથી હેમવતીના અંગપર ઉલટી થઈ ગઇ; પણ હેમવતીએ તેથી જરાયે નારાજ ન થતાં અકુંઠિત ચિત્તે તે પોતાને હાથે સાફ કરી નાખી.

થોડીજ વારમાં હેમવતીએ તે રોગી મુસાફરને ઘરમાં લાવી બિછાના પર સુવાડયો અને તત્કાળ નોકર રામધનને વૈદને તેડવા મોકલી દીધો. વૈદને આવતાં જેટલી વાર લાગી તેટલામાં તો હેમવતી પોતે જે કંઇ ઉપચાર જાણતી હતી તે અજમાવવા મંડી પડી. વૈદ મહાશય આવ્યા ખરા, પણ રોગીને સ્પર્શ કરવાની મરજી દેખાડી નહિ; કારણ કે એમને એમાં ખાસ

લાભ થવાની કંઇજ આશા નહોતી. દરિદ્ર રમણી હેમવતી એને યોગ્ય બદલો આપી શકે તેમ નથી, તો પછી નિરર્થક શા માટે આવા ભયંકર રોગીને વૈદ મહાશય સ્પર્શ કરે ? પરંતુ રોગી પોતે શ્રીમંત હતો. તેણે ખપપૂરતું જે દ્રવ્ય આણેલું હતું તે બધુંજ તેણે હેમવતીને સોંપી દીધું. હેમવતીએ તે લઈને તેમાંથી યોગ્ય રકમ વૈદ મહાશય આગળ ધરી દીધી; એટલે લાગલાજ વૈદબાવાએ બડા આદર સાથે રોગીની ચિકિત્સાનો ભાર માથે લીધો. તેમણે નાના પ્રકારનાં ઓસડો અજમાવવા માંડયાં, પણ ઉલટો વખત જતાં રોગ વધતો જણાયો. દિવસ આથમી ગયો અને રાત્રિ પડી; રોગીની સ્થિતિ ધીરે ધીરે વધારે મંદ થતી ચાલી.

ગંભીર રજનીમાં હેમવતી એકલી મૃત્યુમુખમાં સપડાયેલા અતિથિની પથારી પાસે બેસી ચુપચાપ આંસુ સારી રહી છે. જાણે કેમ મૃત્યુમુખમાં પડેલા પુત્રની પડખે સ્નેહાળ માતા શંકાથી વ્યાકુળ થતી બેઠી હોય! જાણે સાક્ષાત્ કરૂણાદેવી! પ્રત્યેક પળે કૃતાન્ત કાળ ધીરે ધીરે પગલે કરી રોગીની પાસે આવતો જાય છે; જાણે કેમ સાધ્વી હેમવતીના ડરથી બ્હીને તે ધીરે પગલે ગુપચુપ આવતો હોય ! કલાકે કલાકે હેમવતી રોગીને ઓસડ પાય છે અને વિચારે છે:—“ આહા ! આ યુવકની જનની કેવી ભાગ્યહીન ! એ અભાગિની જ્યારે સાંભળશે કે તેનો આશાનો ભંડાર, તેના સર્વ સ્વરૂપ એનો વહાલો બેટો પરદેશમાં બંધુ–બાંધવ–હીન દશામાં કૃતાંત કાળનો કોળીઓ થઈ ગયો છે, ત્યારે તે બિચારીનું અંતર કેવું ભેદાઇ જશે ? તેના હેતાળ હૈયા ઉપર કેવો ઘા લાગશે ? તેના આવડા આદરના ધનને–તેના સોનાના ચાંદને વિના સારવારે અને વિના ઉપ-

ચારે પરદેશમાં પ્રાણ ત્યાગવા પડયા છે, એનો જ્યારે એને ખ્યાલ આવશે ત્યારે તે બિચારીના પ્રાણ કેમ કરી ટકશે ? આ યુવકના મનમાં પણ અત્યારે કેવું થતું હશે ? એને મા છે, ભાઈ છે, સગાં વહાલાં છે, ધન ઐશ્વર્ય છે; એ બધું હોવા છતાં એ બિચારાને આવી રીતે અંતરિયાળ મુસાફરી દરમ્યાન નિરાધાર સ્થિતિમાં પ્રાણ ત્યાગ કરતાં કેટલું કષ્ટ થતું હશે ! **હે દીનબંધો ! હે જગદીશ્વર ! એને બદલે મારા પોતાના જીવનને લઈ લઈને પણ તું આ યુવકની પ્રાણરક્ષા કરી શકે તેમ નથી શું ?"**

હેમવતીની આ સાચા દિલની પ્રાર્થના જગદીશ્વરે ખરેખર સાંભળી ! સહસા રોગીને ચેતન આવ્યું અને તેણે આંખો ખોલીને ક્ષીણ કંઠે " મા ! જળ " કહી પાણી માગ્યું.

હેમવતીને આથી કંઇક હિંમત આવી અને તરતજ તેણે યુવકના મુખમાં પાણી રેડયું તથા ફરી એકવાર દવા પણ પાઈ. ત્યારપછી રોગીની સ્થિતિ ધીરે ધીરે સુધરતી ચાલી. સવારે વૈદ મહાશયે આવી નાડી જોઈને કહ્યું: " હવે દરદીના જાનને કોઇ જાતનું જોખમ નથી."

પોતાના આવરદાના બળથી હો અથવા તો સાધ્વી હેમવતીના પુણ્ય, બળથી હો પણ યુવક આ ભીષણ રોગમાંથી–રે ! સાક્ષાત્ મૃત્યુમુખમાંથી બચી જવા પામ્યો. હેમવતીના આનંદનો આથી પાર રહ્યો નહિ. જેણે જીંદગીના જોખમે પારકાંને બચાવ્યાં હોય તેનાથીજ આ આનંદનું રહસ્ય યથાર્થ સમજી શકાય !

હેમવતીની કૃપાથી જે યુવકના પ્રાણ બચ્યા, તે યુવકનું

નામ ગિરિજાનાથ બંદોપાધ્યાય હતું. તે કલકત્તાના એક ધનવાનનો પુત્ર હોઇ બહુ સમજુ અને સંસ્કારી માણુસ હતો. સાધ્વી બ્રાહ્મણ–પત્નીની આવી અયાચિત દયાથીજ તે મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરી શકયો, એ વિચારથી તેણે આંતરિક ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક પોતાની જાતને હેમવતીનાં ચરણોમાં સમર્પી દીધી. પોતાને તે હેમવતીનો ખરીદેલો દાસ લેખવા લાગ્યો. મનમાં ને મનમાં તે વિચારે છે કે, "ખરેખર! તે સાક્ષાત્ દેવીજ છે. નહિ તો મનુષ્યના હૃદયમાં તે વળી આટલી બધી દયા કયાંથી સંભવે? એના પુણ્યબળથકીજ મારી જીંદગી બચી છે, નહિ તો વળી એ ભીષણ રોગમાંથી અને તે પણ રોગ છેલ્લે પાટલે ગયા પછી તે વળી કોઇ બચી શકે? પણ હવે કયી રીતે હું આ કદિ ન ફેડી શકાય તેવા ઋણમાંથી થોડોઘણો પણ છૂટી શકું? એ સાવ દરિદ્રાવસ્થામાં હોઇ અત્યંત કષ્ટ ભોગવે છે; સ્વામી અંધ છે, પુત્ર–કન્યા બંને નાદાન છે, જગદીશ્વરે આવી સુશીલ દયામૂર્તિને આવી દુરાવસ્થામાં રાખી છે, એ શું તેનું ડહાપણ કહેવાય?"

રફતે રફતે ગિરિજાબાબુ જાણી શકયો કે પુત્રના વિદ્યાભ્યાસ સંબંધી હેમવતીના દીલમાં બહુ ખટકે છે. ગિરિજાબાબુએ મનમાં ને મનમાં વિચારી લીધું કે, "આ તકનો લાભ લઈ હું મારી જીવનદાત્રીના અનહદ ઉપકારનો કંઇક બદલો વાળી શકું ખરો" એમ વિચારીને હેમવતીને એણે કહ્યું: "મા! મારી એક ખાસ ઇચ્છા છે કે હરિદાસને હું મારી સંગાથે લઇ જાઉં. મારે ઘેર રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં એને કંઈજ તકલીફ નહિ પડે."

પુત્રના શિક્ષણની ખરી જરૂર હતી, તેવામાં જ એને આવો સુંદર સુયોગ પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ હેમવતીએ વિચાર્યું કે, "મેં આ અપરિચિત યુવકને મંદવાડના સમયમાં આશ્રય આપ્યો એ તો મારો ધર્મ હતો. એમાં મેં વિશેષ કંઈજ કર્યું નથી, છતાં આ યુવક એને ઉપકાર થયેલો માની હરિદાસના શિક્ષણનો મોટો બોજો ઉપાડી લેવાને તૈયાર થયો છે. એક સામાન્ય ઉપકારનો આવો મોટો બદલો સ્વીકારવો એ શું ઉચિત કહેવાય ? દુર્દશામાં આવી પડતાં દ્વારે દ્વારે ભટકી ભીખ માગવામાં દોષ નથી, પણ ઉપકૃત જન પાસેથી ઉપકારનો બદલો લેવો એ તો ઉચિત નજ હોઈ શકે " એવા એવા વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરવાથી હેમવતી કંઇજ ઉત્તર વાળી શકી નહિ.

તેને શાંત બેઠેલી જોઇને ગિરિજાબાબુ બોલ્યો: "આપનાથી એમાં જરાયે વાંધો લઇ શકાશે નહિ. આપની 'હા ના' એમાં હું જરાયે નહિ ચાલવા દઉં. મને પોતાને આપનો પુત્રજ સમજજો. જેવો હરિદાસ, તેવોજ આપને હું છું. મારે બીજો કોઇ સહોદર ભાઈ નથી, તેથી હરિદાસને મારી સાથે લઇ જઈ ભ્રાતૃ-સ્નેહ માટેની મારી તરસ હું છીપાવીશ. પ્રભુ-દયાથી મને કોઈ વાતની કમી નથી. હરિદાસને હું ખૂબ ભણાવીશ. આપ એના વિષે કોઇ જાતની ચિંતા ના કરશો. આપ જ્યારે પણ બોલાવશો ત્યારે હું તરતજ એને આપની કને મળવા સારૂ લઇ આવીશ."

સુખ દુ:ખની ભેગી લાગણીથી હેમવતીની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં. સુખ એ કે તેના હરિદાસના વિદ્યાભ્યાસની સારી ગોઠવણ થશે, અને દુ:ખ એ કે તેના પ્રાણાધિક પુત્રને

પારકે ઘેર કાઢવો પડશે. પાલવથી આંખો લુછતી હેમવતી બોલી: " ભાઈ ! ઈશ્વિરે મારા અદષ્ટમાં જે દુઃખ લખેલું છે, તે હું કેવળ આ બાળક–બાળકીનાં મુખ જોઈનેજ સહી શકું છું. જગતમાં હવે મને બીજા કશાય સુખની લાલસા નથી. જગદીશ્વરની પાસે હાથ જોડીને હું માત્ર એટલુંજ માગું છું કે મારો આ અજ્ઞાન બાળક મનુષ્ય થાય. મારાથી એનું પુરૂં પોષણ પણ થઇ શકતું નથી. આપની કૃપાથી મારો આ અનાથ બાળક જો મનુષ્ય થઇ શકે તો મારા ઉપર આપનો મોટામાં મોટો ઉપકાર થાય. "

ગિરિજાબાબુએ નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો: " એક ભાઇ ભાઇને મ્હાય તથા તેને ભણાવે ગણાવે એ શું ઉપકાર કર્યો કહેવાય, મા ? હું તો મારૂં સદ્‌ભાગ્ય સમજું છું કે હું આ પરદેશમાં આવીને માંદો પડયો, કે જેથી મને આપના જેવી હેતાળ માતા અને હરિદાસ જેવા ભાઈનો લાભ થયો. ઈશ્વરની પાસે હું પ્રાર્થના કરૂં છું કે આ જીવનપર્યંત હું આપની ચરણસેવા કરી શકું. મારી ખાલની મોજડીઓ આપના પગે પહેરાવું તોય આપના ઉપકારનો જરા સરખો બદલો વળે તેમ નથી. "

બીજે દહાડે હેમવતીએ સ્વામીની અનુમતિ મેળવી હરિદાસને ગિરિજાબાબુના હાથમાં સોંપી દીધો. ચુપચુપ આંસુ સારતાં સારતાં સ્નેહમયી જનેતાએ પ્રાણાધિક બાલ પુત્રને દૂર દેશે વિદાય કર્યો. તેના મનમાં આવ્યું કે ગિરિજાબાબુ માણસ તો બહુ ભલા ને સુવિચારશીલ છે; પરંતુ એ મરદ માણસ છોકરાંના લાલન પાલનની વાત શું સમજે ? એમના ઘરનાં બીજાં માણસો કદાચ છોકરાને કનડગત કરશે તો ? આવી આવી અનેક

ચિંતાઓ હેમવતીના ચિત્તને વિહ્વલ કરવા લાગી. અંતે ન રહેવાયું ત્યારે સજળ નયને હાથ ઉંચા કરીને તેણે જગદંબાની પ્રાર્થના કરી કે, " મા મંગળદાયિની! મા દયામયી! આજે આ દુઃખિણીનું જીવનસર્વસ્વ–હૃદય-રત્ન તારાં ચરણોમાં સોંપ્યું છે. કંગાલ જાણી કૃપાદૃષ્ટિ કરજે મા ! "

જનનીનો સ્નેહસાગર ઉછળી આવ્યો; આંખોમાંથી અનર્ગળ અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એવે સમયે એક પાડોશણ બાઇએ આવી કહ્યું: " હવે રડે શું વળે, મા ? મેં તો તેજ વખતે કહ્યું હતું કે આટલા નાદાન છોકરાને પારકે ઘેર ના મોકલો, પણ કોણ જાણે તમારૂં હૈયું કઇ જાતનું છે ? "

આંખો લુછતાં લુછતાં હેમવતીએ જવાબ આપ્યો: " ત્યારે શું કરૂં મા ? સ્નેહવશ થઇને અભણદશામાંજ એને હું ઘેર રાખી મૂકું તો પરિણામ શું થાય ? આમ કરતાંયે મારો દીકરો ભણી ગણીને હુશિયાર થઇ આવશે તો હું મારાં બધાંય વીતક વિસરી જઇશ. સ્નેહવશ થઇને જે માબાપો સંતાનને મૂર્ખ રાખે છે, તે માબાપો સંતાનનાં પરમ શત્રુજ સમજવાં ! મેં તો મારે માતા જગદીશ્વરીને શરણ એને મૂકયો છે; માજીની મરજી હશે તેમ થશે. "

કલકત્તે સુખરૂપ પહોંચ્યાના હરિદાસ તથા ગિરિજાબાબુના હાથના કાગળ આવ્યા. હેમવતીને એથી કંઇક સંતોષ વળ્યો.

હરિદાસ કલકત્તે રહી સુખપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. અઠવાડિયે અઠવાડિયે માતાપર કાગળ લખી મોકલે છે. દરેક કાગળમાં તે લખી જણાવે છે કે, " ગિરિજાબાબુ મારાપર સહોદર કરતાં પણ વધારે પ્યાર રાખે છે. ગિરિજાબાબુની માતુશ્રી

પણ સદા જનેતા જેવો સ્નેહ રાખે છે. ગિરિજાબાબુને કમળા નામની બે વર્ષની એક બેન છે, તે મને બહુજ હળી ગઈ છે. ” અર્થાત્ કે હેમવતીને હરિદાસના સંબંધમાં વિશેષ ચિંતા કરવાનું કારણ હવે રહ્યું નથી. તેની મુખ્ય ચિંતા હવે સ્વામીની અંધતા વિષે હતી; એ બાબતમાં એણે અનેક ચિંતાઓ કરી છે તથા અનેક આંસુઓ વહેવડાવ્યાં છે. સમયના વહેવા સાથે સર્વ દુઃખ હલકાં થાય છે, તે મુજબ હેમવતીની આ ચિંતા પણ કંઇક હલકી પડી છે.

હેમવતીને ઘરસંસાર ચલાવવામાં પણ આજકાલ ઝાઝું કષ્ટ પડતું નથી. પરિવાર પહેલાંના કરતાં કમી થઇ ગયો છે. હરિદાસ ઘેર નથી, શારદા ઠાકુરાણી સ્વધામ સીધાવી ગયાં છે. રામધન પણ માંદો પડવાથી ના કહેવા છતાં કાલાવાલા કરીને દેશમાં ચાલ્યો ગયો છે. ઘરમાં હવે ફકત પતિ–પત્ની અને બાળકન્યા વિરજા એટલાંજ છે. કૃતજ્ઞ ખેડુતો હજી પણ હેમવતીને યથેષ્ટ સહાય કરે છે. ગુંથવા ભરવાનું કામ કરીને પણ હેમવતી દર માસે બે ત્રણ રૂપિયા પેદા કરે છે, એટલે જાડું પાતળું ખાઇ પી તથા આછું પાતળું ઓઢી પહેરી તે પોતાનો સંસાર સુખ–સરળતાથી ચલાવી શકે છે.

ગિરિજાબાબુએ એક બેવાર મદદરૂપે કેટલીક રકમ હેમવતીને મોકલી આપી હતી. હેમવતીએ તે ઉપરથી તેને લખી દીધું કે, “ આપની મોકલેલી દ્રવ્ય–સહાય મળી છે, પરમ સંતોષ થયો; પણ હવેથી આવી રીતે મોકલતા નહિ.”

આમ કરતાં ત્રણ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. હરિદાસના વિદ્યાભ્યાસની ક્રમેક્રમે ઉન્નતિ થતી જોઇને માતાના અંતરનું દુઃખ કેટ-

લુંક દૂર થયું; પણ ઘરબારની સ્થિતિ દિવસે દિવસે શોચનીય થતી ચાલી. સાત આઠ વરસ સુધી કંઇ સમારકામ ન થઇ શકયાથી અગાશીનું ધાબું, મેડી વગેરે છેકજ પડી ગયાં છે. ભીંતોના પણ ઠેકાણે ઠેકાણે દાંતા ખરી ગયા છે. કોઈ ઠેકાણે બેચાર ઈંટો ખસી ગઈ છે, તો કોઇ ઠેકાણે દરવાજો ભાંગી પડયો છે. આવી દુર્દશા ઘરની થઈ ગઇ છે અને પાંચ સાત વરસ બીજાં જો એમજ ચાલ્યા કરે તો તો પછી રામબાબુને માથું મૂકવાનું પણ સ્થાન ન રહે. રામબાબુને આ બધી દુર્દશા પોતાની આંખે દેખાતી નથી. હેમવતી પણ ઘરસંસારની આવી સ્થિતિ તેને જણાવી તેની માનસિક વેદનામાં વધારો કરતી નથી; પણ રામબાબુ બધું સમજે છે અને માનસિક યાતના ન ખમાતાં રોજ મૃત્યુની ઇચ્છા કરે છે. મૃત્યુ પણ જાણે એની વિનતિ કાને ધરી એને લેવા ધીરે ધીરે પાસે આવતું જાય છે. એમનું શરીર છેકજ દુર્બળ થઈ ગયું છે.

આ સિવાય બીજી પણ એક ચિંતા હેમવતીને હતી. કાળે કરીને વિરજા ઉમ્મરમાં આવી છે, કોઇ સત્પાત્રને જોઇ એને વરાવવી જોઈએ; પણ રામબાબુ જેવા કુલીન બ્રાહ્મણની કન્યાને વરાવવા પાછળ તો મોટો ગાંસડો જોઈએ ! તેણે અનેકવાર વિચાર્યું હતું કે ગિરિજાબાબુની મારફત કોઈ સત્પાત્ર મળી આવશે; કિન્તુ અદ્યાપિ પર્યંત એણે એ બાબતમાં ગિરિજાબાબુ આગળ વાત કાઢી નહોતી.

સર્વ કોઇ કહે છે કે રાત્રિ પછી દિવસ અને દુઃખ પછી સુખ; પણ શું એ ખરૂં છે ? સાધ્વી હેમવતીની દુઃખી દશા તો ઉલટી દિવસે દિવસે વધારે ગાઢ થતી જાય છે. દેશમાં ફરીને

દુકાળ પડયો છે. આખા બંગાળામાં માત્ર આઠ આની
અનાજ પાકયું છે.

નિર્ધન હેમવતીને ફરી પાછા વાખા પડવા માંડયા. રાજ
પુરના ખેડુતોને આ વખત માત્ર ચારજ આની ફાસલ થઇ છે
તેટલામાં તેમને પોતપોતાના પરિવારનું પોષણ કરવાનુંજ કઠણ
થઇ પડયું છે; તો પછી એ બિચારા હેમવતીને સહાય કરે
કેવી રીતે? જનોઇયો વણીને તથા ગુંથણ–સીવણ કરીને હેમ
વતી જે કંઇ મેળવે છે, તેટલાથી હવે નભતું નથી. કુળ–વધુથી
ભિક્ષા તો મંગાય નહિ! વળી અધૂરામાં પૂરી કલકત્તેથી પણ
એવી ખબર આવી છે કે ગિરિજાબાબુ ત્રણ ચારેક માસથી
કઠણ રોગથી પીડાતા પથારીવશ છે; તેથી એવે વખતે તેની
આગળ પોતાના દુઃખ–કષ્ટની વાત લખી મોકલવાનું હેમવતીને
ઠીક લાગ્યું નહિ. હરિદાસને પણ એણે આ બાબતમાં કંઇજ
ન લખતાં, પોતે સ્વામી અને કન્યાના ભરણ પોષણ માટે જીવ-
તોડ પરિશ્રમ કરવા લાગી. હેમવતીના દિવસો લગભગ ભૂખમાં
અને ઉજાગરામાંજ પસાર થતા હતા; છતાં અત્યાર લગી સ્વામી
અને કન્યાને કોઇ પણ દહાડો ઉપવાસી રહેવું પડયું નહોતું. હવે
તેવો વખત પણ આવ્યો. ઘરમાં હવે મૂઠી પણ અનાજ નથી.
પાડપાડોશી કનેથી ઉછી ઉધાર પણ હવે મળે તેમ નથી. બિચારો
એક ભલો પાડોશી એક પપૈયો અને એક મૂળો પોતાનાં
છોકરાંઓનાં મોંમાંથી કાઢીને વિરજાને આપી ગયો છે. તેના
વડે વિરજાની ભૂખનું કંઇક અંશે નિવારણ થયું છે.

આખો દહાડો તો જેમ તેમ કરતાં ચાલ્યો ગયો; પણ
રાત ખૂટી ખૂટતી નથી. દુઃખની રાતો પણ લાંબી હોય છે.

ભૂખની પીડામાં ફડફડતી વિરજા ઉંઘી ગઇ છે. રાત્રિના ત્રીજા પહોરનો સમય છે. દુર્ભાગ્ય દંપતીને હજી નિદ્રા આવી નથી. રામબાબુ ચુપચુપ પ્રશાન્ત ભાવે બેઠેલા છે, પડખેજ હેમવતી ચુપચુપ આંસુ વહેવડાવી રહી છે. ઘરમાં દીવો પણ નથી. ભાંગેલી બારી વાટે ચંદ્રનાં કિરણ ઘરમાં આવે છે, તેની મદદથી હેમવતી સ્વામીના ભૂખથી ચીમળાઇ ગયેલા સ્થિર મુખમંડલનું નિરીક્ષણ કરે છે અને કાળની પાસે મોતની ભિક્ષા માગે છે. જઠરાગ્નિની જ્વાળાથી પુત્રીનું મુખ પણ ઝાંખું અને શુષ્ક થઇ રહ્યું છે! અંધ અશકત સ્વામી અનાહારથી જીર્ણ શીર્ણ બની ગયો છે! અહા! મોત! કેમ હજી પણ તને આ અભાગિનીની યાદ નથી આવતી?

આમને આમ રાત જેમ તેમ પુરી થઇ. ઉષાના મંદ મનોહર પ્રકાશથી પૂર્વ દિશા ઝગઝગવા લાગી. માળામાંથી નીકળી ઝાડની ડાળો અને ઘરની અટારીઓ પર બેસી પક્ષિગણોએ કલરવ કરવા માંડયો. પ્રભાતકાળનો ઠંડો પવન મંદ મંદ વાવા લાગ્યો. હેમવતીને ચેતન આવ્યું; ધીરે ધીરે ઉઠીને બેઠી થઇ. તેના મુખમંડળપર અવનવો ભાવ પ્રકાશવા લાગ્યો; મુખ પર શોક-કલેશની ગંભીર છાયા હવે નથી રહી; જાણે કેમ સહસા આશાનો પ્રદીપ પ્રકટયો ના હોય! મંદ સ્વરે હેમવતી બોલી: "નાથ! હવે કશીજ ચિંતા નથી. આપણા આ દહાડા હવે નહિ રહે. પાછલી રાત્રે ઉંઘનું ઝોકું આવ્યા પછી મેં એક સ્વપ્ન દીઠું; તેમાં જાણે કોઇ દેવપુરૂષે મને કહ્યું કે 'બચ્ચા' અધીરી થા નહિ, એ દહાડા હવે નહિ રહે."

બોલતાં બોલતાંમાં તો હેમવતીના ક્ષીણ શરીરમાં જાણે

અપૂર્વ બળનો સંચાર થઇ ગયો. તે વિલક્ષણ ભાવપૂર્વક કોઈ સશક્ત માણસની પેઠે ઝડપથી ઘરની બહાર નીકળી; એટલામાં જ સામેથી એક પાડોશી બે મૂઠી ચોખા લઇ આવી પહોંચ્યો. તે જોઇને હેમવતીને કંઇક ધૈર્ય આવ્યું. ઝટપટ એ બે મૂઠી ચોખા રાંધી કાઢી હેમવતીએ સ્વામી તથા કન્યાની ભૂખનું કેટલેક અંશે નિવારણ કર્યું.

૧૦—દુઃખ પણ સદાય ટકતું નથી.

સ્વામી તથા કન્યાને આહાર કરાવી હેમવતી બહાર એકાન્તમાં બેઠી બેઠી પોતાના અદૃષ્ટપર વિચાર કરી રહી છે. જઠરમાં અવિરામ ક્ષુધાગ્નિ ભભૂકે છે; એવે સમયે ટપાલવાળાએ આવી કહ્યું: “બાબુના નામનો મનીઑર્ડર છે.”

સંતુષ્ટ હૃદયે હેમવતી ટપાલવાળાને લઈ ઘરમાં આવી. ટપાલીએ એક પત્ર તથા એક સો રૂપિયા બહાર કાઢચા. સ્વામીના નામની સહી કરી આપી હેમવતીએ રૂપિયા ગણી લીધા. પત્ર ફોડીને વાંચતાં જણાયું કે હરિદાસે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયની પરીક્ષામાં ઇનામ મેળવી આ સો રૂપિયા મોકલાવી આપ્યા છે અને દર મહિને બીજા પણ વીસ વીસ રૂપિયા મળતા રહેશે.

આનંદાવેશથી હેમવતીનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. અનાહારથી પ્રાણ ઓઠે આવેલા, તેવે વખતે સો રૂપિયાની પ્રાપ્તિ અને તે વળી પ્રિયતમ પુત્રે પરીક્ષામાં મેળવેલા ઇનામના !

એ આનંદનું માપ કોણ કાઢી શકે ? મનવડે પ્રભુનો આભાર માનતાં માનતાં હેમવતીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. હરિદાસની પણ એજ દશા થઈ.

" એજ ઘડીએ બહાર એક ભિક્ષુ આવીને " ભિક્ષા દે મૈયા ! " કહી ઉભો. હેમવતી શી ભિક્ષા આપે ? ઘરમાં ચપટી પણ અનાજ નથી. હરિદાસના ઇનામના રૂપિયામાંથી સૌ પહેલાં ભિક્ષુકનેજ દાન આપું, એમ વિચારી એક રૂપિયો હાથમાં લઇ હેમવતી બારણાપર આવી ઉભી. બારણાં આગળ આવતાંજ હેમવતી ચમકી. જોયું તો લાંબી જટાજુટવાળો, આખે દીલે ભસ્મ ચોળેલો, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરેલો એક પ્રશાંતમૂર્તિ સંન્યાસી બહાર ઉભો છે. હેમવતીને લાગ્યું કે ગઇ રાત્રે પોતે એજ મૂર્તિને સ્વપ્નામાં દીઠી હતી. ભક્તિપૂર્ણ ચિત્તે સંન્યાસીના પગો આગળ રૂપિયો મૂકી હેમવતીએ પ્રણામ કર્યા. સંન્યાસીએ મધુર કંઠે કહ્યું: " આ શું મા ? અમે અન્નનીજ ભિક્ષાના અધિકારી. રૂપિયાનું અમારે કામ નહિ. "

દીનભાવે હેમવતી બોલી: " અભાગણીના ઘરમાં મૂઠી ચોખા પણ નથી. "

સંન્યાસી: "એ શું મા ! તું અભાગણી ! જે મૂઠી અન્ન ઇચ્છતા ભિક્ષુકને એક રૂપિયાનું દાન કરી શકે તે જો અભાગણી કહેવાય તો પછી ભાગ્યવતી કોણ ? મા ! આ શું ? તારાં નયનોમાં આંસુની ધારા ! શા દુઃખે રડે છે મૈયા ? "

હેમવતીએ પોતાનું દુઃખ ટુંકમાં સંન્યાસીને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી લઇ સંન્યાસી બોલ્યો: " તારા સ્વામીને એકવાર મને બતાવીશ ? નેત્રરોગનો ઉપચાર હું કંઇક જાણું છું. "

અત્યંત આદરપૂર્વક સન્યાસીને લઇ હેમવતી ઘરમાં આવી. સંન્યાસીએ રામબાબુની આંખો તપાસી કહ્યું: "પરમાત્માની કૃપાથી આ રોગ સારો થઇ શકશે."

પછી સંન્યાસીએ એક સુકું મૂળીયું હેમવતીના હાથમાં આપતાં કહ્યું: "દરરોજ આને મધની સંગાથે ઘસીને આંખોએ તથા તાળવે લેપ કરજો. એક અઠવાડિયાની અંદરજ ફેર પડેલો જણાશે, પણ એક પખવાડીયા સુધી ઉપચાર ચાલુ રાખવો" આમ કહી સંન્યાસીએ ચાલ્યા જવાની વૃત્તિ દર્શાવી. હેમવતીએ સંન્યાસીનો ગદ્ગદ કંઠે ઉપકાર માની પ્રાર્થના કરી કે થોડા વખતમાં ભોજન તૈયાર થઇ જશે, માટે ત્યાંસુધી થોભવા કૃપા કરો; પણ સંન્યાસીએ કહ્યું: "ગાય દોવાય તે કરતાં વધુ વખત ખોટી થવાનો અમારો ધર્મ નથી." હેમવતીએ કહ્યું: "અમો રંક જનો ઉપર આટલો ઉપકાર કરનારની કંઇ પણ સેવા કરી શકીએ, એટલું પણ હજી અમારા નશીબમાં નથી ?" આમ કહેતાં કહેતાંમાં હેમવતીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું અને આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

સંન્યાસીએ કહ્યું: "મૈયા ! દિલગીર ન થાઓ. તમારૂં નશીબ હવે ઉઘડી ચૂકયું છે. પૂર્વના કોઇ પાપને લઇને તમારે માટે વિધવાપણું સરજાયેલું હતું; પણ તમો દંપતીનાં અત્યંત પરોપકારી પુણ્યકર્મોથી શૂળીનો ઘા સોયે સરી ગયો છે; અને એજ પુણ્યના યોગે પ્રભુએ મને નિમિત્ત બનાવીને આ ઔષધી તમને પહોંચાડી છે. આવા નિમિત્ત રૂપે મારી જાતને વાપરીને તે પ્રભુએ મારાપર પણ મોટી દયાજ કરી છે. તમારે પણ કરૂણાનિધિનોજ આભાર માનવાનો છે અને તેની વધારે ને

વધારે કૃપા મેળવીને તેના પરમપદનાં પ્રાપ્તિ કરવાને સારૂ દીન દુઃખી મનુષ્યોરૂપી તેનાં સંતાનોને પોતાનાં નાનાં ભાઇ-બહેન સમજીને તેમની સેવા કરવાની છે; તથા પ્રભુનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માનીને તેને પરાયણ થયેલા પ્રભુના જનોને પોતાના વડીલ બંધુઓ સમજીને અત્યંત નમ્રભાવે તેમની પણ સેવા કરવાની છે. આ પ્રમાણે કરવાથી તમારૂં શ્રેય અને પ્રેય બન્ને ઉત્તમ પ્રકારે પ્રભુકૃપાથી સિદ્ધ થશે" આમ કહીને તે સંન્યાસી ચાલી નીકળ્યા.

ઉપલો પ્રસંગ સ્વપ્નની પેઠે વહી ગયો અને સંન્યાસીને વેશે સાક્ષાત્ પ્રભુજ આવી ગયા હોય એમ પતિપત્નીને લાગ્યું.

સંન્યાસીના જવા પછી તરતજ હેમવતીએ મધ આણી સ્વામીનાં અંગે એ ઔષધ ચોપડયું. સંન્યાસીના આપેલા ઔષધથી અણધાર્યું ફળ ફળ્યું. ત્રણ દિવસમાં તો રામબાણુની આંખો પ્રકાશનો અનુભવ કરવા લાગી. ચોથે દહાડે તેઓ ઝાંખું ઝાંખું જોવા પામ્યા અને સાતમે દહાડે તો લોકોને ઓળખતા થયા.

સાત વરસે રામબાણુ સંસારને ફરી જોવા પામ્યા. સાત વરસે પ્રિયતમા હેમવતીનું મુખ નિહાળવા મળ્યું. હેમવતીનું હાસ્યમય મુખ દીર્ઘકાળનાં દુઃખ અને પરિતાપથી ચીમળાઇને સુકાઈ ગયું છે. હર્ષ–શોકની ભેગી લાગણીથી રામબાણુ બોલ્યા: "હેમ! આજ સાત વરસ પછી તારૂં મુખકમળ તો જોવા મળ્યું; પણ લાગે છે કે તેની એ પહેલાંની નિર્મળ કાન્તિ ફરીથી જોવા નહિ મળે! ફરીને તે એવું પ્રફુલ્લિત થશે કે કેમ તેની શંકાજ છે!"

આનંદાશ્રુ વરસાવતી હેમવતી બોલી: "ભગવાને હવે કૃપા

કરી છે. આપના અને મારા દુઃખની રાત્રિ પૂર્ણ કરીને હવે આપણને સુખનો દહાડો આવ્યો છે; એટલે હવે પાછો હસવાનો વારો પણ આવ્યો છેજ ! જય જગદીશ્વર ! ”

ઇશ્વરે હેમવતીનાં સઘળાંજ દુઃખ દૂર કર્યાં. રામબાબુ પહેલાં જેવા દેખતા થયા. માનસિક કષ્ટની શાન્તિ થતાં તેમનું શરીર પણ ધીરે ધીરે સશક્ત થઇ આવ્યું. ફરીને તેઓ પોતાની નોકરીના સ્થળે જવા તૈયાર થયા. હેમવતીએ કહ્યું: “પારકાનું દાસત્વ કરવાનું હવે પ્રયોજન નથી; દેવે ઉંચું ભાળી જોયું છે, જાડું પાતળું ખાવાનું અને આછું પાતળું પહેરવાનું સરળ રીતે મળી રહે છે. ઘેર બેઠાં કાયિક પરિશ્રમથી જે કંઇ મળે તે સોનાનું, હવે દૂર દેશાવર જવાની અગત્ય નથી.” પણ રામબાબુએ તે વાત કાને ના ધરી. વિરજાના લગ્ન માટે ખર્ચ જોઈએ; ચાકરી ન કરે તો તે કયાંથી આવે ?

થોડા દહાડામાં એક કુલીન અને સુપાત્ર યુવકની જોડે વિરજાનાં લગ્ન થઇ ગયાં. હરિદાસનો વિદ્યાભ્યાસ પણ ક્રમે ક્રમે વધતો ચાલ્યો અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં પણ તે માનસહિત પાસ થયો. તેની આવી અસામાન્ય યોગ્યતા જોઇને રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક તરીકે તેને નીમવામાં આવ્યો. જનક-જનનીના આનન્દનો પાર ન રહ્યો.

હવે તો જુદે જુદે સ્થળથી, સારા સારા શ્રીમંતોને ત્યાંનાં હરિદાસને માટે માગાં આવવા માંડયાં ! તેમાં એક સુપ્રતિષ્ઠિત જમીનદારે તો પોતાની એકની એક પુત્રીને રામબાબુની પુત્ર-વધૂ બનાવવા માટે સવિશેષ આગ્રહ કર્યો હતો. આ સંબંધથી આગળ જતાં અપુત્ર શ્વસુરની જમીનદારી પણ હરિદાસને

મળવાનો સંભવ હતો; અને ખરે ! આ સંબંધ સૌ કરતાં વધુ લાભપ્રદ હતો. સમાજમાં પણ એના યોગે સવિશેષ સન્માન થાય તેમ હતું અર્થાત્ રામબાબુની તો એ વાતમાં સોળે સોળ આના મરજી હતી ! હેમવતીને પણ ખાસ વાંધો નહતો, પણ "આવા મોટા લોકો સાથેના સંબંધમાં અવસ્થાના અસમાન-પણાને લઇને પોતાના સ્વમાનને ધોકો બેસે તો ? અથવા પિતાની ધનસંપત્તિના છાકમાં વહુ અધિક પ્રમાણમાં ગર્વિષ્ઠ અને વિલાસિની નીકળી તો ? ગમે તેમ પણ, હરિદાસના લગ્નની બાબતમાં ગિરિજાબાબુનો અભિપ્રાય અવશ્ય લેવાવો જોઇએ; હરિદાસના સકળ સૌભાગ્યનું આદિ કારણ એજ છે" એમ વિચારી હેમવતીએ એ વિષયમાં ગિરિજાબાબુને લખ-વાનું ઠરાવ્યું.

એવામાંજ ગિરિજાબાબુની માતાનો એક પત્ર હેમવતી પર આવ્યો. એમની વચ્ચે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર તો આ પૂર્વે પણ યથાનિયમિત ચાલતોજ હતો; પણ આ પત્રમાં ગિરિજાબાબુની માતાએ લખ્યું કે, "બ્હેન ! બહુ દહાડા થયાં તમને એક વાત કહું કહું કરતાં મેં કહી નથી. મારા શરીરની અવસ્થા આવી છે, ઘડી પછી શું થશે તેનો ભરોંસો નહિ; તેથી મારા મનની વાત તમને અત્યારેજ કહી નાખવી ઉચિત ધારૂં છું."

"મારી કમળાને અત્યારે અગીયારમું વરસ જાય છે; તમારા હરિદાસને વીસમું. એ બંનેની વચ્ચે પરસ્પર જે સ્નેહ બાઝ્યો છે, તે જોઇને હું બહુ આનંદિત થાઉં છું. કમળાની ઉમ્મર બે વરસની હતી ત્યારથી તે અત્યાર સુધી હરિદાસ

વગર કમળાનું ભોજન નથી થતું કે હરિદાસ વગર સ્નાન નથી થતું. હરિદાસ પાસે હોયા વગર તેનો વિદ્યાભ્યાસ પણ થતો નથી. ભોગજોગે કોઈ વાંક સારૂ કમળાને અમે વઢીએ તો લાગલી હરિદાસ કને જઈ ફરિયાદ કરે છે. હરિદાસ જો કોઇ દહાડો એને ઉંચે સ્વરે કંઈ કહે છે, તો તે દહાડે એ ન્હાતી નથી કે ખાતી નથી. હરિદાસ આવીને જોર કરી ખોળામાં ન લે ત્યાં સુધી એની રીસ ઉતરતી નથી. હરિદાસ કોઇવાર તમારી પાસે આવ્યો હોય છે, ત્યારે રોજ દહાડામાં પાંચ છ વાર પૂછે કે, "હરિદાસ ક્યારે આવશે?" હરિદાસને પણ કમળા એક બે કલાક ન દેખાતાં ચેન પડતું નથી. અત્યારે તેઓ બંનેય મોટાં થયાં છે; છતાં પૂર્વના ભાવમાં જરા પણ ફેર પડયો નથી.

મારી તેથી ઘણા દિવસથી ઇચ્છા છે કે એ બંનેનો હાથેવાળો કરી આપી આંખોને ઠારૂં; પણ હવે હું વધારે વખત કાઢું તેમ નથી. બ્હેન! કમલા પર મારો અત્યંત પ્યાર છે, કમલા મારી આદરની વસ્તુ છે. એને એક વરસની લઇને હું ખૂણે બેઠી હતી. મારૂં આવડું આદરનું ધન તમને સોંપી જવાની મારી ઇચ્છા છે. તમે પારકું ધન સંભાળવામાં બહુ ચતુર છો. મારો ગિરિજો તો તમારોજ છે, તો પછી કમળા તમારી જ શા માટે ન થાય? એમ રખે માનતા કે તમારા હરિદાસનાં લગ્ન થવાથી તેના અભ્યાસમાં કોઇ જાતની ઉણપ આવે! હરિદાસ જેવા છોકરાની કોઇ પણ રીતે અવનતિ થાય જ નહિ. બ્હેન! તમે ખરેખર! રત્ન-ગર્ભા છો. તમારા હરિદાસના જેવું રત્ન મેં આ રાજનગરમાં (કલકત્તામાં) બીજું દીઠું નથી."

" મારા ગિરિજાની આર્થિક અવસ્થા આજકાલ સારી નથી. કાબલી વેપારીઓ સામે મુકર્દમા લઢવામાં એને માથે કરજ થઇ ગયું છે અર્થાત્ કે તેથી કરી તમારા સ્વામી મારી કમલાને વધૂ તરીકે સ્વીકારવાની હા પાડશે કે કેમ તેની મને આશંકા રહે છે. અધિક શું લખું? તમારા સ્વામીની સાથે મસલત કરી યોગ્ય નિર્ણય મને સત્વર લખી જણાવશો. હરિદાસ, ગિરિજાનાથ વગેરે સૌ જણ સારાં છે."

પત્ર વાંચી હેમવતીએ સ્વામીને દેખાડયો. રામબાબુ પત્ર વાંચી થોડીવારે માથું ખંજવાળતા બોલ્યા: " હરિદાસને આવડી મોટી જમીનદારી મળવાના તાકડે આ એક ભારે ચિંતા ઉભી થઇ."

હેમવતી બોલી: " રાજત્વનો ત્યાગ કરીને પણ ગિરિજાનાથની બહેનનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે. જે કન્યાનો ભાઇ ગિરિજાનાથ જેવો, તે કન્યા અવશ્ય સુશીલા હોય એમાં તો સંદેહજ નહિ. રત્નાલંકારથી મઢેલી મોટા ઘરની દીકરીને વહુ કરવાનો મને અભખરો નથી, મારે તો ગરીબ માબાપની પણ ગુણવતી કન્યા જોઇએ. વળી ગિરિજાબાબુ પણ સાવ ગરીબ ઓછાજ છે?"

રામબાબુએ કહ્યું: " શહેરની કન્યાને ગામડા ગામમાં ગરીબ ઘેર આવતાં ગોઠશે નહિ. તેની રીતભાત જૂદી, આપણી જૂદી."

હેમવતી બોલી:–" તેનો ભાર મારે માથે. છોકરી ગમે તેવી હશે, તેને હું બે દિવસમાંજ આપણા ઘર લાયક બનાવી શકીશ; પણ ગિરિજાબાબુની માતાને વૃદ્ધ અવસ્થામાં માનભંગ કરી શકાશે નહિ."

આખરે રામબાબુ સંમત થયા. હેમવતીએ ગિરિજાબાબુની

માતાને તે મુજબ જવાબ લખી વાળ્યો.

સુખની હકીકત ટૂંકમાંજ પતાવવી સારી. વાજતે ગાજતે હરિદાસ નવ વધૂ સાથે ઘેર આવ્યો. ઉમળકાથી હેમવતીએ વહુને ખોળામાં લઈ ચુંબન કરતાં પૂછયું: " કહે જોઉં, હું તારી કોણ થાઉં ? "

વહુએ શરમાઇ જઈ જવાબ ન આપ્યો. હેમવતીએ વારંવાર એનું એ પૂછયા કર્યું. છેવટે નિરૂપાય બની વહુ શરમની મારી મોઢું છૂપાવતી બોલી: " મા. "

હેમવતીએ કહ્યું: " અને તું પણ મારી મા. "

પડખામાં, આંખની પૂતળી જેવા પુત્રને કેડમાં ઘાલી વિરજા ઉભી હતી; તેના તરફ ફરી હેમવતી હસતી હસતી બોલી: " તમારી બેઉની હું મા, તમે મારી બે માવડીઓ. "

વિરજાએ કહ્યું: " હજારો માતાઓ અમારી એક માવડીની તોલે નહિ આવે. "

પ્રિય પાઠક! બસ, અમે પણ હવે પરમાનન્દપૂર્વક દયામૂર્તિ મા હેમવતીનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરી તારી વિદાય લઈશું.

सद्गुणी पुत्री.

(અનુવાદક: નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા.)

૧—બંધુસ્નેહ.

ભૈરવ નદીને કિનારે આવેલા વિશાળ પ્રદેશમાં એક ઠેકાણે રસાળ અને સુશોભિત ખેતરોની બાજુમાં લક્ષ્મીપુર નામનું એક સાધારણ ગામડું છે. ગામમાં બ્રાહ્મણ અને કાયસ્થની વસ્તી વિશેષ છે. ધોબી, હજામ તથા બીજી વર્ણનાં પણ એકાદ બે કુટુંબો છે. ગામમાં કોઇ ખાસ જાણીતો કે શ્રીમંત માણસ નથી. હવેલીઓ, બંગલા, બગીચા, તળાવ એવી મોટા લોકોની વિલાસિતાની અને સ્વાર્થપરાયણતાની નિશાનીઓ ત્યાં જોવામાં આવતી નથી. હમણાં હમણાંજ માત્ર એકાદ બે ઘર પતરાનાં છાપરાં અને ઇંટની ભીંતોવાળાં જોવામાં આવે છે. બાકી તો મોટેભાગે વાંસ અને ઘાસનાં બનાવેલાં ઝુપડાં જ છે. આમછતાં એકંદરે ગામનાં ઘણાંખરાં કુટુંબો સુખી અને સંતોષી છે. ખાવાને પેટપુરતું અન્ન અને પહેરવાને જાડાં પાતળાં લૂગડાંનો તેમને ટોટો નથી.

ગામ ઘણું જૂનું છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ એજ ગામમાં ઘણા જૂના વખતથી રહેતા આવ્યા છે. ઘણા જૂના પીપળા અને જીર્ણદશામાં આવી પડેલાં મંદિરો ગામની પુરાતનતાની સાબીતિ આપે છે. દંતકથા પ્રમાણે એકવાર વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે મર્ત્ય લોકમાં આવીને આ ઠેકાણે રહ્યા હતા, તે ઉપરથી ગામનું નામ લક્ષ્મીપુર પડ્યું. ગામમાં એક સરકારી નિશાળ અને ટપાલ ઑફિસ પણ થઇ છે.

જેઠ મહિનાની સાંજે ગામના એક ક્ષુદ્ર ઝુંપડાના આંગણામાં એક બાર વર્ષની છોકરી બેઠી છે; તેની બાજુમાં તેનો પાંચ વર્ષનો નાનો ભાઈ રમત કરી રહ્યો છે. બાલિકા શરીરે સુંદર અને ગોર વર્ણની છે. તેનાં નેત્રો તેજસ્વી, મુખ આનંદી અને સ્વભાવ સરળ છે. સાધારણ રીતે બાર વર્ષની બાલિકા જેટલી ચંચળ અને રમતીઆળ હોવી જોઇએ તેવી તે નથી. વયમાં બાલક છતાં પણ ગૃહિણીના જેવું શાણપણ અને ઠરેલ બુદ્ધિ તેની રીતભાતમાં દેખાઈ આવે છે. તેના નાનાભાઇમાં બાળપણની સ્વાભાવિક ચપળતા અને થનગનાટ હોવાને લીધે તે પોતાની બ્હેનના હાથમાંથી છૂટો થઇને ગમે તેમ દોડતો ફરે છે. બાલિકા તેને વારંવાર બોલાવી લઇ અનેક પ્રકારના મીઠા શબ્દો કહીને તેને પોતાની પાસે બેસાડે છે. કોઇ કોઇવાર મૂળાક્ષરની ચોપડી લઇને તેને “ ક, ખ ” બોલતાં શીખવે છે; પણ એકાદ બે અક્ષર વાંચીને રમતીઆળ છોકરો પાછો નાશી જવાની વૃત્તિ કરે છે. તેની બહેન તેને સમજાવે છે, “ શ્યામ ! ભાઇ ! જરાક શીખ તો ખરો. તું ભણીશ નહિ તો પછી મોટો માણસ શી રીતે થઈશ ? ” શ્યામ હસતો હસતો

ચોપડી ફેંકી દે છે અને બહેનને કહે છે કે, " મારે મોટો માણુસ થવું જ નથી. મારે એવો થઈને શું કામ છે?"

ભોંયપર પડેલી ચોપડીને તે બાલિકા ઉપાડી લે છે અને ભાઈને પ્રેમથી કહે છે કે, " ભાઇ! તું મોટો થઈશ તો મોટું ઘર બંધાવીશ. સારાં સારાં કપડાં પહેરવા મળશે. ગરીબ દુ:ખી માણુસોનું ભલું કરી શકીશ. ભૂખે મરતાં દુ:ખીઆરાં માણુસોને ખાવા પહેરવાનું આપી શકીશ."

શ્યામ એમાંનું કશું સમજ્યો નહિ. તેણે પૂછયું: "પછી બીજું શું શું થશે?"

બાલિકા:—વળી એક રૂપાળી વહુ લાવીશ.

શ્યામ:—કેવડી મોટી વહુ?

બાલિકા હસી પડી. ભાઈને ગાલે બચ્ચી કરીને જરાક મજાક કરવા બોલી: " પેલા ઘોષ બાબુની દાદીમાના જેવડી. કેમ શ્યામ! તને એવી વહુ ગમશેને?"

શ્યામ:—ના, એ તો બહુ ઘરડી! મારે તો તારા જ જેવડી વહુ જોઈએ. ડોસી માએ તે દહાડે મને એવું જ કહ્યું હતું.

" મૂર્ખા, અક્કલના દુશ્મન" કહીને બાલિકાએ આડું જોયું. આ લાગ મળતાં જ ચંચળ શ્યામ નાઠો. આંગણામાં આથમતા સૂર્યના તડકામાં કેટલાંક રંગબેરંગી પતંગીયાં ઉડાઉડ કરતાં હતાં, તે જોઇને તેણે જીદ લીધી કે "બહેન, મને એક પતંગીયું પકડી આપ."

તેની બહેને તેને ઘણુંએ સમજાવ્યો કે " ભાઈ, પતંગીયું ન પકડાય. પકડીએ તો આપણને પાપ લાગે. વખતે હાથ પર મૂતરે તો હાથ પાકી ઉઠે. એ પતંગીયાં તો બહુ ઝેરી

હોય છે;" પણ રમતીયાળ શ્યામ એમાંનું કાંઈ સમજ્યો જ નહિ. તેણે તો બસ એક જ હઠ લીધી તે લીધી. "બસ, મને પતંગીયું પકડી આપ ને પકડી આપ. તે દહાડે પેલા ઘરવાળાં માસીએ પકડી આપ્યું હતું. બસ, મને પકડી આપવું જ પડશે. નહિ આપું કહીશ તે નહિ ચાલે" એમ કહીને રડતો ગયો અને ભોંયપર આળોટવા લાગ્યો.

ભાઈને છાનો રાખવા માટે બાલિકાએ પતંગીયું પકડવાનો ઢોંગ કર્યો અને પકડવાને બ્હાને ઓઢણીના છેડાવડે તેને ઉરાડી મૂકવા લાગી. એક નિરપરાધી પ્રાણીને પકડીને તેને વિના કારણ દુઃખ દેતાં તેનું દયાળુ હૃદય દૂખાતું હતું; તેથી એવી રીતે ઓઢણીની ઝાપટથી તેણે બધાં પતંગીયાંને ઉરાડી મૂકયાં અને ભાઈને કહ્યું: " ભાઈ, મારાથી પકડાય નહિ તેને શું કરૂં ? એ તુંજ કહે."

ત્યારે શ્યામે બીજી જીદ લીધી. તેણે કહ્યું: " પતંગીયું ન આપે તો કેળું આપ. અભરાઈ ઉપર આટલાં બધાં પડયાં છે તેમાંથી મને એક ઉતારી આપ."

બાલિકાએ જરા ક્રોધ કરીને કહ્યું: "કેળાં વળી કયાંથી લાવું ? તારે તો બસ મનમાં આવ્યું તે જોઈએ. બહુ લાડકો થઈ ગયો છે!"

શ્યામે ફરી રડવા માંડયું અને ભોંય પર આળોટવા લાગ્યો. રડતો જાય અને આળોટીઆં ખાતો જાય. "બસ, મને કેળું આપ! આપ ને આપ! નહિ આપે તો તારી ચોપડી, સોય, દોરા બધું રસ્તામાં ફેંકી દઈશ."

બાલિકા વિમાસણમાં પડી. ઘરમાં કેળાં તો હતાંજ, પણ

શ્યામે હમણાંજ ખાધું હતું. ઉપરા ઉપરી ખાય તો માંદો પડે તેની તેને ફિકર હતી. તેણે ભાઇને ઘણોએ સમજાવ્યો અને પટાવ્યો કે "ભાઇ, હમણાં તો ધાણી ખાધી છે અને પાછો કેળું ખાય તો તું માંદો પડે." પણ શ્યામે તેની શીખામણ કાને ધરી નહિ. તેતો "બા" "બા" કહીને મોટે સાદે રડવા લાગ્યો.

ભાઇના મોંમાંથી "બા" "બા" શબ્દ સાંભળીને બાલિકાની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. થોડાજ સમય પર દૈવકોપથી તેઓ બેઉ ભાઇ બ્હેન મા વગરનાં થઇ ગયાં હતાં. નમાયો ભાઇ તો "બા" "બા" કહીને રડતો હતો તે; સાંભળતાંજ માતાવિહોણી બાલિકાના હૃદયમાં દબાઇ રહેલો શોકાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. તે આંસુ લૂછતી લૂછતી ઘરમાં ગઈ અને ભાઇને એક કેળું આપીને તેને તો રડતો છાનો રાખ્યો.

કેળું મળતાંજ શ્યામ રડતો રહી ગયો અને આનંદમાં આવી જઇને ગાવા લાગ્યો. એક કવિતા તેનો પિતા હંમેશાં ગાતો હતો; તે વારંવાર તેના કાનપર પડવાથી તેમાંની બે લીટી તેને યાદ રહી ગઈ હતી. તે લીટીઓ રાગ કહાડીને ગાવા લાગ્યો:—

"જઈ બેસીશું માને ખોળે, માડી મીઠો વાયુ ઢોળે."

નાના નમાયા ભાઇના મુખમાંથી આ કવિતા સાંભળીને શોકથી વિહ્વલ થયેલી બાલિકાને માના મરણનો શોક તાજો થયો. આંખમાંથી મોતીના દાણા જેવાં અશ્રુબિન્દુ ટપકવા લાગ્યાં. તેણે ગદ્‌ગદ્ સ્વરે ભાઇને કહ્યું: "શ્યામ! મારો ભાઈ નહિ? તું એ ગીત ન ગા."

પણ બાળકબુદ્ધિવાળો શ્યામ બહેનનો ભાવાર્થ શી રીતે

સમજી શકે ? નાનપણથી મા વગરનો થવાથી પિતાના અને બ્હેનના લાડમાં તે ઉછર્યો હતો; તેથી કરીને તે ઘણો લાડકો અને હઠીલો બની ગયો હતો. કોઈ તેને કહે કે આ કામ ન કરાય ત્યારે તો તે ચાહીને કરે. બ્હેને કવિતા બોલતાં વાર્યો એટલે તો તે ઉલટો હસતો ગયો અને વધારે મોટેથી ગાવા લાગ્યો.

બાલિકાએ ફરીથી રીસ ચડાવી ધીમેથી તેના ગાલપર એક આંગળી મારીને કહ્યું: "આટલું આટલું ના કહું છું તોએ તને લાજ નથી આવતી !"

શ્યામ હસતો હસતો જમીનપર ગબડવા લાગ્યો. બેન ચીડાતી હતી તેમાં તેને ઓર મઝા પડતી હતી. તે હસતો હસતો કાલા કાલા શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યો: "માર ! તારા મારથી કોણ ડરે છે ? મને તો જરાએ વાગ્યું નથી. હમણાં ઘેર બાપાએ નથી અને માસ્તરે નથી."

બાળકના બોલ સાંભળીને માના વિયોગથી રડતી બાળાથી હસી દેવાયું. કેટલીકવાર વરસાદની ઝડી પડ્યા પછી જેમ આકાશ ધીરે ધીરે ખુલ્લું થતું જાય છે તેમ ભાઇના શબ્દોથી બ્હેનનું શોકથી કરમાઈ ગયેલું મુખ ધીરે ધીરે પ્રફુલ્લ થવા લાગ્યું. તેણે ભાઇને વ્હાલથી પૂછ્યું: "શ્યામ ! તને બાપા અને માસ્તર બહુ માર મારે છે ?"

શ્યામ:—બાપા તો બહુ મારતા નથી, પણ માસ્તર ખૂબ મારે છે. કાલે હું નિશાળે ગયો હતો ત્યાં જરા હું હસ્યો એટલે માસ્તરે મને સડાક લઇને એવી એક સોટી ચમકાવી કહાડી.

બાલિકા:—અરરર ! માસ્તર કેવા નિર્દય હશે ! નાનું

છોકરૂં જરા હસે એમાં તેને મરાય? પણ ભાઇ શ્યામ! માસ્તરનો માર ન ખાઈએ તો વિદ્યા ન આવડે અને મોટા માણસ ન થવાય. તું વહેલો વહેલો ભણી જા એટલે તું પણ તારા માસ્તરના જેવો થઇ જાય.

શ્યામ:—પછી તો હું બધાં છોકરાંને એવો માર મારૂં!

બાલિકા:—ના, મરાય નહિ. તને તારા માસ્તર મારે છે તે તને ગમતું નથી; ત્યારે તારાથી બીજાને કેમ મરાય? તને જેવું દુઃખ થાય છે તેવું બીજાને ન થાય કે?

એવામાં સાંજ પડવા આવી. તે જોઇને બાલિકા બોલી: "ચાલ, ભાઈ! હવે આપણે ઘરમાં જઇએ. ઘરમાં જઇને તારા ધૂળવાળા પગ ધોઉં અને જોડીઓ પહેરાવું. તું ડાહ્યો થઈને ઘરમાં રમીશને? બાપા હમણાં ઘેર આવશે. ચાલ તો, હું ઝટ ઝટ ખાવાનું કરી નાખું."

આ વાત થતી હતી તેવામાં લાલ રંગની હૃષ્ટપુષ્ટ ગાય અને તેનું વાછરડું ચરીને "હમ્મા હમ્મા" કરતાં કરતાં ઘરની નજીક આવવા લાગ્યાં. શ્યામ કહે, "બહેન, આપણી મંગળા આવી. તેને માટે ખાવાનું લઇ આવ." બોલ બોલતામાં ગાય ત્યાં આવી અને બેઉ બાળકના મોં સામે જોતી ઉભી રહી.

શ્યામ વાછરડાને રમાડવા લાગ્યો અને તેની બહેન ઘરમાં જઇ મંગળાને માટે રાખેલી કુશકી અને શાકનાં છોડાં એક ટોપલીમાં લઇ આવી. ગાય તેને ખુશી થતી થતી ખાવા લાગી. ખાતી જાય અને ફરી ફરીને બેઉ ભાઈ બહેનના સામે વહાલ ભરી નજરથી જોતી જાય. છોકરીએ ગાયને હેતથી પંપાળી અને ગાયે તેના હાથ ચાટયા. ત્યારપછી તે ગાયને લઈ જઇને

ગૌશાળામાં બાંધી આવી. તે દરરોજ ગૌશાળાને ખૂબ કાળજીથ
વાળી ઝાડીને ચોકખી ચંદની જેવી રાખતી હતી. ગાય પણ
આપણી માતા છે અને ગૌમાતાની સેવા કરવી એ મોટો ધર્મ
છે, એવું તે પોતાની મા પાસેથી શીખી હતી.

૨—પિતાની સેવા.

હમણાં આપણે જે ઝુંપડાની વાત કરી ગયા તેમાં કૈલાસ
ચંદ્ર દત્ત નામે એક કુલીન કાયસ્થ ગૃહસ્થ રહેતો હતો
અને પેલી બાલિકા અને છોકરો એ બેઉ તેનાં સંતાન હતાં
લક્ષ્મીપુરની નજીકના એક શહેરની કચેરીમાં તે કારકુન હતો
રોજ સવારમાં તે ઘેરથી કચેરીમાં ચાલીને જતો અને સાંજે
પાછો ઘેર આવતો. અગાઉ જ્યારે તેની પત્ની હયાત હતં
ત્યારે તે રોજ ઘેર આવતો નહતો, પણ એક વર્ષ ઉપર તેન
પત્ની મરણ પામી ત્યારથી પુત્ર અને પુત્રીની સંભાળ રાખ
વાની જવાબદારી તેને માથે આવી પડી હતી; તેથી દરરોજ
સવાર સાંજ પાંચ પાંચ માઇલ ચાલીને તેને જવું આવવું પડતું

આજે અંધારૂં થવા છતાં કૈલાસબાબુ ઘેર નહિ આવવાથ
અને રાત અંધારી હોવાથી બાલિકાને ચિંતા થવા લાગી.

થોડીવાર પછી શ્યામચંદ્રને ઝોકાં આવવા લાગ્યાં તેથ
તેણે શ્યામની આંખો ધોઇને તેને જાગૃત કર્યો અને રસોડામ
તેડી જઇને બપોરનો ભાત તથા દૂધ આપી ખાવા બેસાડયો
પરંતુ તેની ચિંતા કમી થઇ નહિ. તે મનની વાત પોતાન

બાળક ભાઈને કહીને હૈયાનો ભાર હલકો કરવા લાગી. તેણે કહ્યું: “ જોને, હજી બાપા કેમ ઘેર ન આવ્યા ? રાત પડ્યાને પણ ઘણો વખત થઈ ગયો. એ બિચારા અંધારી રાતે આટલું બધું ચાલીને શી રીતે આવશે ? આપણે માટે એમને કેટલું બધું દુ:ખ વેઠવું પડે છે ? શ્યામ, તું જ્યારે મોટો થઇશ ત્યારે બાપાને જરા નિરાંત થશે ! ” તે આ પ્રમાણે બોલતી ગઈ અને આંસુ લૂછતી ગઈ.

પહોરેક રાત ગયા પછી તે ઘરમાં એક મધ્યમ આકૃતિનો યુવક દાખલ થયો. ઉમ્મરે યુવાન છતાં તેના પોશાક અને દેખાવમાં જુવાનીની લેશ માત્ર પણ નિશાની જણાતી ન હતી. કોઈ ચોક્કસ પ્રકારના સંતાપથી તેનું શરીર તવાઇ ગયું હતું.

તે બારણા આગળ થોડીવાર સુધી ઉભો રહ્યો. ચાલવાથી તેને ઘણો થાક લાગ્યો હતો. ઘરમાં નજર કરતાં તેના મુખમાંથી એક ઉંડો નિ:શ્વાસ નીકળી ગયો. તે ધીમે પગલે ઘરમાં દાખલ થયો અને ધીમા અવાજે બોલ્યો: “ ઇન્દુ ! ”

ઇન્દુમતી તે વખતે રસોડામાં ભાઇને જમાડતી હતી. પવનના ઝપાટાવડે આકાશમાંનાં વાદળાં વિખેરાઇ જાય તેમ પિતાનો સાદ સાંભળીને તેના હૃદય ઉપરથી ચિંતાનો બોજો ઓછો થઇ ગયો. શ્યામ પણ “ બાપા ” “ બાપા ” કરતો કરતો બહાર દોડી આવ્યો. ઇન્દુમતી તરતજ પિતાને સારૂ હાથ મોં ધોવાને પાણીનો લોટો લઇ આવી અને તેની આગળ મૂકતાં બોલી: “ રાત અંધારી હતી તેથી મને બહુ ફિકર થતી હતી. ”

“ આજે કચેરીમાં ઘણું કામ હોવાથી મોડું થઇ ગયું ” એમ કહી કૈલાસમાણુએ કપડાં ઉતાર્યાં, હાથ મોં ધોયાં અને

શ્યામને ખોળામાં લઇને બેઠો. ઇન્દુમતીએ રસોડામાં જઈ ઘડ-ઘડાટ ચૂલો ચેતાવ્યો અને ચૂલા તથા હોલા ઉપર ભાત અને શાકની તપેલીઓ ચડાવી દીધી. પિતા થાકી ગયેલા છે અને ભૂખ પણ તેમને ખૂબ લાગી હશે,એવા વિચારથી પછી તેણે વહેલી વહેલી બહાર આવીને એક રકાબીમા ધાણીની ગોળપાપડી લાવીને તેમને ખાવા આપી. કૈલાસબાબુએ આ ચીજ જોતાં પુત્રીના મુખ તરફ અત્યંત સ્નેહ ભરી નજર કરીને કહ્યું: " બેટા ઇન્દુ તું તો નાની ઉમ્મરમાં જ મોટી બની ગઇ ! તને ગોળપાપડી બનાવતા કેમ કરીને આવડયું ! હું બહાર જાઉં છું એટલે તું આખો દિવસ કાંઇને કાંઈ કામ કર્યાજ કરે છે. જો બાપુ, બહુ કામ કરીશ તો માંદી પડીશ. "

ઇન્દુમતી નીચું જોઈને ધીમેથી બોલી: " બાપાજી, હું કાંઈ આખો દિવસ ઘરકામ નથી કરતી. સાધારણ રોજનું કામકાજ કરૂં તેમાં શું ? મને તો નવરાશનો ઘણો વખત મળે છે. ઘરમાં ધાણી હતી, ગોળ હતો; ચૂલાપર મને તેની ગોળ-પાપડી બનાવતાં આવડે છે. આવું તેવું કાંઇ બનાવી ન રાખું તો શ્યામ બિચારો શું ખાય ? એને સારૂ ચાર લાડુ બનાવી રાખ્યા હતા; તેમાંથી એક મેં તમને આપ્યો. તમે ચાલીને આવ્યા છો તો ભૂખ લાગી હશે. જરા ખાઇને પાણી પીશો; એટલામાં શાક ને ભાત તૈયાર થઇ જશે. ચાલો, હું પાણીનો લોટો ભરી લાવું " એમ કહીને ઇન્દુમતી પાણી લેવા ચાલી ગઈ.

કૈલાસબાબુએ ગોળપાપડી ખાઇને પાણી પીધું. તેને વિચાર આવ્યો કે, "બાર વર્ષની છોકરીમાં કેટલી બુદ્ધિ અને કેટલું શાણપણ છે ? આ બધું ઘરકામ એને કેમ આવડતું

હશે ? મારા ટૂંકા નસીબે એ બિચારીના ઉપર ઘરકામનો બોજો પડ્યો એટલે તે પોતાની મેળેજ જેમતેમ કરીને બધું શીખી હશે! ઉમ્મર નાની છતાં એને બધું આવડે છે. એના જેવડી છોકરીઓ તો આખો દિવસ રમતીને કૂદતી ફરે, પણ મારે કમભાગ્યે એનાજ ઉપર ઘરનો બધો ભાર આવી પડ્યો; એટલે તેને બિચારીને નાછુટકે નાની ઉમ્મરમ.જ પાકી વયની સ્ત્રીની માફક ઠરેલ અને ગંભીર થવું પડ્યું છે. આખો દિવસ બિચારી ઘરનું વૈતરૂં કર્યા કરે છે. મારી સ્થિતિ પણ ખરાબ થતી આવે છે તેથી તેને સારે ઘેર પરણાવીને સુખી કરવાની મનમાં આશા હતી, તે પણ હવે સ્વપ્નવત્ દેખાય છે. કાંઇ નહિ. જેને કોઈની સહાય નથી તેને ઇશ્વરની સહાય છે. નોધારાનો આધાર તે છે. મારી ટૂંકા નશીબની ઇન્દુના મ્હોં સામે તે જરૂર જોશે.” આવા વિચાર કરતાં કરતાં તેના મુખમાંથી એક ઉંડો નિ:શ્વાસ નીકળી ગયો.

ઇન્દુ તેની પાસેજ હતી. તેને જોઇને તેણે કહ્યું: “ઇન્દુ, મારી માનું મોહું પણ તારા જેવુંજ હતું. તેને મરી ગયે ઘણાં વર્ષ થઇ ગયાં છે; પણ મને લાગે છે કે મારા ઉપરની મમતા તે ભૂલી ગઇ નહિ હોય, તેથીજ તેણે મારી દીકરી થઇને મારે ઘેર બીજો જન્મ લીધો છે ઇન્દુ, ખરેખર તું મારી માજ હોવી જોઇએ. નહિ તો મારા ઉપર તારી આટલી પ્રીતિ હોયજ શાથી ? ”

આના ઉત્તરમાં ઇન્દુ કશું બોલી નહિ. તે તો નીચી નજર કરીને ઉભીજ રહી. પછી કૈલાસબાબુએ તેના તરફ ધારી ધારીને જોયું તો તેને જણાયું કે ઇન્દુમતીએ જૂની ફાટેલી સાડી પહેરી હતી. તે જોઇને તેણે કહ્યું: “ ઇન્દુ, આમ કેમ?

તારાં બધાં કપડાં શું ફાટી ગયાં છે ?"

"ના, હજી મારી પાસે બે નવી સાડીઓ છે" એમ કહીને તે દોડતી દોડતી રસોડામા જતી રહી. પણ શ્યામ બોલી ઉઠ્યો: "બાપા, આજ બહેને એક ગરીબ ભિખારીની છોકરીને પોતાની સાડી આપી દીધી તેથી તેણે જૂની પહેરી છે."

કૈલાસબાબુએ ઇન્દુને પૂછયું: "શ્યામ શું કહે છે? તેં તારી સાડી કોને આપી દીધી ?"

ઇન્દુમતીએ રસોડામાં રહ્યાં રહ્યાં બ્હીતે બ્હીતે જવાબ આપ્યો: "આજે એક આંધળા ભિખારીની સાથે તેની એક છોકરી આપણા બારણા આગળ આવી હતી. તેના શરીર ઉપર ફક્ત એક જૂનું ચૂંથા જેવું લૂગડું હતું. તે બિચારી શરમની મારી હાથ પણ બહાર કહાડી શકતી ન હતી. મેં તેને મારી એક જૂની સાડી આપી દીધી. તે બાપડી બહુ ખુશ ખુશ થઇ ગઇ અને આશીર્વાદ આપીને ચાલી ગઈ. મારે હજી પૂરતાં કપડાં છે. બે સાડીઓ તો હજી નવીજ છે."

કૈલાસબાબુ પણ ઇન્દુમતી જેવી ઉદાર સ્વભાવની પુત્રીને યોગ્ય પિતા હતો. એવી હાલતવાળા બીજા માણસને તો આ વાત સાંભળીને કલેશજ થાય; પણ કૈલાસબાબુ તો ઉલટો તેથી રાજી થયો અને તેણે કહ્યું: "ઇન્દુ, એવું હતું તો પછી તારી નવીજ સાડી શા માટે ન આપી ?"

ઇન્દુ:-"નવી સાડી આપી હોત તો તે બિચારી વધારે વખત પહેરી શકત; પણ આપણી હાલત એવી કયાં છે કે આપણે નવાં કપડાં આપી શકીએ ?"

પુત્રીની બુદ્ધિ જોઇ કૈલાસબાબુ મુગ્ધ થઇ ગયો. તે મન-

વડે પ્રભુનો આભાર માનીને બોલ્યો: "દીકરા, જેવું તારૂં ઉદાર મન છે તેવુંજ સારૂં ઘર પ્રભુ તને આપે."

એટલામાં રસોઇ તૈયાર થઈ ગઇ. ઇન્દુના કહેવાથી કૈલાસબાબુ પુત્રીને માટે અનેક મંગલ કામના કરતો રસોડામાં ગયો અને જમવા બેઠો.

૩—જ્ઞાનપ્રચાર.

દિવસે દિવસે ઇન્દુમતીની ઉમ્મર વધવા લાગી. ઉમ્મરની સાથે સાથે તેની બુદ્ધિ પણ વધતી ચાલે છે. હાલ માત્ર તેર વર્ષની ઉમ્મર છતાં પણ તે કેટલી બુદ્ધિમતી હતી તેનો કાંઈક પરિચય અત્યારે વાંચકને કરાવીશું.

વસંત ઋતુ ચાલતી હતી અને બપોરનો સમય હતો. તે વખતે ઇન્દુમતીના ઘરમાં ગામની અનેક બાલિકાઓ એકઠી થઈ હતી. ત્યાં કામિની, નલિની, રોહિણી, સરલા, વિમલા, કમલા, સરોજિની, કાદંબિની, મૃણાલિની, કુમુદિની વગેરે અનેક તેની ઉમ્મરની છોકરીઓ તેને ઘેર નિત્ય આવતી હતી. ગામની બધી છોકરીઓ તેના ઉપર ખાસ પ્રેમ રાખતી હતી. સૌને તેની સાથે બહેનપણાં હતાં. બપોરે તેના પિતા કચેરીમાં જતા એટલે તેના ઘરમાં બીજું કોઇ નહિ હોવાથી બધાંને ત્યાં ભેગાં થવાનું ઠીક ફાવતું હતું. તેઓ રોજ ભેગી થતી. કોઈવાર એકાદ પુસ્તકનું વાંચન થતું, તો કોઈવાર સીવવા, ભરવા અથવા ગુંથવાનું કામ ચાલતું તો કોઈવાર

વાતોના તડાકા પણ ચાલતા. લક્ષ્મીપુરમાં તે વખતે ઘણી છોકરીઓએ વાંચતાં લખતાં શીખવા માંડયું હતું; તોપણ તે વખતે બધી છોકરીઓ નિયમિત રીતે અભ્યાસ કરી શકે એવી કન્યાશાળા સ્થપાઇ નહુતી. છોકરીઓ પોતપોતાના વડીલ પાસેથી લખતાં વાંચતાં શીખતી.

ઈન્દુમતી પોતાની બહેનપણીઓ આવતી તે સર્વનો પ્રેમથી સત્કાર કરતી અને સૌને પાથરણા ઉપર બેસાડી, ઠંડું પાણી પીવા માટે રજુ કરીને સૌનું સ્વાગત પણ કરતી હતી.

એક દિવસ બધી છોકરીઓ ત્યાં એકઠી થઈને "નર-નારી" નામના પુસ્તકનું વાંચન કરતી હતી. કામિની વાંચતી હતી અને બીજી છોકરીઓ સાંભળતી હતી. એકાદ બે પાનાં વાંચ્યા પછી કામિનીએ પોતાના જ્ઞાનની બડાઈ મારતાં કહ્યું: "હું 'નરનારી'નું પુસ્તક આખું વાંચી ગઇ છું"

સરોજિની તેના મામાને ઘેર ગઈ હતી, ત્યાં તે "દક્ષયજ્ઞ" નામનું નાટક જોઇ આવી હતી તેણે પુસ્તકનું વાંચન અટકાવ્યું અને નાટકની વાત ઉપાડી.

ઈન્દુમતીએ કહ્યું: " બોલો ત્યારે; સીતા, સાવિત્રી, શકુંતલા અને પાર્વતી એ ચારમાંથી કોનું સતીત્વ સૌથી વધારે ગણાય?

શ્યામા:—એમાં વળી શું પૂછવાનું હતું? બધીએ સતીઓ અને બધીએ દેવીઓ? તેમાં મોટું કોણ અને નાનું કોણ?

ઇન્દુ:—સતીઓ ખરી પણ એ ચારમાંથી કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી એમ કેમ કહેવાય? બધી સારી વસ્તુઓમાં પણ કોઇ વધારે સારી તો કોઈ ઓછી. સોનામાં પણ જૂદા જૂદા પ્રકાર હોય છે. પાટનું સોનું અને મેલું સોનું.

ઇન્દુની દલીલ સાંભળીને સરોજિની બોલી: "ખરી વાત છે. એ ચારેમાંથી સૌથી શ્રેષ્ઠ સીતા. બીજી બધી એનાથી ઉતરતી. જુઓ, તેનું સતીત્વ કેવું હતું ? અગ્નિમાં પેઠી પણ તેના શરીરને આંચ ન આવી અને તેના મોમાંથી આજ્ઞા નીકળતાંજ પૃથ્વીના બે ભાગ થઇ ગયા."

ઇન્દુ:—હા, સીતા સતી તો ખરી જ; તોપણ તેણે છેવટે એક કામ ઘણું ખોટું કર્યું. તેણે પોતાના પતિના તરફ ક્રોધ કર્યો અને પાતાળમાં ચાલી ગઈ. એ જોઇને રામચંદ્રજીને કેટલું દુ:ખ થયું હશે તેનો વિચાર કર્યો ? પતિના તરફ ગુસ્સો કરવો અને તેને વ્યથા થાય એમ વર્તવું એ સતીને ઘટે નહિ.

આ ઉપરથી દિગંબરી નામની એક બાળાએ ટીકા કરી કે, "એમ ન કરે તો શું કરે ? બિચારી સીતાએ ઓછું સહન કર્યું છે ? પછી તે કેટલું સહન થાય ? રાવણને ઘેરથી ધણીએ છોડાવી ત્યારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવીને તેના સતીત્વની પરીક્ષા કરી; છતાં પણ લોકોની નિંદાથી ડરી જઇને તેને બાપડીને જંગલમાં કહાડી મૂકી. પરીક્ષા ઉપર પરીક્ષા ! ધણી આટલી બધી સતાવણી કરે ત્યારે બૈરી તે કેટલું સહન કરે ? "

ઇન્દુ:—ધણી એટલે સ્ત્રીનો દેવ–સ્ત્રીનો ગુરૂ. સ્ત્રીએ તો તેના તરફ નિશ્ચલ ભક્તિ રાખવી જ જોઇએ. ધણી સ્ત્રીને દુ:ખ દે માટે સ્ત્રીએ શું ધણીને દુ:ખ દેવું ? એમ જ હોય તો પછી પતિભક્તિ ક્યાં રહી ? વળી તમારે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ કે રામચંદ્રજી રાજા હતા. પ્રજાને રાજી રાખવી એ તેમની મુખ્ય ફરજ હતી. પ્રજા તરફ રાજાનો શો ધર્મ છે તેનો જગતને બોધ આપવા માટેજ તેમણે સીતાનો ત્યાગ કર્યો

હતો. મનમાં તેમને સીતા તરફ એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેની ગેરહાજરીમાં યજ્ઞ વખતે તેની મૂર્તિ બેસાડી, પણ બીજી વાર લગ્ન ન કર્યું. શું સીતાને આ વાતની ખબર ન હતી? આવા સ્નેહસાગર જેવા પતિ ઉપર ક્રોધ કરાય જ કેમ?

આ સાંભળીને શ્યામા હસીને કહેવા લાગી: "વાહરે મારી સતી! ઠીક હવે જોઇશું ને? વારૂ જાણે સીતાને તો તેં પહેલો નંબર આપ્યો નહિ, ત્યારે હવે સાવિત્રીને આપીશ કે નહિ? એમાં કાંઇ તકરાર કરવા જેવું છે કે?"

ઈન્દુ:—સાવિત્રીની સ્વામીભક્તિ અનુપમ હતી એમાં કશો શક નથી; પરંતુ તેણે પણ એક દોષ કર્યો હતો અને તેનું ફળ તેને ચાખવું પડયું હતું."

સરલા:—લે વળી, તેણે શો દોષ કર્યો? અને શું ફળ ચાખ્યું?

ઇન્દુ:–દોષ કેમ નહિ? સાવિત્રી રાજાની છોકરી હતી. કૌમાર અવસ્થામાં તેણે માતા પિતાને સંપૂર્ણ રીતે આધીન રહેવું જોઈતું હતું. તેમ ન કરતાં તેણે માબાપને પૂછ્યા વગરજ વનમાં સત્યવાનને આત્મસમર્પણ કર્યું. તેમ કરીને તેણે માબાપની એક રીતે અવગણના કરી. એ અપરાધની શિક્ષામાં તેના સ્વામીનું મરણ તેને જોવું પડયું. પોતાના ઉમદા સતીત્વના પ્રતાપે તેણે પતિને ફરીથી જીવતો કર્યો; તોપણ તેણે પતિને પોતાની નજર આગળ તરફડીને મરણ પામતો જોયો એ શું જેવું તેવું દુ:ખ છે? પતિની મરણ વખતની પીડા જોવી એ કરતાં સતીને માટે વધારે મોટું દુ:ખ બીજું હોઇ શકે નહિ. દરેક માણસને તેના અપરાધના પ્રમાણમાં શિક્ષા થાય છે. હવે શકુંતલાનો વિચાર કરીએ. તેણે દુષ્યંત રાજાને જોયો. તેણે

પોતાની મેળે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. કણ્વ મુનિને તે વખતે તેણે યાદ પણ ન કર્યા; તેનેજ માટે આખરે તેને ખમવું પડયું. માટે મારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે માબાપની અવગણના કરીને કન્યાએ સ્વતંત્રપણે કોઈ પણ પુરુષ સાથે પરણવાને બંધાઈ જવું એ વ્યાજબી નથી. માબાપ જોઇ વિચારીને જેની સાથે પરણાવે તેનેજ પોતાનો પતિ માનવો જોઇએ; એટલા માટે જ હું તો પાર્વતીને પ્રથમ પદ આપું છું. તે રાજકન્યા હતી. તેનાં માબાપે તેને ઘરડા, સ્મશાનવાસી, સંન્યાસી, મહાદેવ સાથે પરણાવી; તોપણ તે પતિની સાથે સંતોષથી રહી અને અનન્ય પ્રેમથી પતિની સેવા કરવા લાગી. તે એટલે સુધી કે પતિની નિંદા સાંભળીને તેણે પોતાનો જીવ સુદ્ધાં કહાડી નાખ્યો.

નલિની જરાક રમતીઆળ આવી હતી. તેને આ બધી ચર્ચા ગમી નહિ, એટલે તે વચમાં બોલી ઉઠી: "ઠીક, હવે રહેવા દો. આપણી ઇન્દુ સાસરે જશે ત્યારે આપણને કાંઇ યાદ કરવાની છે?"

શ્યામા સૌથી મોટી અને બુદ્ધિમતી હતી. નલિની બોલી તે સાંભળીને તેણે દિલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું: "ઈશ્વર એક વાર તેમ કરે. લગ્ન થયા પછી ભલેને તે આપણને યાદ ન કરે! કૈલાસ કાકા ઇન્દુને પરણાવવા ઘણુંએ મથી રહ્યા છે, પણ ઘાટ બેસતો નથી."

નલિની બોલી: "ના, ના, ઇન્દુનો વિવાહ તો થઇ ગયો છે. કાલે એના બાપા મારે ઘેર આવીને મારા બાપા સાથે એ વિષેજ વાત કરતા હતા, અને મારા બાપાની સલાહ લઇને એમણે નક્કી પણ કરી નાખ્યું છે. તેમણે અમારે ઘેરથી પાંચસો રૂપીઆ દેવા કર્યા છે અને મારાં ઘરેણાં લગ્ન વખતે ઇન્દુને

પહેરાવીને કામ ચલાવી લેશે. પછી ધીમે ધીમે સવડ પ્રમાણે એને ઘરેણાં ઘડાવી આપશે. કુલતોલાવાળા ઘોષબાબુને ઘેર એને પરણાવવાની છે. તે છોકરો પરીક્ષામાં પાસ થયો છે અને હમણાં કલકત્તે ભણે છે. તે રૂપાળો પણ છે."

આ સાંભળીને ઇન્દુમતી ઉંડા વિચારમાં પડી ગઇ. તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર બેસી રહી. બીજી છોકરીઓ મનમાં આવ્યું તેમ બોલીને તેની મશ્કરી કરવા લાગી. આ હાસ્યવિનોદ અટકાવીને તેણે શ્યામાને કહ્યું: "બહેન, કોઇ પાસે પૈસા ન હોય તો શું તે પોતાની છોકરીને ન પરણાવી શકે?"

શ્યામા:—ન પરણાવાય એમ નહિ; પણ સારૂં ઘર અને સારો ભણેલો ગણેલો વર ન મળે.

ઈન્દુ:—ત્યારે જેની પાસે દ્રવ્ય ન હોય તે સારૂં ઘર અને સારો વર જોયા વગર પોતાની છોકરીને પરણાવે તેમાં શું ખોટું? ગરીબની છોકરી ગરીબને ઘેર જાય એમાં ખોટું શું?

શ્યામા:—ઇન્દુ તારે એમ બોલવાનું શું કારણ?

ઇન્દુ રડતે અવાજે બોલી: "બહેન શ્યામા, તું મારા બાપને કહેજે કે આટલા બધા રૂપીઆનું દેવું ન કરે. એ દેવું એમનાથી કદિ પણ વળી શકશે નહિ."

શ્યામા:—દેવું ન કરે તો શું કરે? છોકરીને પરણાવ્યા વગર કાંઈ ચાલે એમ છે?

ઇન્દુ:—જ્યાં પૈસા અને ઘરેણાં વગર પરણાવાતું હોય ત્યાં પરણાવે. તે ઘર જેવું હોય તેવું. સારૂં ન હોય તો કાંઈ અડચણ નહિ. દેવું કર્યાથી તો આખરે ભિખ માગવાનો વખત આવી જાય.

પછી બીજી આડી અવળી વાતો કરતાં કરતાં સાંજ પડવા આવી એટલે છોકરીઓ પોતપોતાને ઘેર ગઈ અને ઇન્દુ પણ ઘરકામે વળગી.

૪—ઘરકામમાં કુશળતા.

સાધારણ રીતે ગામડાંઓમાં ઉનાળાની ઋતુમાં લોકોને પાણીની ઘણી હરકત હોય છે. બંગાળામાં લોકોનો પાણીનો આધાર ગામનાં તળાવ ઉપર હોય છે; પણ નાના ગામડામાં તળાવ જેવાં જોઇએ તેવાં ન હોવાથી ચૈત્ર માસ બેસતાં તળાવનું પાણી સુકાઈ જાય છે અથવા લીલ વગેરે ગંદકીને લીધે પીવાને માટે તો તદ્દનજ નકામું થઇ જાય છે. આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે વખતે લક્ષ્મીપુરના લોકોને પાણીની ઘણી વિપત્તિ હતી. પાસે નદી તો હતી પણ તેમાં મગર એટલા બધા હતા કે કોઈ ત્યાંથી પાણી ભરવાની હિંમત કરતું નહિ; આથી કરીને લોકોને ઘણે દૂરથી પાણી ભરી લાવવું પડતું હતું.

ઇન્દુમતીના ઘરથી ચોકખા પાણીનું એક તળાવ આશરે માઇલ દોઢ માઈલ દૂર હતું. ગામલોકો ત્યાંથી પાણી ભરી જતા. નાની ઇન્દુમતી પણ રોજ એક ગાઉથી પીવાનું પાણી ભરી લાવતી. નાની છોકરીથી આટલે બધે આઘેથી પાણી નહિ લવાય એમ ધારીને એક ગરીબ પાડોશણને પૈસા આપવાના ઠરાવીને તેની પાસે પાણી ભરાવી મંગાવવાનો કૈલાસબાબુએ બંદોબસ્ત કર્યો; પણ ઇન્દુમતીએ તેમ કરવા સાફ ના પાડી.

તે દિવસમાં બે વાર એક ગાઉને છેટેથી બે તાંબડા પાણી ભરી લાવતી. તેની જગાએ કોઇ મોટા ઘરની વહુ કે દીકરી હોત તો તેનાથી આવું કામ પણ થાત નહિ અને એ કામ કરવા ખુશી પણ તે બતાવત નહિ; પણ ઇન્દુમતી ગરીબ માણસની દીકરી હોવાથી નાનપણથી જ ઘરકામમાં પલોટાઇ ગઇ હતી. તે છેક નાની હતી ત્યારથી તેની માની સાથે નાનો ઘડો લઇને પાણી ભરવા જતી અને ઘરનું બીજું પણ અડધો અડધ કામ કરીને માના માથાનો કામનો બોજો ઓછો કરતી. માના મરણ પછી તેણે બધું ઘરકામ ઉપાડી લીધું અને નાની ઉમ્મર છતાં મોટી વયની સ્ત્રીની માફક ઘરનો તમામ ઝીણો મોટો ધંધો કરવા લાગી. રોજનો અભ્યાસ પડી જવાથી તે ઘણીજ ચાલાકીથી બધુ કામ ઝપાટાબંધ આટોપી નાખતી અને પાછી નવરી ને નવરી. અંગને મહેનત આપ્યાથી તેનું શરીરબળ પણ ઘણું સારૂં હતું. તે શરીરે સુંદર અને કોમળ હતી તોપણ ઘરકામનો બોજો સહન કરી શકે એવી ખડતલ બની ગઇ હતી. તેને મહેનત કરવામાં ઘણો આનંદ પડતો. આળસમાં વખત ગુમાવવા ઉપર તેને ઘણોજ કંટાળો આવતો હતો અને કામ વગર તેને ચેનજ પડતું નહિ.

આજે તે સાધારણ કદનો તાંબડો × બગલમાં મારીને ધીરે

× પાણીનું બેહડું માથે મૂકવાનો રિવાજ એકલા ગુજરાતમાં જ છે, અને તે વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. તેમ કરવાથી છાતીનો સીનો ટટાર રહે છે અને ચાલવામાં પણ એક પ્રકારની રમણીયતા આવે છે. દક્ષિણીઓ કરતાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓ વધારે તંદુરસ્ત હોવાનું આ પણ એક કારણ છે. ભા. ક.

ધીરે ઘેર જતી હતી. તેનો નાનો ભાઇ શ્યામ રમત કરતો કરતો તેની આગળ આગળ ચાલતો હતો અને રસ્તામાં ઉગેલાં ઝાડનાં પાન, ફૂલ, ફળ મનમાં આવે તેમ તોડતો હતો. ઇન્દુ તેને અનેક રીતે સમજાવીને, બીક બતાવીને સીધે રસ્તે જવાનું કહેતી હતી.

ખરા બપોરનો સમય હતો અને ઉનાળાના દહાડા હતા. આટલા તાપમાં બગલમાં તાંબડો લઇને ચાલતી કોમળ બાલિકાના શરીરમાંથી પરસેવાના ઝેબેઝેબ છૂટવા લાગ્યા. આટલું છતાં પણ તેના મુખ ઉપર અપ્રસન્નતાની એક રેખા પણ જણાતી નહતી. તે પોતાના દેવસમાન પૂજ્ય પિતા અને પ્રાણાધિક પ્રિય ભાઇને માટે પાણી લાવતી હતી. ભક્તિ અને સ્નેહથી ઉત્પન્ન થતા આનંદને લીધે તેને લેશ પણ થાક લાગતો નહતો. **અંતઃકરણના ઉમળકાથી કામ કરનારને પરિશ્રમ જણાતો નથી.**

રસ્તામાં ઇન્દુમતીને એક પાકટ વયની પાડોશણનો સંગાથ થયો. ઇન્દુમતીના ગુણ અને તેના મીઠા સ્વભાવને લીધે ગામની બધી સ્ત્રીઓ તેના ઉપર ઘણી મમતા રાખતી હતી.

બગલમાં પાણીનો તાંબડો અને તાપથી કરમાઇ ગયેલી તેની દેહ જોઇ તે બાઇએ દયાભરેલે અવાજે કહ્યું: "બેટા ઇન્દુ! તું આટલો મોટો તાંબડો લઇને શા માટે પાણી ભરવા આવતી હઇશ? તારી તે કાંઇ હજી ઉમ્મર થઇ છે. તારાથી તે આવડું મોટું વાસણ ઉપાડીને ચલાય? કૈલાસબાબુ આવા કેવા? તેમને પાણીઆરી રાખતાં શું થાય છે? મને મળશે ત્યારે હું તો કહીશ!"

આ વાત સાંભળીને ઇન્દુ ઘણી શરમાઇ ગઇ. બગલમાં તાંબડો લઇને તે ઉભી રહી અને તે બાઇને કહ્યું: "માસી, મારા બાપાએ તો કહ્યું હતુ કે પાણીઆરી પાસે પાણી ભરાવી મંગાવ; પણ મેં જ ના પાડી. પારકું માણસ—એને શી કાળજી? ક્યાંથી પાણી ભરી લાવે અને ક્યાથી નહિ? વખતે નજીકના ગંદા તળાવમાંથી ભરી લાવે તો આપણે શું જાણવાનાં હતાં? મને તો એવું પાણી પીતાં સૂગ આવે. વળી બે જણનું પાણી લાવવું તેમાં મોટી વિસાત શી છે? હું આના કરતાંએ મોટો તાંબડો ઉપાડી શકું છું. મને તો મારી બાએ નાનપણથીજ કામ કરવાની ટેવ પાડી છે. જાણે આગળથી ચેતી ગઈ ન હોય કે મારે જ માથે બધું આવી પડવાનું છે! તે મારા ગજા પ્રમાણે મને બધુંએ શીખવી ગઈ છે."

બોલતા બોલતામાં ઇન્દુની આંખ ભરાઇ આવી. તેની વાત સાંભળીને તથા તે વખતનો તેનો ચહેરો જોઇને તે ભલી બાઇને પણ ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે આગ્રહ કરીને ઇન્દુના હાથમાંથી તાંબડો ખેંચી લીધો અને કહ્યું: "ચાલ મા, હું તને પણે સુધી લેવા લાગું."

ઇન્દુએ ડોસીને ઘણી વારી પણ તેણે તેની વાત સાંભળીજ નહિ. આખરે નિરૂપાયે તે ડોસીની જોડે ચાલવા લાગી અને તેના ઘર આગળથી તેણે પાણીનો તાંબડો પોતાની બગલમાં લઇ લીધો.

ઘરમાં શું શું કામ કરવાનુ બાકી છે તેનો વિચાર કરતી ઇન્દુ પોતાના ઘર આગળ આવી પહોંચી. ઘરમાં તેના પિતા

અત્યંત ઉદાસીન અને દુઃખી હાલતમાં બારણા આગળ બેઠો હતો. તેનું શરીર નિશ્ચેષ્ટ હતું. કપાળ ઉપર ક્ષોભ અને ચિંતાની નિશાનીઓ સ્પષ્ટ જણાતી હતી અને આંખમાં ઝળઝળીઆં ભરાઇ આવ્યાં હતાં. ઇન્દુમતીએ તેના બાપને અગાઉ કદિપણ આવી સ્થિતિમાં જોયો નહતો. કૈલાસબાબુને ભરજુવાનીમાં પત્નીના અકાળ મરણનો ઘા વાગ્યો હતો. યોગ્ય સ્ત્રીને અભાવે પોતાનાં વહાલાં પુત્રપુત્રીને કેટલી અડચણ વેઠવી પડતી હતી એ રોજ તેના જોવામાં આવતું હતું. આથી મનમાં તે રોજ દુઃખી રહેતો, પણ છોકરાં હીજરાય નહિ તેટલા સારૂ તે બહારથી હસતું મોઢું રાખતો. તે આજે રોજના કરતાં ઘણોજ વહેલો ઘેર આવ્યો હતો અને કપડાં ઉતાર્યા વગરજ ઓટલા ઉપર દિઙ્મૂઢ થઈને બેઠો હતો. બાપને ઘેર આવેલો જોઇને નાનો શ્યામ "બાપા" "બાપા" કરતો તેની કોટે વળગી પડયો; પણ જે બાપ તેને રોજ ખોળામાં બેસાડીને વહાલથી રમાડતો હતો તેણે આજે તેને તરછોડી મૂકયો અને કઠોર અવાજે ધમકાવીને કહ્યું: "ચાલ્યો જા, મને હમણાં પજવ નહિ."

ઇન્દુમતી આ સર્વ જોઇને સમજી ગઇ કે નક્કી પિતા ઉપર કાંઇ ભારે સંકટ આવી પડેલું હોવું જોઇએ. તેની આગળ થઇને ઘરમાં પેસવાની તેની હિંમત નહિ ચાલવાથી તે પાછલે બારણેથી ઘરમાં ગઈ અને પાણીનો તાંબડો ઉતારીને થોડીવાર વિચાર કરતી ઉભી રહી. પછી તે બીતી બીતી બાપની પાસે આવી અને ધીમે અવાજે બોલી: "બાપા! તમે તો આવી પહોંચ્યા. હજી તમે હાથ-પગ નથી ધોયા? લ્યો, હું પાણીનો લોટો ભરી લાવું" એમ કહીને તેણે ચોકખા

ચળકતા લોટામાં પાણી ભરી લાવી પિતાની પાસે મૂકયું.

કૈલાસબાબુના હૃદયમાંથી એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો. તેના આઘાતથી બાલિકાનું પણ કોમળ હૃદય વિંધાઇ ગયું. કુમળી વયની પુત્રીના હૃદયને વિશેષ જખમી કરે એવા માર્મિક શબ્દો કૈલાસબાબુ બોલવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: "ઇન્દુ ! ઇન્દુ ! રહેવા દે. મારા તરફ આટલો બધો પ્રેમ અને ભક્તિ ન જોઇએ. હું તારા જેવી પુત્રીને લાયક પિતા નથી."

પિતાનાં નેત્રમાંથી આંસુની ધારા વહેતી જોઇને બાલિકાની આંખમાંથી પણ અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેનું હૈયું ભયથી ધડકવા લાગ્યું. પોતાની બાળક બુદ્ધિ પ્રમાણે તે એવી કલ્પના કરવા લાગી કે, મને પાણી ભરીને આવતાં વાર લાગી તેથી કદાચ ગુસ્સે થયા હશે ? તેણે ડરતાં ડરતાં કહ્યું: "બાપા ! શું કરૂં ? શ્યામ ઓવારા ઉપર ઘડીમાં આમ દોડે અને ઘડીમાં તેમ દોડે, તેથી મને આવતાં જરા મોડું થયું."

આ સાંભળી તેના બાપે જરા અકળાઇને કહ્યું: "તું આવી ભોળી અને ભલી નહોત તો તારા અભાગીઆ બાપને આટલો સંતાપ થાતજ નહિ. મારાં પેલા અવતારનાં કાંઇ પાપને લીધેજ તારે આટલું બધું સહન કરવું પડે છે ! દુનિયા આટલી બધી બેકદર છે તે આટલે દિવસે મેં આજેજ જાણ્યું. મારી આવી ગુણીયલ છોકરી તરફ કોઇ જોતું એ નથી." આટલું કહેતાં કહેતાં તેનો સાદ ગળગળો થઇ ગયો અને તની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

ઇન્દુમતીએ દુઃખી અવાજે પૂછયું: "પણ બાપા ! થયું છે શું ?"

કૈલાસબાબુએ કહ્યું:—"સાંભળ ઇન્દુ, હું તને આજે બધું કહું છું. મારા દુ:ખની વાત હું બીજા કોની આગળ જઇને કહું? આજ ત્રણ વર્ષ થયાં હું વરની શોધ કરૂં છું. મને એમ થાય છે કે મારી માવિનાની ઇન્દુ મારા ઘરમાં બહુ દુ:ખી થાય છે; તેને કોઈ સારે ઘેર પરણાવું તો તે ઠરીને બેસે, એટલા માટે મેં કેટલાં ફાંફાં માર્યાં, કેટલા કેટલા માણસોની ખુશામત કરી, કેટલા લોકોને પગે પણ લાગ્યો, પણ કોઇએ મારા દુ:ખ તરફ નજર પણ કરી નહિ. આજકાલ રૂપીઆની કોથળી ઠાલવ્યા વગર સારો વરજ મળી શકતો નથી. જેને તેને પૈસાનો જ મોહ લાગ્યો છે. કુલતોલાવાળા દેવેન્દ્ર ઘોષ સાથે મારે નાનપણ-થીજ દોસ્તી છે. એને એક પુત્ર છે અને તે છોકરો મારી નજ-રમાં પણ આવે છે. તેના મેં ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે પાંચસો રૂપીઆ લઈને વિવાહ કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. મારા બીજા જૂના મિત્ર શશીબાબુએ મને પાંચસો ઉછીના આપવાનું વચન આપ્યું; પણ આજે આશાભેર હું તેની પાસે ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હાલ પાંચસો રૂપીઆ આપી શકાય એમ નથી, બહુતો બસેંક આપું; પણ તમારૂં ઘર લખી આપો તોજ. હવે મને કશો ઉપાય સૂઝતો નથી; મારા દુ:ખનો પાર નથી. તારી માએ મને મરતી વખતે કહ્યું હતું કે, મારી ગરીબડી ઈન્દુનું જતન કરજો. તેના મોં સામું જોજો."

આટલું સાંભળતાંજ ઇન્દુને ડુમ્મો ભરાઇ આવ્યો અને તે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

૫—અતિથિ-સત્કાર.

બિચારા કૈલાસબાબુને વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ પડવા લાગી. પુત્રીને માટે વરની શોધ કરવા તેને રખડવું પડતું, તેથી ઘણીવાર કચેરીમાં જતાં તેને મોડું થતું હતું અને ગેરહાજર પણ રહેવું પડતું; જેથી તેના ઉપરી અમલદારે નારાજ થઇને તેને નોકરી-માંથી રજા આપી. માત્ર પોતાના પગારવડેજ તે પુત્રીનું પોષણ કરતો હતો. બીજી કશી આવક નહતી. નોકરી જવાથી તેને ચારે દિશાઓ સૂની જણાવા લાગી. કન્યાદાનની ચિંતા તો હતીજ અને હવે ભરણપોષણનું સાધન પણ ગયું. આ બેવડી ફિકરથી તે મરવા જેવો થઇ ગયો.

ઘરમાં જેટલું અનાજ હતું તે થોડા દિવસમાંજ પૂરૂં થવા આવ્યું અને બીજી કોઇ નોકરી મળી શકી નહિ. ઇન્દુને એકલી ઘેર મૂકીને નોકરી કરવા કોઇ આઘેના શહેરમાં જવાની તેની હિંમત ચાલતી ન હતી; તેમ ઘેર નવરા બેસી રહેવાથી પણ નભે તેમ નહતું.

આ બાબત વિષે તેણે એકવાર ઇન્દુમતીને પૂછી જોયું કે, " હું કદાચ બહારગામ નીકળી જાઉં તો તમે ભાઇ બહેન એકલાં ઘેર રહી શકો કે નહિ ? ગમે ત્યાં જઇને પાંચ પૈસા કમાવા સિવાય ઉપાય નથી. "

ઇન્દુમતી બાપની મુશ્કેલી સમજતી હોવાથી તે ભાઇને લઇને ઘેર રહેવા કબૂલ થઇ. બાપને ધીરજ આપવા તેણે કહ્યું: " જેને કોઇની સહાય નથી, તેને ઇશ્વરની સહાય છે. અમારે

એમાં બીવાનું શું છે ? અમને તો કોઇએ દુઃખ દેવાનું નથી. કોઇ અમને શા માટે દુઃખ દે ? ”

ઇન્દુમતીના ઉત્તરથી કૈલાસબાબુને વધારે હિંમત આવી. તેણે દીકરીને એક મહિનો ચાલે તેટલા રૂપીઆ આપ્યા અને અલકા નામની એક ભલી પાડોશણુ હતી તેને કહી રાખ્યું કે તારે રોજ રાતના ઇન્દુમતીની સાથે અમારા ઘરમાં સૂઇ રહેવું. આટલો બંદોબસ્ત કરી પુત્રપુત્રીને ઇશ્વરને ભરોસે મૂકીને કૈલાસબાબુ ઘેરથી નીકળી પડયો.

આષાઢ માસ બેઠો હતો. ઘનઘોર વાદળને લીધે સર્વત્ર અંધકાર છવાઇ રહ્યો હતો. વરસાદની ઝડી વરસી રહી હતી અને વાદળાંને ભેદીને વિજળી ચારે દિશાએ ચમકારા કરી રહી હતી. વારંવાર ભીષણુ મેઘગર્જના સંભળાતી હતી. વરસાદના સુસવાટ અને વિજળીના કડાકા સિવાય બીજો એક પણુ શબ્દ સંભળાતો ન હતો.

ઇન્દુમતી નાના ભાઇને પાસામાં લઇને સૂતી હતી અને વચમાં વચમાં અલકા સાથે કાંઇ કાંઈ વાતો કહાડીને પોતાના ચિંતાગ્રસ્ત મનને બીજી દિશાએ વાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અલકા સાથે કૈલાસબાબુના કુટુંબને ઘરોબો હોવાથી ઇન્દુ તેને માસી કહીને બોલાવતી હતી.

શ્યામ ઘસઘસાટ ઉંઘતો હતો. એક પહોર રાત વીતી ગઇ, તોપણુ હજી ઇન્દુની આંખમાં ઉંઘ આવતી નહતી. તેના મનમાં અનેક વિચારો આવતા હતા. પિતાને ગયાને મહિનો થઇ જવા છતાં કશા સમાચાર મળ્યા ન હતા. આટલા દિવસ તે ક્યાં રહ્યા હશે, શું કરતા હશે, સાજા હશે કે નહિ, આવી અંધારી રાતે

મૂશળધાર વરસાદ પડે છે તે વખતે તે કયાં સૂતા હશે, વગેરે અનેક વિચારોથી તેનું કોમળ હૃદય વલોવાઇ જતું હતું. ઘર-ખર્ચને માટે તેના પિતા જે રકમ આપી ગયા હતા તે બધી ખર્ચાઇ ગઇ હતી અને અલકા પાસેથી થોડુંક દેવું પણ કરવું પડયું હતું. આવી વિવિધ પ્રકારની ચિંતાઓની વચમાં તેને પોતાની મા પણ યાદ આવતી હતી અને તેથી તેની આંખમાં વારંવાર આંસુ ભરાઇ આવતાં હતાં. ઇન્દુને નિદ્રા નથી આવતી એમ જાણીને અલકાએ એક વાર્તા કહેવા માંડી અને ઇન્દુ તે શૂન્ય ચિત્તે સાંભળતી ગઇ. એવામાં બહારથી " ઘરમાં કોઇ છે કે ? " એવો અવાજ સંભળાયો. ઇન્દુમતીએ વાત બંધ રખાવીને કાન માંડયા. બીજીવાર પણ તેનો તેજ શબ્દ સંભળાયો અને આ વખતે બોલનારે એમ પણ કહ્યું કે, " આવા વરસાદમાં અમને સવાર સુધી આશ્રય આપશો તો મોટો ઉપકાર થશે. અમારે માત્ર સૂઇજ રહેવું છે." અલકાએ તેમને કઠોર સ્વરે જવાબ આપ્યો: " આ ઘરમાં કોઇ પુરુષ નથી. બીજે કોઇ ઠેકાણે તપાસ કરો. "

ઇન્દુમતીએ અલકાને બોલતી અટકાવી એકદમ દીવો કર્યો અને ઝટપટ બારણું ઉઘાડયું. બારણા આગળ એક સાદડી પાથરી. તેના ઉપર વટેમાર્ગુ કાંઇક નિશ્ચિંત થઇને બેઠા.

અલકા પથારીમાં સૂતી સૂતી બબડવા લાગી. ઇન્દુએ તેને ઠંડી પાડવા કહ્યું: " માસી ! તમે આવું શું બોલતાં હશો ? આવી આફતમાંએ માણસને આશ્રય ન આપીએ તે કંઇ સારૂં કહેવાય ? મારા બાપાજ આજે આવી ઘોર અંધારી રાતે કોણ જાણે કયાં સૂતા હશે ? સૂવાનું ઠામ મળ્યું હશે કે નહિ મળ્યું હોય ! "

અલકાએ કહ્યું:—“ તું બહુ ધર્મિષ્ઠ તો! બેસાડયા તો ખરા પણ ખવડાવીશ શું? ઘરમાં ટીપરી ચોખા છે તે તારે કાલ સાંજ સુધી ચાલત નહિ કે? કાલે તારેજ અપવાસ કરવો પડશે. મારૂં શું જાય છે?”

ઇન્દુમતી અને અલકાની વાતચીતમાંના કેટલાક શબ્દો સાંભળવામાં આવવાથી બેઉ અતિથિઓ સમજી ગયા કે આ કુટુંબની અવસ્થા ઘણીજ ખરાબ હોવી જોઇએ. તેમાંના એકે કહ્યું: “ અમારે ખાવાની જરૂરજ નથી; સૂઇ રહેવા જેટલો આશ્રય મળ્યો એટલાથીજ અમે ઘણા આભારી થયા છીએ.”

એટલામાં ઇન્દુએ ઘરમાંથી પાણીનો એક મોટો સ્વચ્છ લોટો ભરી લાવીને પવાલાસહિત અતિથિઓ આગળ મૂકયો. અતિથિઓમાં એક યુવક હતો અને બીજો તેનાથી મોટો હતો.

થોડીવાર પછી યુવકે કહ્યું: “ અમે અહીં આવ્યા તે સારૂં ન કર્યું. અમને લાગે છે કે આ ઘરમાં માત્ર બે બાઇઓજ છે; કોઇ પુરુષ નથી. ”

પાસેના ઓરડામાંથી અલકા બોલી: “ ઘરધણી ઘેર નથી. ઘરમાં માત્ર એક છોકરો અને એક છોકરી જ છે. હું તો પાડોશણ છું. છોકરાં રાતને વખતે એકલાં સૂઇ રહે તે સારૂં નહિ, તેથી હું સૂવા આવું છું.”

યુવાન:—ઘરધણીનું નામ શું?

અલકા:—કૈલાસચંદ્ર દત્ત.

એવામાં ઇન્દુમતિએ અલકાને ધીમે અવાજે કહ્યું: “તમે જરા મારી સાથે આવો છો? વાડામાં એકાદ બે રીંગણાં લાગ્યાં હોય તો તોડી લાવું. ઘરમાં મૂઠી દાળ પડી છે

તેટલાથી એમને શું થશે ? શાકની મેળવણી કરી હોય તો એ લોકો સુખે જમે ! ”

ઇન્દુના બોલ સાંભળીને પેલા યુવકે કહ્યું: “ અમને જમાડવા માટે તમારે જરા પણ તકલીફ લેવી નહિ. અમે રાતની રાત બારણા આગળ સૂઇ રહીશું એટલું જ ઘણું છે. ઘરમાં કોઈ પુરૂષ નથી એટલે અહીં સૂઇ રહેવું એ પણ અમારે માટે સારૂં ના કહેવાય; પણ કોઇની ઓળખાણ નહિ અને વરસાદ તથા અંધારાને લીધેજ અમે અહીં આવી પડ્યા છીએ. ”

ઇન્દુમતીએ અલકાને કહ્યું કે તમે એમનું નામ ઠામ પૂછી જુઓ. અલકાના સવાલના જવાબમાં તે યુવાને કહ્યું: “અમારૂં ઘર અહીંથી દશેક ગાઉ પર સુવર્ણપુરમાં છે. મારૂં નામ નકુલેશ્વર બસુ છે અને મારી સાથે મારા સગા છે, એમનું નામ જાદવચંદ રાય છે. અમે ઘણે દૂરથી હોડીમાં બેસીને ઘેર જતા હતા, પણ વરસાદ અને પવનને લીધે હોડીમાં બેસી રહેવું અમને ઠીક ન લાગ્યું; તેથી અમે સૂઇ રહેવાય એવી જગ્યા ખોળતા ખોળતા તમારે આશરે આવ્યા છીએ. તમે આશરો આપીને આજે અમને દુ:ખમાંથી બચાવ્યા છે.”

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ઇન્દુએ કહ્યું: “ હું હવે જઇને ચોખા સાફ કરી લાવું. રાત ઘણી ગઈ છે એટલે એમને રસોઈ કરતાં જરા અઘરૂં તો લાગશે પણ શું કરીએ ? ”

ઇન્દુની વાત સાંભળીને અતિથિઓમાં જે મોટી વયનો હતો તેણે કહ્યું: “ બહેન, અમને જમવાની ઇચ્છા જ નથી.”

ઈન્દુએ દુ:ખિત અવાજે કહ્યું: “તમે અમારે ઘેર અતિથિ થયા છતાં અમને ગરીબ જાણીને જમવાની ના કહો છો ?”

નકુલબાબુને બાલિકાના આવા બોલ સાંભળીને ઘણો આનંદ થયો. તેની બોલવાની ઢબ ઉપરથી તે સમજી ગયો કે નહિ જમીએ તો તે ભલી છોકરીના જીવને ક્લેશ થશે; તેથી મનમાં તેને અનેક ધન્યવાદ આપીને કહ્યું: "ભલે, તમારો આગ્રહ છે તો થોડું થોડું અમે જમીશું. અમારે સારૂ તમારે ઘણી મહેનત કરવી પડશે, પણ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીને ઘેર આવીને અમે ભૂખ્યા સૂઈ રહીએ તે ચાલે નહિ. અમારે હાથે રસોઇ કરવાની જરૂર નથી. અમારે તમારૂં ખપે તેમ છે, એટલે લક્ષ્મીનાજ હાથનો પ્રસાદ ખાઈશું."

આ કથન સાંભળી બાલિકા ઘણી રાજી થઈ અને શરમાઇ ગઈ. તેણે પછી પ્રસન્ન ચિત્તે રસોડામાં જઇને રસોઇ કરવા માંડી.

બનતી ઉતાવળે તેણે રસોઇ તૈયાર કરી નાખી. ઘરમાં મૂઠી દાળ અને ટીપરી ચોખા એટલુંજ અનાજ હતું. વાડામાંથી તાજાં રીંગણાં તોડી આણીને તેનું ભરત બનાવ્યું. ઘરમાં ઘી પણ થઈ રહેવા આવ્યું હતું. ઘેર ગાય હતી તેના દૂધને આધરકીને ઇન્દુમતી જાતેજ ઘી બનાવી લેતી. બેઉ પરોણા થાકી ગયેલા અને ભૂખ્યા હોવાથી ઇન્દુમતીએ હૈયાના સાચા ભાવથી બનાવેલી રસોઇ તેઓ અત્યંત આનંદપૂર્વક જમ્યા. જમી રહ્યા પછી નકુલબાબુએ પોતાની સાથે આવેલા જાદવ બાબુને કહ્યું: "આજે તો મેં ખૂબ દાળ ખાધી. હું મારે ઘેર કદિ આટલી બધી દાળ ખાતો નથી. છોકરી નાની છતાં તેનો સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને વિનય જેવાં વખાણવા લાયક છે, તેવીજ તેની રસોઇ તથા ઘરકામની યોગ્યતા પણ વખાણવા લાયક છે."

જાદવ બાબુએ કહ્યું: “ખરી વાત છે, છોકરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવીજ છે. ઈશ્વર એને રાજરાણી બનાવે!”

પરોણાઓને જમાડયા પછી ઇન્દુમતીએ તેમને માટે બીજા ઓરડામાં પથારી પાથરી. ઘરમાં મોટા લોકોના જેવા તળાઇ ખાટલા ન હતા. એક સ્વચ્છ શેતરંજી ઉપર તેણે જાતે બનાવેલું ગોદડું પાથરી આપ્યું. ગોદડાની સીલાઇમાં પુષ્કળ કારીગરી જોઇને જાદવબાબુએ પૂછયું: “બહેન! આવાં સરસ ગોદડાં અહીંના દરજી શીવી શકે છે?”

આનો જવાબ અલકાએ આપ્યો. તેણે કહ્યું: “એ તો ઇન્દુએ પોતાને હાથે જ શીવ્યું છે. એવા એવા કામમાં ઇન્દુની બરોબરી કરે એવું આ ગામમાં એક પણ નથી. જેવું એનું રૂપ છે અને જેવા એનામાં ગુણ છે તેવું એ બિચારીનું નસીબ નથી. બિચારી સોનાની પૂતળી જેવી છોકરીના કપાળમાં કોણ જાણે વિધાત્રીએ શું લખ્યું હશે?”

જાદવબાબુએ અલકાને વધારે પૂછપરછ કરતાં તેને જાણ થઇ કે એ છોકરી હજી કુંવારી છે. તેનો પિતા નિર્ધન હોવાથી તેનું લગ્ન કરી શકતો નથી. નકુલબાબુએ આ હકીકત સાંભળીને કહ્યું: “આવી છોકરીને પરણાવવામાં શા માટે મુશ્કેલી પડવી જોઇએ? એનાં પગલાં જેને ઘેર જશે તેને ત્યાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો વાસો થશે.”

સવાર પડતાં નકુલબાબુએ શ્યામચંદ્રને ખોળામાં બેસાડીને તેના હાથમાં બે રૂપીઆ મૂકયા અને કહ્યું: “તું એના સંદેશ લઈને ખાજે.”

શ્યામે રૂપીઆ લઇ બહેનને બતાવ્યા. તે જોઇને ઇન્દુ-

મતીની આંખ ભરાઇ આવી. પોતાના નમાયા ભાઇ તરફ્ કોઈ વ્હાલ બતાવતું તે જોઇને શોક અને આભારથી તેનું હૃદય છલકાઇ જતું; પણ અજાણ્યા પાસેથી બે રૂપીઆ લેવા તે ઠીક નહિ એમ જાણીને તેણે શ્યામને કહ્યું: " એ રૂપીઆ એમને પાછા આપી આવ. બાપા ઘેર આવશે, ત્યારે હું તને એ કરતાં વધારે રૂપીયા અપાવીશ. "

ભાઇએ બ્હેનની આજ્ઞા માની અને નકુલબાબુની પાસે જઇને કહ્યું: " રૂપીઆ પાછા લો. મારી બ્હેને મને પાછા આપી દેવા મોકલ્યો છે. "

નકુલબાબુએ જરા સ્મિત કરીને કહ્યું: " આપ્યા તે પાછા લેવાતા હશે કે ? " પોતાને તદ્દન ત્રાહિત માણસ ધારીને ઇન્દુમતીએ એ રૂપીઆ લેવાની ના કહી હશે એમ સમજીને તેણે કહ્યું: " તમે મને ઓળખતાં નથી; પણ હું તમારો કાંઇક સગો થાઉં છું. તમારા બાપ સાથે મારે વિશેષ ઓળખાણ છે. તે ઘેર આવશે ત્યારે હું બીજી વાર આવીશ. "

પછી બેઉ પરોણાઓ ઇન્દુમતીની કાર્યદક્ષતા અને સહૃદયતાનાં વખાણ કરતા કરતા ત્યાંથી રજા લઇને ચાલતા થયા.

૬—ગુણની પિછાણ.

બેઉ પ્રવાસીઓ હોડીમાં બેસીને પોતાના ઘર તરફ્ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં નકુલબાબુએ જાદવ બાબુને કહ્યું: "છોકરી ઘણી ખુબસુરત અને ગુણવતી છે. દ્રવ્યને અભાવે જ તેનું લગ્ન-

થયેલું લાગતું નથી. એનું લગ્ન કોઇ સારા માણસ સાથે ગોઠવી આપીને લગ્નનો ખર્ચ મારે આપવો એવી મને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ છે. જે મોટો ભાગ્યશાળી હોય તેનેજ આવી કન્યા મળે.”

જાદવબાબુએ જરા સ્મિત કરીને કહ્યું: “ જો ઇચ્છા થતી હોય તો તમે પોતે જેવી ઇચ્છતા હતા તેવીજ આ કન્યા છે. આ યોગ ઘણો સારો છે. તમે પણ દયાળુ અને મોટા મનના અને છોકરી પણ લક્ષ્મીના અવતાર જેવી !”

નકુલબાબુએ કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. હોડી સડસડાટ ચાલવા લાગી. હવે વાંચક! ચાલો આપણે પણ નકુલબાબુની સાથે તેમને ઘેર જઈએ.

ગુણગ્રાહી યુવક નકુલબાબુના ચિત્તમાં માતૃહીન ઈન્દુમતીની સુયોગ્યતા સંપૂર્ણ વસી ગઇ હતી. તેની પોતાની આકૃતિ પણ તેવીજ સુંદર અને સુગઠિત છે. તેનો વર્ણ જરાક શામળો પણ તેજસ્વી છે. ઉમ્મર વીશ કરતાં વધારે નથી. શરીર ભરેલું, બળવાન પણ કોમળ છે. સુઘડતાથી હોળેલા કાળા ભ્રમર જેવા વાળ માથે શોભી રહ્યા છે. કપાળ ઉંચું અને ઘાટદાર છે. નેત્ર વિશાળ અને ઉજ્વલ છે. તેના તરફ જોતાંજ જણાઈ આવે છે કે તે ઘણો બુદ્ધિમાન અને ઉદાર દિલનો યુવક છે. નકુલબાબુ હોડીની મુસાફરી દરમ્યાન બધો વખત ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન થઈને બેસી રહ્યો. તે મૂળથી જ વિચારશીલ પ્રકૃતિનો હતો; પણ આજે તેના હૃદયમાં કયી જાતના ભાવતરંગ ઉઠે છે તે અમે કહી શકતા નથી. આવા ઉંડા વિચારમાં તો અમે તેને અગાઉ કદિ જોયો નથી.

બપોર પહેલાં નકુલબાબુ ઘેર જઇ પહોંચ્યો. ઘરમાં પેઠા

પછી પણુ તે કશું બોલ્યો નહિ અને કોઇને ખબર કર્યા વગર બહારના દિવાનખાનામાં બેસીને પોતાના ખેસવડે પવન નાખવા લાગ્યો.

આખા ગામમાં તેનું ઘર સૌથી વિશેષ ભભકાદાર અને ઇમારતી ઢબનું જણાય છે. ચોગાનની વચમાં બેઉ બાજુએ નોકર ચાકરને રહેવાની લાંબી હારબંધ ઓરડીઓ આવી રહી છે. વચમાં વિશાળ આંગણું છે, તેમાં પતરાંનું બાંધેલું મોટું નાટ્યમંદિર છે; જેમાં ઘણીવાર હરિકથાઓ અને મેળાવડા થાય છે. નાટ્યમંદિરની સામે એક નાની સરખી, સુંદર નકશી કામથી સુશોભિત બંગલી છે. ઘરની પૂર્વ દિશાએ નાનું તળાવ છે. તેના ઉપર બે પાકા ઓવારા છે અને આસપાસ નાના પ્રકારનાં ફૂલ–ફળનાં ઝાડ શોભી રહ્યાં છે.

નકુલબાબુ થોડીવાર આરામ લીધા પછી ધીમે અવાજે બોલ્યો: “ દયા માસી ! ”

તેની ચાકરડીનું નામ દયા કરીને હતું. ઘણાં વર્ષ થયાં તે આજ કુટુંબમાં રહે છે. નકુલબાબુની મા તેને બહેન કહેતી તેથી તે તેને માસી કહીને બોલાવે છે. નકુલબાબુનો સ્વર સાંભળીને દયા દોડતી દોડતી બહાર આવી અને તેનો થાકથી લેવાઇ ગયેલો ચહેરો જોઇને તેણે કહ્યું: “ આજ ખરા બપોરે તાપમાં ક્યાંથી આવ્યા ? હજી સુધી જમ્યા પણ નથી ! કાલે રાતે વરસાદ પડ્યો ત્યારે ક્યાં સૂતા હતા ? ”

નકુલ:—વરસાદ તો પડ્યો હતો પણ કાંઇ ઝાઝી મુશીબત પડી નથી. ઈશ્વરે મને ઘણે સારે ઠેકાણે ઉતારો અપાવ્યો હતો; પણ આજે તો હું અત્યાર સુધી ભૂખ્યો જ છું.

દયા:—તેમાંજ મોઢું કરમાઈ ગયું છે. હું તો ભાઇ તમને કહ્યાજ કરૂં છું કે તમે આમ ગામે ગામ રખડતા ન ફરો. તમે મોટા માણસના છોરૂ અને હજી કાચી ઉમ્મરના છો. તમારે શા માટે આટલી બધી મહેનત કરવી જોઇએ ? પારકા ગામના લોક ભૂખે મરતા હોય તેમાં તમારે શીદ માથાકૂટ કરવી પડે ? તમે શા સારૂ લોકોને માટે ગામે ગામ ભીખ માગતા ફરો ? બીજા ઘણાય માણસો છે તેમને મોકલો તો ન ચાલે? ઓયમા ! કેટલો પરસેવો છૂટયો છે ?

બોલતાં બોલતાં દયાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે નકુલબાબુને પેટના દીકરા કરતાં પણ વધારે ચહાતી હતી. તે નકુલ બાબુને પંખો નાખતાં નાખતાં મોટે સાદે બોલી: “ વહુ ! બાબુ આવ્યા છે; સવારના ભૂખ્યા છે માટે ઝટ રસોઈ કરી નાખો.”

પછી તે તેને ઘરમાં લઇ ગઈ અને હાથ મોં ધોવાને પાણી આપ્યું. નકુલબાબુના મોટા ભાઇની વિધવા પત્ની શશિમુખીએ રસોઈ કરવા માંડી.

નકુલબાબુનું ઘર જેવું શોભાયમાન હતું તેવો ગામમાં તેનો દરજ્જો પણ ભારે હતો. આખા સુવર્ણપુર ગામના બધા તાલુકદારમાં તેનો દરજ્જો વિશેષ હતો. વાર્ષિક દશ હજારની આવક ઉપરાંત પિતા તરફથી વારસામાં રોકડ રકમ પણ પુષ્કળ મળી હતી. આવી રાજદરબારના જેવી સાહેબી છતાં તેની વિધવા ભાભી અને નાની ભત્રીજી સિવાય કુટુંબમાં બીજું કોઇ ન હતું. નોકર વર્ગમાં માત્ર દયા અને એક સાગર નામનો છોકરો એટલાંજ હતાં. તેનું કુટુંબ પહેલેથી આવું આછું ન હતું; પરંતુ બે વરસ પર ગામમાં ભયંકર પ્લેગ

થાલ્યો તેમાં તેનો પિતા, માતા, મોટો ભાઇ અને નાની બ્હેન બધાં થોડા થોડા દિવસને અંતરે ગુજરી ગયાં હતાં. આથીજ એક વખતનું માણસોથી ભરપૂર એવું આ ઘર આજે આમ શૂન્ય જેવું થઇ રહ્યું હતું.

વીસ વર્ષનો યુવક નકુલબાબુજ હવે આખા કુટુંબમાં સૌથી મોટો રહ્યો. તે ભરજુવાનીમાં હતો; છતાં વિપત્તિના આઘાતથી તેનું મન સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું હતું. સંસારના કોઈ પણ કામમાં તેનું ચિત્ત પરોવાતું નહિ. સંસારનું કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ તેના અંતઃકરણને આનંદ આપી શકતું નહિ. તેનાં સગાં તેને પરણવાનો આગ્રહ કરતાં, પણ તે હમ્મેશાં ના ને ના જ કહેતો. તેને તો હવે એવીજ ઇચ્છા હતી કે પોતાની તમામ દોલત ગરીબોનું ભલું કરવામાં અને જગતનું કલ્યાણ થતું હોય એવા કામમાંજ ખરચવી. તે પોતે જાતે પણ ગરીબોનું દુઃખ ટાળવાને તનતોડ પરિશ્રમ કરતો હતો. વર્ધમાન જિલ્લામાં દુષ્કાળ પડવાથી ત્યાંના રહેવાસીઓને અનાજ પૂરૂં પાડવા માટે ફંડ ઉઘરાવીને તેની વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં તે હમણાં રોકાયો હતો; અને એજ કામને માટે ફરતો ફરતો ગઇ કાલે ઇન્દુમતીને ઘેર આવી ચડ્યો હતો.

રસોઇ તૈયાર થઇ ગઇ અને શશિમુખીએ પોતાના દિયેરનું ભાણું પીરસ્યું. નકુલબાબુએ જમતાં જમતાં કહ્યું: "ગઇ કાલે હું એક જણનો પરોણો થયો હતો. તે ઘેર એક છોકરીએ એવી સરસ દાળ બનાવી હતી કે તેવી દાળ તો મેં મારા જન્મારામાં પણ ખાધી નથી. કદાચ તે વખતે ઘણો પરિશ્રમ કરવાથી મને સારી પેઠે ભૂખ લાગી હશે; તેથી પણ કદાચ રસોઇ વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગી હોય!"

દિયેરની વાત સાંભળીને શશિમુખીએ જરાક મશ્કરીમાં કહ્યું: " હમણાં તો તમને છોકરીઓનાજ હાથની રસોઈ બહુ ભાવતી લાગે છે. એવી એકાદ છોકરીને પરણી લાવીને પછી તેની રસોઇ ચાખી જુઓ કે દરરોજ તેના હાથની રસોઇ ભાવે છે કે નહિ ? વારૂ તમે કાલે કોની છોકરીના હાથનું જમી આવ્યા ? તે બહુ રૂપાળી હોવી જોઇએ !"

નકુલબાબુએ પછી ગઇ રાતની વિપત્તિ, લક્ષ્મીપુરમાં કૈલાસબાબુના ઘરની મહેમાની, બાલિકા ઈન્દુમતીનાં રૂપ ગુણ વગેરે બધી બાબતોનો ઇતિહાસ ભાભીને કહ્યો. તેને મોઢેથી કેવળ એક અજાણી છોકરીનાં રૂપગુણની તારિફ સાંભળીને શશિમુખી ઘણી પ્રસન્ન થઈ. તેણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું: " એ છોકરી પરણેલી છે કે કુંવારી ?"

નકુલઃ—કુંવારી. મેં સાંભળ્યું છે કે તેનો બાપ ઘણો ગરીબ છે તેથી પુત્રીનું લગ્ન કરવા જેટલું નાણું તે બચાવી શકતો નથી. હાલની રીત પ્રમાણે ભારે પહેરામણી આપ્યા વગર સારો વર મળવો મુશ્કેલ છે. ગમે તે કારણ હોય પણ છોકરી ઘણી મોટી થઈ ગઈ છે.

શશિમુખીઃ—ત્યારે તો ઘણુંજ સારૂં. હું તેને મારી દેરાણી બનાવીને ઘેર લાવીશ.

નકુલબાબુએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ, તેથી શશિમુખી વધારે પ્રસન્ન થઇ. લગ્ન કરવા માટે તેણે નકુલબાબુ સાથે ઘણીવાર જીદ લીધી હતી; પણ તેણે બધી વખતે ગુસ્સો બતાવીને એ વાતને ધૃતકારી કહાડી હતી. દિયેરને પરણાવીને તેનો સંસાર જોવાની શશિમુખીને મોટામાં મોટી અભિ-

લાષા હતી. ભરજુવાનીમાં તેને રંડાપો આવ્યો હતો અને સંતાનમાં તેને એક છોકરીજ હતી. સંસારમાં તેને છોકરી અને દિયેર સિવાય બીજા કોઇના સામું જોવાનું નહતું. નાનપણુથી તેને એવી ઉમેદ હતી કે પોતાને છોકરા થાય અને તેમની વહુઓ આવે તો તેમના ઉપર વડીલ થઇને મોટે પાટલે બેસું; પણુ કમનશીબે તેની એ ઇચ્છા પૂરી થતા પહેલાંજ તે રાંડીને બેઠી અને તેની તમામ ઉમેદ ધૂળધાણી થઇ ગઇ. હવે માત્ર તે એકજ આશા રાખીને બેઠી હતી કે દિયેર પરણે તો દેરાણી ઉપર સત્તા ભોગવવાનો લ્હાવો મળે. ખરી વાત એ હતી કે શશિમુખીની જીભ બાર ગજ લાંબી હતી; પણુ ઘરમાં તેનું કોઈ હરીફ ન હોવાથી તે બિચારીને મોઢે તાળું દઇને બેસી રહેવું પડતું. ઘણે દિવસે આજે દિયેરની સાથે લગ્નની વાત નીકળતાં તે હમ્મેશની માફક ચીડાયા નહિ અને મૌન રહ્યા; તેથી મૌનભાવને સંમતિસૂચક સમજીને શશિમુખીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે હરખાઇને દિયેરને કહ્યું: “કેમ હવે સંન્યાસીબાવા સંસારી થવાના કે ?”

નકુલબાબુએ અસાધારણુ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “સંસારી થઇને હવે શું સુખ ભોગવવાનું છે ? મારા સુખના દિવસો તો ગયા ! પારકી છોકરીને પરણીને તેને બિચારીને મારા દુઃખની ભાગીદાર બનાવવાની મારી મરજી નથી.”

શશિમુખી એટલું તો સમજીજ ગઇ હતી કે તે છોકરીના રૂપગુણુથી નકુલબાબુ રાજી તો થયાજ છે; તોપણુ તે દિયેરને સમજાવવા લાગી: “દિયેરજી ! લગ્ન નહિ કરો અને આમ ગામેગામ રખડતા ફરશો તો તમને કદિ પણુ શાંતિ વળનાર

નથી. ઈશ્વર ઇચ્છાથી જે થયું તે થયું. નાહક કલેશ કરવાથી આપણું કશું વળનાર નથી. ભગવાન તમારો સંસાર સુખમય કરશે. બાપદાદાના વંશને નિર્મૂળ કરી નાખવો એ પણ મોટું પાપ છે. વારૂ, દિયેરજી! એ છોકરીનું કુળ કેવું છે?"

નકુલ:—છેકજ ગરીબ છે.

શશિમુખી:—તેમાં શી અડચણ છે? ગરીબ ઘરની છે તેમાં આપણને શું? આપણને તે પહેરામણીમાં માત્ર દશ રૂપીઆ આપશે તોપણ ચાલશે. કાલેજ હું તેને ઘેર વેવીશાળીઆને મોકલું છું.

નકુલ:—કાલને કાલ ઉતાવળ શી છે? જરાક વિચાર તો કરી જુઓ.

શશિમુખી:—અત્યારે કર્યો તેજ વિચાર સારો છે. બીજા વિચારથી કશી સિદ્ધિ નથી. મારે ઉડતા પંખીને એકવાર પાંજરામાં પૂરીજ દેવું છે. પછી જોઉં છું કે તે કેવુંક ઉડતું ફરે છે? મા કાલી! જો મારા દિયેરજી ફરી નહિ જાય તો હું તને પાંચ રૂપીઆનો પ્રસાદ ધરાવીશ.

નકુલબાબુ ત્યારપછી કશું બોલ્યા નહિ. જમીને બહારના દિવાનખાનામાં ચાલ્યા ગયા અને શશિમુખી તો દિયેરને પરણાવવાની ઉમેદથી હર્ષઘેલી બની ગઈ.

૭–ગુણનો બદલો.

સંસારમાં ગુણની કદર આજ નહિ તો વહેલે મોડે પણ થયા વગર રહેતી નથી. જો કોઈ પોતાના કર્તવ્યનું બરાબર પાલન કરે તો તેનો બદલો તેને મળ્યા વગર રહેવાનોજ નહિ.

અંધકારમય ખાણના ઉંડાણમાં પડેલું કિમ્મતી રત્ન હમણાં નહિ તો ભવિષ્યમાં બહાર નીકળશે, તેની કિમ્મત અંકાશે અને કોઈ ધનવાનને હાથ જશે. જંગલમાં ઉગેલી સુંદર પુષ્પલતા કદાચ ઘણા દિવસ સુધી અજ્ઞાત અવસ્થામાં પડી રહે, તેના ઉપરનાં સુગંધી પુષ્પો નિરર્થક ખીલી ખીલીને કરમાઇ જાય, તોપણ કોઈ ગુણગ્રાહી રસિક પુરૂષની નજર તેના ઉપર વહેલી મોડી તો પડશેજ; અને આખરે તેના સુશોભિત બગીચામાં ઘણાજ પ્રેમ અને સંભાળપૂર્વક તેને સ્થાન આપવામાં આવશેજ. ગુણવાન પુરૂષોને તેમના ગુણનો બદલો અપાવવાને સારૂ ઈશ્વર તેમને સત્પુરૂષોના માર્ગમાં મૂકી આપે છે. એજ ધોરણને અનુસરીને ઇન્દુમતી દરિદ્ર પિતાને ઘેર જન્મેલી હોવા છતાં ગુણવતી હોવાથી છેવટે તે નકુલબાબુની દૃષ્ટિએ પડી; અને એકજ દિવસના સાધારણ પરિચયથી તે અપરિચિત યુવક તેના ગુણ અને સહૃદયતાથી મોહિત થઈ ગયો. નકુલબાબુને સંસાર તરફ વચમાં જે વિરાગ ઉપજી આવ્યો હતો તે હવે ઇન્દુમતીનાં રૂપગુણ જોયા પછી જતો રહ્યો. હવે તેને સમજાયું કે ઇન્દુમતી જેવી પત્ની હોય તો કદાચ સુખી થવાય ખરૂં. તેના જેવી ચતુર અને ગુણવતી સ્ત્રીની બરદાસ્તથી શોકાતુરનો શોક અને દુઃખી માણસનું દુઃખ ઝાઝી વાર રહેવા પામે નહિ. વળી તેને એવો પણ એક વિચાર આવ્યો કે, ગુણવતી ઇન્દુમતી ગરીબની પુત્રી હોવાથીજ હજી અવિવાહિતા છે; માટે તેની સાથે લગ્ન કર્યાથીજ તેના ગુણનો યોગ્ય બદલો આપી શકાશે. વળી તેના જેવી સહૃદય અને ઉચ્ચભાવનાવાળી પત્ની પ્રાપ્ત કર્યાથી પરોપકાર કરવાની પણ અનેક પ્રકારની અનુકુળતા બની આવશે.

થોડા દિવસ પછી નકુલબાબુની સંમતિ લઇને શશિમુખીએ કૈલાસબાબુને ઘેર વેવીશાળીઓ મોકલ્યો અને વિવાહના સંબંધમાં તેની મારફતે ગોઠવણ કરવા માંડી.

નકુલબાબુએ કૈલાસબાબુને જણાવી દીધું કે, "તમારે કોઇ વાતની ચિંતા કરવી નહિ. લગ્નનો બધો ખર્ચ હું આપીશ. આ વાત કૈલાસબાબુએ ઘણાજ આનંદપૂર્વક કબૂલ કરી એમ કહેવાની જરૂરજ નથી. નકુલબાબુ જેવો એક ઘણોજ પ્રતિષ્ઠિત ધનવાન, કુળવાન અને સુશિક્ષિત પુરૂષ નિર્ધન કૈલાસબાબુની કન્યા સાથે લગ્ન કરવા સંમત થાય એ વિચાર તેને સ્વપ્નમાં પણ આવવાનો સંભવ ન હતો. આ વાત સાંભળતાંજ તે આનંદથી વિહ્વલ બની ગયો; પણ આ વાત સાચી હશે કે જુઠી તેનો તેને સંદેહ પડયો તેથી તે જાતે નકુલબાબુને ઘેર ગયો અને તેનો તથા તેની ભાભીનો અભિપ્રાય જાણ્યો ત્યારે તેને શાંતિ વળી.

થોડા મહિના પછી શુભ મુહૂર્ત જોઈને નકુલબાબુ અને ઇન્દુમતીનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. રાંક પિતાની પુત્રી ઇન્દુમતી અને શ્રીમંત પિતાનો પુત્ર નકુલબાબુ બેઉ પતિપત્નીના સંબંધથી જોડાયાં. કૈલાસબાબુનું ઘર ગરીબ હતું છતાં કન્યાદાન વખતે ઇન્દુમતીના શરીર ઉપર નાના પ્રકારના સોનાના દાગીના જોઈને ઘરેણાંની શોખીન એવી સારા સારા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ મનમાં તેના સૌભાગ્યની ઈર્ષ્યા કરવા લાગી. નકુલબાબુ જેવો જમાઇ મળ્યાથી કૈલાસબાબુના દુઃખનો અંત આવી ગયો. તેને તો હવે સ્વર્ગજ હાથ વેંતમાં આવી ગયું. ગામના લોક પણ કહેવા લાગ્યા કે, "એ તો ભાઇ, ભગવાનેજ એનું લગ્ન

ફરાવી આપ્યું. જેનામાં ગુણ છે તેના ઉપર દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે. ”

૮—સાવકી મા.

પરણ્યા પછી ઇન્દુમતી બેચાર દિવસ સાસરે રહી આવી અને પિયેર પાછી આવી. નકુલબાબુએ ઇન્દુમતીને હાથખરચી માટે સેંકડોની રકમ આપી હતી.

થોડા વખત પછી નકુલબાબુ ઇન્દુમતીને તેડી જવા પોતાને સાસરે ગયો. ઇન્દુએ તે વખતે પોતાના વરને ઠરેલ ઉમ્મરની બુદ્ધિમતી સ્ત્રીની માફક કહ્યું કે, “ તમારી કૃપાદૃષ્ટિથી માત્ર તમો તરફથી મળતી હાથખરચીમાંથી પણ એક જરૂરી કામ કરવા ધારૂં તો થઇ શકે તેમ છે; પણ જે મારા જીવનસંગાથી અને જીવનસર્વસ્વ છે, તમની અનુમતિ વગર કાંઈપણ અગત્યનું કામ કરવાનો મારો ધર્મ નથી. મારા બાપનું ઘર સ્ત્રી વગરનું છે. મારો ભાઈ પણ હજી ઘણો નાનો છે. શ્યામને તો કદાચ આપણી સાથે પણ તેડી જઇએ; પણ મારા બાપા એકલા શી રીતે રહે? તેમની ઉમ્મર પણ હજી ઝાઝી થઇ ગઇ નથી. તે પોતે તો ફરી પરણવાનો વિચાર સુદ્ધાં લાવતા નથી; પણ આપણે બધાં દબાણ કરીએ તો તેમનાથી ના નહિજ કહેવાય.”

નકુલબાબુએ પોતાની બુદ્ધિમતી પત્નીની સલાહ માની અને કૈલાસબાબુને ફરી પરણવાનો આગ્રહ કર્યો. તેણે પ્રથમ તો એ વાત માની નહિ; પણ તેણે જોયું કે પોતે લગ્ન ન

કરે ત્યાં સુધી પુત્રી અને જમાઈને શાંતિ નહિ વળે, તેથી આખરે કૈલાસબાબુએ લગ્ન કરવાની હા કહી. નકુલબાબુએ બધે તપાસ કરીને સસરાને માટે સારા ઘરની અને મોટી ઉમ્મરની સુલક્ષણી કન્યા શોધી કહાડી અને તેમનાં લગ્ન પણ કરાવી આપ્યાં. ઇન્દુમતી પતિની રજાથી તેને ઘરકામ શિખવવા માટે થોડા દિવસ વધારે પિયેર રહી. તેના જેવી ગુણવતીની સોબતમાં રહીને હરકોઇ સ્ત્રી ગુણવાન થઈ જાય એમાં નવાઇ નથી. પહેલેજ દિવસે શ્યામે તેને પૂછયું કે, "બહેન! આ કોણ?"

ઇન્દુએ કહ્યું: "એ આપણી મા થાય. આપણને હવે મા મળી છે." ચાર વરસ અગાઉ બિચારો શ્યામ મા વગરનો થયો હતો, તોપણ તેને માની વાત થોડી થોડી યાદ હતી. તેણે કહ્યું: "આ વળી કેવી મા? આ તો લાજ કહાડીને ફરે છે! આપણી બા તો કાંઈ લાજ કહાડતી ન હતી!"

ઈન્દુમતીને પાછલી વાત યાદ આવી અને તેની આંખમાં પાણી આવ્યું. તેણે સાવકી માને વહાલથી કહ્યું: "બચ્ચું! બા! નાના છોકરાંની તે લાજ કહાડવી ઘટે! અમારી તમે લાજ કહાડશો? તમારા સિવાય બીજું અમારા મોં સામે જોનાર કોણ છે? અમે આજ કાલ કરતાં કેટલાં વરસથી માનું સુખ દીઠું નથી. અમારા નશીબમાં જે લખ્યું હતું તે થયું. મેં તો થોડો વખત એ માનાં લાડ ભોગવ્યાં છે, પણ શ્યામને તો માનું સુખ તમારેજ આપવાનું છે. એને તમારોજ દીકરો ગણીને તમારા ખોળામાં બેસાડો." આટલું બોલતાં તે રડી પડી. લજ્જાવતી નવી વહુની શરમ ભાંગી ગઈ. તેણે શ્યામને વહાલથી ખોળે લીધો અને તે પણ "બા, બા" કહીને હર્ષઘેલો બની ગયો.

ઇન્દુમતીએ તે દિવસથી શ્યામને સાવકી માના હાથમાં સોંપ્યો. તેના તરફ હવે તે વધુ ધ્યાન આપતી નહિ. શ્યામ કોઇ વસ્તુની હઠ લેતા તો ઇન્દુ ત ચીજ તેને નહિ આપતા એમજ કહેતી કે, “ જા, બાની પાસે માગ. ” તે કોઇવાર મસ્તી કરતો અને ઇન્દુ તેને મારવા જતી, ત્યારે તે “ બા, બા ” કહીને સાવકી માની સોડમાં ભરાઈ જતો.

ભોળો શ્યામ બહેનનો પોતાના ઉપરનો ભાવ ઓછો થએલો જોઇને કુદરતી રીતેજ સાવકી મા તરફ વળ્યો. ઇન્દુમતીનું પોતાના ભાઇ ઉપરનું વહાલ અંદરથી કાંઈ ઓછું થયું ન હતું; પણ તે એમ માનતી કે **જેમને આપણે આપણાં પોતાનાં ગણીએ તેઓ વહેલાં મોડાં પણ આપણાં થયા વગર રહેનાર નથી.** એટલા માટે તે જાણી જોઇને શ્યામનું જતન પોતે કરતી નહિ; તેથી શ્યામને પણ સાવકી માને પોતાની મા જેવી ગણવાની જરૂર પડી. વળી જેનું જતન કરનાર કોઇ નથી એવા અનાથ બાળકને જોઇને નિષ્ઠૂર હૃદયનાં માણુસ પણ પીગળી જાય છે. ઇન્દુમતીએ જ્યારે શ્યામને ખવડાવવાની ના કહી ત્યારે તે સાવકી માની પાસે બેસી જમવા લાગ્યો. ઇન્દુમતીએ જ્યારે તેને પોતાની જોડે સૂવાડવાની ના પાડી ત્યારે તે સાવકી માની પથારીમાં જઇને સૂવા લાગ્યો. ઘરને લગતું તમામ કામકાજ પણ ઇન્દુમતીએ પોતાની નવી માને માથે નાખી દીધું હતું. તેની રજા વગર પોતે કશું જ કરતી નહિ. સાવકી માએ પણ જોયું કે પોતે અનાયાસે વગર તકરારે ઘરમાં કરતી કારવતી બની ગઇ છે અને શ્યામ અને ઇન્દુમતી પોતાને તાબે રહે છે; તેથી તના મનમાંથી પણ સાવકાપણું જતું રહ્યું.

ત્યાર પછી થોડે દિવસે નકુલબાબુએ ઇન્દુમતીને આણું મોકલ્યું. તેણે પોતાની જન્મભૂમિ, પિતા, ભાઇ અને બહેનપણીઓની આંસુભરી આંખે વિદાય લીધી અને પિતાને તથા સાવકી માતાને પ્રણામ કરીને સાસરે ગઈ. જતી વખતે તેણે શ્યામને પોતાની સાથે તેડી જવાની માગણી કરી; પણ તેથી તેની સાવકી મા ઘણીજ નારાજ થઇને બોલી: " ઇન્દુ ! તું જાય અને સાથે શ્યામને લેતી જાય તો પછી મને ઘરમાં એકલીને ગમે શી રીતે ? " આથી ઇન્દુમતી શ્યામને સાવકી માની સંભાળ નીચે રહેવા દઈને સાસરે જવા નીકળી.

૯—જેઠાણીનો પરાજય.

ઇન્દુમતી હવે પિતાની ઝૂંપડી છોડીને પતિની હવેલીમાં રહેતી થઈ. ગરીબ ઝૂંપડીમાં ઉછરેલી રંક પિતાની પુત્રી પોતાના ગુણપ્રભાવને લીધે આજે પતિના ઐશ્વર્યની અધિકારિણી થઈ છે. સુશોભિત અને વિશાળ હવેલી, કિંમતી રાચરચીલાં, ઉમદા વસ્ત્રાલંકાર, ફૂળફૂલથી ઝૂકી રહેલો બગીચો; એ સર્વની તે માલિક થઈ. તેના ઉમદા ગુણનો આ યોગ્ય પુરસ્કાર હતો. આ સર્વ પદાર્થો જોઇને તે મનમાં ઘણી પ્રસન્ન થઇ અને પ્રભુનો ઉપકાર માનીને વિચારવા લાગી કે, " ખરેખર ઈશ્વરેજ મારા ઉપર કૃપા કરીને આટલી મોટી સંપત્તિની અધિકારિણી બનાવી છે. હું એ ઐશ્વર્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને ઈશ્વરના કાર્યમાં તેનો યથાશક્તિ વ્યય કરૂં તોજ હું

તેના પ્રત્યેની મારી સત્ય કૃતજ્ઞતા દર્શાવી શકું.”

શશિમુખીએ દિયેરને પરણાવ્યો અને દેરાણી ઘેર આવતી થઇ; પણ ઘરની વડીલ થઇને નાનાંઓ ઉપર અમલ ચલાવવાનો લ્હાવો તેનાથી લેવાયો નહિ. તેના સ્રીજીવનની એકજ ઉમેદ હતી કે હુ મોટે પાટલે બેસું અને મારા હાથનીચેની સ્રીઓ ઉપર હુકમ ચલાવું; પણ **જ્યારે આપણે જાતેજ બીજાને આપણો વડીલ માની લઇ બધો ભાર તેના ઉપર મૂકી દઇએ છીએ, ત્યારે પછી તે ગમે તેવો અભિમાની માણસ હોય તો પણ આપણને દુઃખ દઈ શક્તો નથી** એવો સ્વાભાવિક નિયમ છે. ઉલટું એમ પણ બને છે કે વખત જતાં તે પોતેજ આપણે આધીન બની જાય છે.

દેરાણી ઇન્દુમતીએ સ્વેચ્છાથીજ પોતાની જેઠાણીને ઘરની અને પોતાની વડીલ બનાવી દીધી અને ઘરનો બધો કારભાર તેનાજ હાથમાં રહેવા દીધો; એટલે દેરાણી ઉપર અધિકાર જમાવવાનો કે તેના ઉપર હકુમત ચલાવવાનો શશિમુખીને પ્રસંગજ આવ્યો નહિ. તેણે એમ વિચાર્યું કે, ઇન્દુમતી કાંઇ કામ કરવા જાય તેમાં ગમે તે ખોડખાંપણ કહાડીને હું મારૂં વડપણ બતાવું; પણ ઇન્દુમતી કોઇ પણ કામ જેઠાણીને પૂછ્યા વગર અને તે કેમ કરવુ તે તેની પાસેથી જાણી લીધા વગર કરતીજ નહિ. એટલે અમુક કામ તો ઇન્દુમતીએ પોતાનું ડહાપણ ચલાવીને કર્યું અથવા મોટાંને પૂછ્યા વગર કર્યું, એવો આરોપ તેના ઉપર મૂકવાનો તો અવકાશ જ રહ્યો નહિ. તેના કામમાં ફલાણી ફલાણી ભૂલ છે અથવા આ કામ તો તારાથી થયું જ નહિ, એમ કહીને શશિમુખી તેને ધમકાવવા

જતી; પણ ઇન્દુમતી તે વખતે ગરીબ ગાય જેવી બની જતી અને કહેતી કે, " મારે તો બધું હજી તમારી પાસેથી શીખવાનું છે. " ત્યારે શશિમુખી ચીડાઇને બોલતી કે, " આટલાં વરસ બાપને ઘેર રહીને કશું શીખી નહિ ? નાની કીકી છે તે આવડતું નથી ? " ઇન્દુમતી વધારે દીનતાપૂર્વક કહેતી, " બાપને ઘેર રહીને શું શીખાય ? મા તો નાનાં મૂકીને મરી ગઈ ! " આ જવાબથી શશિમુખી નિરુત્તર બની જતી. **અહંકારની સામેજ અહંકાર ફાવે છે. વિનય આગળ તો અહંકાર નરમજ પડી જાય છે.**

શશિમુખીની પુત્રી તરફ ઇન્દુમતી જરા બેદરકારી બતાવે તો તે બહાને પણ તે તેને બે બોલ સંભળાવવા ચૂકે તેમ ન હતી; પરંતુ થોડા દિવસમાં જ તેને સમજાઇ ગયું કે તે પોતે પોતાની વિમલા ઉપર જેટલું હેત રાખે છે તેના કરતાં તેની કાકી વધારે હેત રાખતી જણાય છે; અને છોકરી પણ પોતાની માના કરતાં ઘરમાં નવી સવી આવેલી કાકીનેજ વધારે ચાહે છે. આ વાત વિમલાના પોતાના શબ્દોમાંજ કહીશું તો વાચકને વધારે સુગમ થઇ શકશે.

એક દિવસ ઇન્દુ અને શશિ બેઉ દેરાણી જેઠાણી નાની વિમલાને રમાડતાં બેઠાં હતાં. કેટલીક વાર પછી ઇન્દુએ વિમલાને પૂછયુંઃ " વિમલા ! તું તારે સાસરે જઈશ ત્યારે મારે સારૂ શું શું લેતી આવીશ ? " વિમલાએ હસીને જવાબ આપ્યોઃ " નારંગી, અંજીર, દ્રાક્ષ, મિઠાઇ અને એવું એવું બધું લાવીશ. "

ઈન્દુઃ—તારી બાને માટે શું લાવીશ ?

વિમલાઃ—બાને માટે તો કશુંએ નહિ લાવું.

આ સાંભળી શશિમુખીએ કહ્યું: "કેમ? હું તને વહાલી નથી?"

વિમલા:—તું મને મારે છે અને ગાળો દે છે તે!

શશિમુખી:—તું મારૂં કહ્યું માનતી નથી ત્યારેજ તને ગાળો દઉં છું ને! કાકીનું કહ્યું તું માને છે એટલે તે તને ગાળ શું કરવા દે?

વિમલા:—તારૂં કહ્યું શાની માનું? તું મને ઘાંટા પાડે છે તે! કાકીમા તો મારતાંએ નથી ને ઘાંટાએ નથી પાડતાં. મને કેવા મજેના પાઠ શીખવે છે અને મારો ચોટલો વાળે છે. હું તો એમનું કહ્યું માનીશ; તારૂં કહ્યું જરાએ નથી માનવાની.

આખરે શશિમુખીએ પોતાનો પરાજય કબૂલ કર્યો. ઈન્દુમતીએ રાજી થઇને કહ્યું: "મોટી બહેન! વિમલા તો બસ જાણે મારીજ છોકરી; તમારી તો જરાએ નહિ."

શશિમુખીએ હસીને કહ્યું: "જા, જા, મૂર્ખી એ તો તારી સાથે એવી વઢશે!"

આ સાંભળી ઇન્દુમતી શરમાઈ ગઇ.

શશિમુખીના મનમાં બીજી એક ધારણા એ હતી કે, ઇન્દુમતી ખૂબ ઘરેણાં પહેરીને બધે હરેફરે તો વળી જરા મારૂં વડપણ ચલાવું, અને ચોરની બીક બતાવીને બધાં ઘરેણાં પેટીમાં મૂકાવી દઉં; પણ ઇન્દુમતીએ તો સાસરે આવતાંજ બધાં ઘરેણાં કહાડી નાખ્યાં. હાથે બે બે બંગડી અને ડોકમાં એક માળા સિવાય એક પણ જણસ તેણે શરીર પર રહેવા દીધી નહિ. આથી શશિમુખીને તો ઉલટું એમજ કહેવું પડયું કે, "વહુ! તને આટલા બધા દાગીના કરાવ્યા છે અને તું પહેરતી કેમ નથી? તારી તો હજી નાની ઉમ્મર

છે. અત્યારેજ પહેરીને ફરવાનો વખત છે. પછી છોકરાંની મા થઈશ ત્યારે એ લ્હાવો રોજરોજ નહિ લેવાય."

ઈન્દુમતીએ અતિ કરૂણ સ્વરે જવાબ આપ્યો: "બ્હેન! મને ઘરેણાં પહેરવાની હોંસજ થતી નથી."

શશિ:— કેમ વારૂ? અત્યારથીજ કેમ તારી હોંસ જતી રહી?

ઇન્દુ:— શી રીતે હોંસ રહે? અહિં હું શા સુખ ઉપર ઘરેણાં પહેરીને ફરૂં? વિધાતાએ આગળ આગળથીજ સુખ લઇ લીધું.

શશિ:— કેમ વહુ! એવું શું થયું છે?

ઇન્દુ ઘણા દુઃખી અવાજથી બોલી: "બહેન! આપણે બેઉ જણ ઘરેણાં પહેરીને ફરીએ એવું જો ઈશ્વરે રાખ્યું હોત તો મારા જેવી ભાગ્યશાળી કોણ હતી? હવે મને ઘરેણાંની ઇચ્છા રહી નથી. મેં બધાંએ ઉતારીને પેટીમાં રાખી મૂકયાં છે. ઈશ્વરકૃપાથી વિમલા મોટી થશે એટલે તેને ઘરેણાં પહેરાવીને આપણા મનને રાજી કરીશું."

શશિમુખીના વૈધવ્યથી ઇન્દુમતીના મનમાં સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણો કલેશ થતો હતો. એક દિવસ નકુલબાબુએ તેને ઘરેણાં નહિ પહેરવાનું કારણ પૂછયું, ત્યારે પણ તેણે એવોજ જવાબ આપીને તેને મ્હાત કર્યો હતો.

એમ કરતાં કરતાં શશિમુખી પૂરેપૂરી પરાજિત થઈ ગઇ. તેની વડપણ બતાવવાની ઉમેદ જતી રહી. ઈન્દુને તાબે કરવા જતાં પોતેજ તાબે થઈ ગઇ. ઇન્દુ ઘરેણાં પહેરતી ન હતી, પણ શશિમુખીએ તેને આખરે પહેરાવ્યાં ત્યારેજ જંપી. તે

રોજ રડતી અને કકળતી તેથી આખરે તેને રાજી કરવા માટે ઇન્દુમતીને ઘરેણાં પહેરવાં પડયાં. આ પ્રમાણે જેઠાણી શશિમુખી ગમે તેવી કજીઆખોર હતી તોપણ તે તેને સતાવી શકી નહિ; એટલું જ નહિ પણ ઉલટી ખરા દિલથી તેના ઉપર વહાલ કરવા લાગી. કહેવત છે કે **“ આપ ભલા તો જગ ભલા. ”**

૧૦—નોકરની સેવામાં.

મૃત્યુના સપાટામાં આવી જઇ નકુલબાબુનું જે ઘર દુ:ખમય અને સ્મશાન જેવું બની ગયું હતું, તેજ ઘર આવી રીતે ઇન્દુમતીએ પોતાના ગુણવડે ફરીથી આનંદમય બનાવી દીધું. ગુણવતી પત્નીની બરદાસ્ત, પ્રીતિ અને ભક્તિવડે નકુલબાબુના મનનો સર્વ બળાપો નહિ જેવો થઇ ગયો. તેના ઘરમાં હવે ફરીથી આનંદોત્સવ થવા લાગ્યાં. નવરાત્ર બેસતાંજ દુર્ગાપૂજનનો ઠાઠમાઠ પાછો અસલની રીત પ્રમાણે ચાલુ થયો. ફરીથી તેનું ઘર સગાં, કુટુંબીઓ, મિત્રો અને અતિથિઓથી ગાજતું થઇ ગયું. ઇન્દુમતી વખતોવખત સગાંસંબંધીઓની સ્ત્રીઓને પોતાને ઘેર નોતરતી અને તેમને ખાસ આગ્રહ કરીને જમાડતી. એ સિવાય અન્ય સમયે પણ વખતોવખત અમુક વ્રત કે નિયમને બહાને પોતાનાં પાડોશીઓને જમવા નોતરતી.

નકુલબાબુની તહેનાતમાં સાગર કરીને એક છોકરો રહેતો હતો. તેનું ઘર એજ ગામમાં હતું. ઘણીવાર લાગ

મળતો ત્યારે તે પોતાને ઘેર નાશી જતો; પણ ઇન્દુમતીના આવ્યા પછી તે ઘેર જવાનું નામ પણ દેતો ન હતો. તેને એક વાર નકુલબાબુએ પૂછયું: "અલ્યા સાગર ! તું કેમ હમણાંનો બિલકુલ ઘેરજ જતો નથી ?" સાગરે કહ્યું: "હવે શા માટે ઘેર જાઉં ? પહેલાં મને મારી મા પાસે જવાનું મન થતું તેથી ઘેર જતો હતો. હવે તો મારાં નાનાં મા આવ્યાં છે. તેની આગળ મારી મા તે શા હિસાબમાં ?"

નકુલબાબુ આ જવાબ સાભળીને હસી પડયા અને કહ્યું: "ત્યારે તું તો નિમકહરામ દેખાય છે. પારકાં માણસના હેતથી તું તારી સગી માને પણ ભૂલી ગયો ?"

સાગર:— માને ભૂલી કેમ જાઉં ? પણ હું તો ધાણીની ગોળપાપડીનીજ લાલચે ઘેર નાસી જતો. હવે અહિં મારાં નાનાં મા પાસેથી મને એવું સરસ ખાવાનું મળે છે કે પછી ધાણીની ગોળપાપડી કોણ ખાય ? મારાં નાનાં મા તો મને ભણાવે છેએ ખરાં. તે મને કહે છે કે હું તને ચોપડી અપાવીશ અને નવરાશ મળશે ત્યારે પાઠ વાંચતાં પણ શીખવીશ.

તે દિવસથી નકુલબાબુએ સાગરને ભણાવવા તરફ વિશેષ કાળજી રાખવા માંડી અને પોતાનું કામકાજ કરવા માટે એક મોટી ઉમ્મરનો નોકર રાખ્યો.

કુટુંબની જુની દાસી દયા હવે ઘણીજ ઘરડી થઇ હતી અને હમણાં તો તે મરણતોલ માંદી પડી હતી. તે બચશે એવી મુદ્દલે આશા રહી નહિ. ઇન્દુમતીનો પ્રેમ અને બરદાસ્ત વધારે વખત ભોગવવાનું તેના નશીબમાં હવે રહ્યું ન હતું. તેને સગું વહાલું કોઇ ન હતું. આવી હાલતમાં ઘણાએ

લોક બિચારા કશો આધાર ન હોવાથી રસ્તામાં ગમે ત્યાં પડીને દેહ છોડે છે; પણ દયાના નશીબમાં એવી વિપત્તિ લખાઈ ન હતી. ઇન્દુમતીએ પોતાની દાસી દયાની જે રીતે સેવા ઉઠાવી, તેવી સેવા તો કોઈ છોકરાં છૈયાં અને ધણીવાળી સુખી ઘરની સ્ત્રીની પણ ભાગ્યેજ થતી હશે.

મરણપથારીમાં પડી પડી દયા કાંસતી હતી. પોતાના નાના છોકરાને ખોળામાં લઇને ઇન્દુમતી તેની પાસે બેસી રહેતી. ઈશ્વિરે તેને થોડાજ વખત પર પુત્રની માતા બનાવી હતી. દયા ઉધરસ ખાતી ત્યારે ઇન્દુમતી તેના મોં આગળ પિચદાની ધરતી હતી. નબળાઈને લીધે ઘણીવાર તેનાથી બરાબર પિચદાનીમાંજ થૂંકાતું નહતું અને તેનો કફ પથારીમાં અથવા તેના શરીર ઉપર પડતો હતો. ઇન્દુમતી પોતાને હાથે એ બધું લૂછીને સાફ કરતી. દયાને અશક્તિને લીધે પથારીમાંજ ઝાડો પિસાબ થઇ જતો. ઇન્દુમતી પોતાને હાથેજ બગડેલી ચાદર કહાડી નાખતી અને બીજી ચાદર પાથરીને તેને સૂવાડતી. મંદવાડના અસહ્ય દુઃખથી તથા મરણની ઘડી નજીક હોવાને લીધે બિચારી દયા પથારીમાં તરફડીયાં મારતી; તે જોઇને ઈન્દુમતીની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી જતાં. તે દયાના શરીરપર હાથ ફેરવતી, વખતો વખત તેના મોંમાં દવા રેડતી અને અત્યંત કોમળ અવાજથી કહેતી: " માસી, ગભરાઓ છો શા માટે ? તમે તો થોડા દિવસમાં સારાં થઇ જશો. કાલે બાળુને કહીને તમારે માટે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરાવું છું. એ વ્રત કર્યાથી પાપનો નાશ થાય છે અને પાપનો નાશ થયાથી રોગ પણ જતો રહે છે. "

ઇન્દુમતીના બોલથી મરવા સૂતેલી દયાની મરણકાળની પીડામાં અડધો ઘટાડો થઇ જતો. તે રડી પડતી અને કહેતી: “ મા ! હવે મારે માટે ચાંદ્રાયણ કરાવવાની જરૂર નથી. હું ગમે તેવી પાપી હોઇશ તોપણ તારા જેવી સતીની નજર આગળ તારા હાથનું પાણી પીને મરી જઇશ એટલે મારી મુક્તિજ થશે. સતી સ્ત્રી જગતમાં દેવીતુલ્ય છે. મા ! તું પણ દેવી છે. હવે તો મરી જવાય તોજ આ રોગના દુઃખમાંથી છુટાય; પણ તારો પ્રેમ અને તારી બરદાસ્ત છોડીને જાણે મરવાની પ્રાણ મરજી મને થતી નથી. મા ! તારા કમલને મારી છાતી ઉપર મૂક ” એમ કહીને તે પોતાનો હાથ લાંબો કરતી અને ઇન્દુમતીના બાલક પુત્ર કમલને પોતાની છાતી ઉપર બેસાડતી.

કોઇવાર ઇન્દુ તેને રાબ કરી લાવવાનું પૂછતી તો કોઇ વાર જે કાંઇ રૂચ્ચ હોય તે કરી આપવાનું પૂછતી; પણ દયા સાફ નાજ પાડતી. ઇન્દુ તેને પૂછતી કે, “ માસી, આ દાડમના બે દાણા મોંમાં નાખશો ? ” પણ દયાને ખાવાની રૂચિજ હતી નહિ. તે કહેતી: “ના મા, મારે કાંઇજ ખાવું નથી.”

ઇન્દુએ આવી રીતે તેની પારવગરની ચાકરી બરદાસ્ત કરવા છતાં દયા બચી નહિ. એકાદ બે દિવસમાં જ તેણે દેહ છોડયો. નકુલબાબુએ તેની ઉત્તરક્રિયા સારી રીતે કરાવી. ઇન્દુમતીએ તેના મરણના શોકને લીધે ઘણા દિવસ સુધી અશ્રુપાત કર્યો. તેના તેરમાને દિવસે નકુલબાબુની આજીજી કરીને તેણે સો ગરીબ માણસોને ગરમ કામળાનું દાન કરાવ્યું, અને જે દયાએ પોતાના ઘરમાં પૂર્ણ વફાદારીથી આખો જન્મારો ચાકરી કરી હતી તથા

પોતાના પતિની જે માતાતુલ્ય કાળજી લેતી હતી, તે દયાની છબીને મઢાવીને પોતાના ઓરડામાં રાખી.

૧૧—ગૃહિણી.

એમ કરતાં કરતાં ઇન્દુમતીની કીર્તિ આસપાસ બધે ફેલાઇ ગઇ. કોઇ પણ ગામમાં સારી સ્ત્રીની વાત થતી હોય તો તે ઇન્દુમતીના જેવી છે એમ લોકો કહેતા. કોઇને છોકરો પરણાવવો હોય તો ઇન્દુમતીના જેવી વહુ પસંદ કરવા વરપક્ષવાળા પ્રયત્ન કરતા હતા. આ પ્રમાણે આસપાસના પ્રદેશમાં પુત્રી તરીકે અને પત્ની તરીકે ઇન્દુમતી આદર્શ રૂપ મનાવા લાગી. નકુલબાબુની દોલતમાં દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી જોઇને લોકો વાતો કરતા કે, “ બાબુના ઘરમાં નાની વહુ છે તે તો જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનોજ અવતાર છે. નકુલબાબુનો પૈસો એ વહુનાં શુભ પગલાં અને સદ્‌ભાગ્યને લીધેજ છે. ”

દયા માંદી પડી ત્યારથી નકુલબાબુએ બીજી દાસી શોધવા માંડી હતી; પણ હજી સુધી પોતાને સંતોષ થાય એવી બાઇ નહિ મળવાથી ઘરનું કામકાજ શશિમુખી અને ઇન્દુમતી બેઉએ ઉપાડી લીધું હતું, અને દાસીને અભાવે ઘરકામમાં કશી ઉણપ આવતી ન હતી.

એક દિવસ નકુલબાબુ પોતાના ઓરડામાં બેઠા હતા. ત્યાં પુત્રને હાથમાં લઇને હસતી હસતી ઇન્દુમતી આવી અને નકુલબાબુને પૂછ્યું: “ કેમ તમે નોકરની તપાસ કરતા હતા

તે પછી કોઈ મળી આવ્યું કે નહિ ?" તેણે જવાબ આપ્યો કે, "તપાસ તો ઘણીએ કરૂં છું; પણ સારી બાઈ કોઇ મળી આવતી નથી. શું કરૂં ? મોટાં ભાભી ન હોત તો તને આ વખતે ઘણીજ મુશીબત પડત."

ઇન્દુ:—ત્યારે મારી એક પ્રાર્થના છે.

નકુલ:—બોલ, કહી નાખ.

ઇન્દુ:—મેં એક દાસી જોઈ રાખી છે.

નકુલ:—તે કોણ છે ? તારી જાણીતી છે કે ?

ઇન્દુ:—હા, ઘણીજ જાણીતી છે; પણ તમને હું તેનું મોં નહિ બતાવું. તે તો દિવસનું કામકાજ કરીને સાંજ પડતા પહેલાં ચાલી જવાની. તમે તેને જોઇ શકશો નહિ.

નકુલ:—મને તો એમાં કાંઈ સમજ નથી પડતી. સમજાય એવું બોલે તો સારૂં.

ઇન્દુ:—તમારે સમજીને શું કામ છે ? તમારૂં ઘરકામ જેમ થાય છે તેમ થયા કરશે. પછી તમારે શું ? બોલો, હમણાં તમારૂં કોઇ કામ અધૂરૂં રહે છે ?

નકુલ:—હમણાં નોકર નથી તોપણ બધું કામ તો થાય છે, એટલે તું પોતેજ દાસી બનીને ઘરકામ કરવા માગે છે ?

ઇન્દુ:—શું હું એ જગ્યાને માટે નાલાયક છું ?

નકુલ:—ત્યારે શું તારે દાસી રાખવાની મરજી નથી ?

ઇન્દુ:—પરાયા માણસને રાખવાની મરજી નથી; પણ હુ પોતે જ તેની જગ્યાએ દાસી બનવા માગું છું.

નકુલ:—કેટલો પગાર લઈશ ?

ઇન્દુ:—બધે ઠેકાણે નોકરને મહિને ત્રણ રૂપીઆ મળે છે,

તો હું પણ ત્રણ રૂપીઆ લઉં. એક પૈસો પણ ઓછો નહિ!

નકુલ:—એ પૈસાનું તું શું કરીશ ?

ઇન્દુ:—ઘરેણાં ઘડાવીશ!

નકુલ:—તું ઘરેણાં તો ઘડાવે, પણ તેમને સાચવી મૂકવાની પેટીઓ ખરીદવાના પૈસા મારી પાસે નથી. તારાં ઘરેણાં તો પેટીઓનેજ શોભાવે છે!

ઇન્દુ:—આ ઘરેણાં હું પોતે પહેરવા નથી ઘડાવવાની! મને તો ઘરેણાં પહેરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. જુઓ ગામમાં કેટલાં દુ:ખી કુટુંબો છે કે જેમને અંગ ઢાંકવા પૂરતાં લૂગડાં અને પેટ ભરીને ખાવા જેટલું અનાજ પણ મળતું નથી. દેશની આવી સ્થિતિ હોય તો પછી હું શા સુખ ઉપર ઘરેણાં પહેરીને ફરૂં ? ગયે વર્ષે આપણે ઘેર દુર્ગાપૂજનના ઉત્સવ વખતે મોટાં માણસોનાં છોકરાં સારાં સારાં લૂગડાં ઘરેણાં પહેરીને આવ્યાં હતાં; પણ તેમની સાથે અનેક ગરીબ માણસોનાં છોકરાં પણ હતાં. સારાં કપડાંની વાત તો બાજુએ રહી; પણ તેમની પાસે શરીર ઢાંકવા પૂરતાંએ કપડાં ન હતાં. મેલાં અને ફાટેલાં ચીથરાં જેવાં લૂગડાં સિવાય તેમની પાસે કશું ન હતું. અરેરે! તેમનો કેવો જીવ બળતો હશે ? તેઓ પણ છોકરાં છે અને ધનવાનનાં પણ છોકરાં છે! દુર્ગોત્સવને દહાડે સારા ઘરનાં છોકરાં છોકરીઓ નવાં નવાં લૂગડાં પહેરીને ફરે એ જોઈને ગરીબનાં છોકરાંનો જીવ નહિ બળતો હોય ? માટે મેં એવો વિચાર કરી રાખ્યો છે કે, તમારા ઘરની દાસીનું બધું કામકાજ મારે કરવું; તેના બદલામાં તમારી પાસેથી પગાર લેવો અને તે રૂપીઆ એકઠા કરીને

આવતા દુર્ગોત્સવ વખતે ગરીબ લોકોનાં છોકરાંને નવાં લૂગડાં લઇ આપવાં. હું તો ઘરનું બધું કામ કરી શકું છું, મોટાં બહેન પણ થોડી ઘણી મદદ કરશે; વળી પાડોશણો પણ મારા ઉપર ભાવ રાખે છે, તેઓ પણ કાંઇને કાંઈ કરવા લાગશે; એટલે હવે આપણને નોકર રાખવાની જરૂરજ નથી.

પોતાની સ્રીની આ વાત સાંભળી નકુલબાબુ તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો, અને મનથીજ આવું સ્રીરત્ન પોતાને આપવા માટે તેણે પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. તેને હવે બરાબર સમજાયું કે પોતાને ઇન્દુમતી જેવી ગુણવાન સુપાત્ર ધર્મ–પત્ની પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી ધાર્મિક જીવનમાં પણ હવે ઘણી સહેલાઇથી આગળ વધી શકાશે. તેણે પત્નીને જવાબ આપ્યો કે, "ઇન્દુ! તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર; પણ જો તારેજ દાસીની જગ્યાએ રહેવું હોય, તો તને ત્રણ રૂપીઆ આપી શકાય નહિ. તું કેટલા પગારને લાયક છે તે તો હું કહી શકતો નથી; પણ હું તને વરસ દહાડે એક હજાર રૂપીઆનો પગાર બાંધી આપું છું, તેનો તું તારી મરજીમાં આવે તેવો ઉપયોગ કરજે. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજ મારી દાસી છે પછી મારે પૈસાની શી ખોટ છે?"

આટલું બોલતાં બોલતાં નકુલબાબુની આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવી ગયાં. ઇન્દુમતી નીચું જોઇને ત્યાંથી ચાલી ગઇ; જતાં જતાં પોતાના છોકરાને ધણીના ખોળામાં મૂકતી ગઇ.

ઇન્દુનું આ કામ શશિમુખીને ઝાઝું ગમ્યું નહિ, તેથી તે તો ઉલટી તેને ધમકાવવા લાગી. તેણે કહ્યું: " ઇન્દુ! તું તો બારે દહાડા આવીને આવી બોઘલા જેવી જ રહી.

તારે ગરીબને લૂગડાં આપવાં હતાં તો તારા ધણી પાસે માગવાથી તને જોઇએ તેટલા રૂપીઆ મલત. તું **અન્નપૂર્ણા જેવી, ને તારો ધણી ભોળા સદાશિવ જેવો!** તેને પણ તારી પેઠે દાન કરવાનો શોખ છે; પણ ઘરમાં નોકર રાખવાની વાત તેં કેમ ઉડાવી દીધી ? સવારથી સાંજ સુધી કામ કરી કરીને આપણો દમ નીકળી જશે તે ?"

ઇન્દુમતીએ ઉત્તર આપ્યો: "બહેન! આપણે સ્ત્રીઓએ તો પંડેજ પુરૂષોની સેવા કરવી જોઇએ. પતિ અને વડીલ એજ આપણા સાચા દેવ. આપણે જેટલી તેમની ચાકરી કરીશું, તેટલીજ આપણા જીવ્યાની સાર્થકતા થશે. **જે સ્ત્રીને પોતાના ધણીની ને વડીલોની પોતાની જાતે સેવા કરવાની તક નથી મળતી, તેનો સ્ત્રીજન્મ મિથ્યા છે.** આપણા હાથ પગ ચાલતા હોય ત્યાં સુધી આળસુની માફક નવરાં શા માટે બેસી રહીએ ?"

શશિમુખી નિરૂત્તર થઈ ગઇ. તે મનમાં બોલી: "તું જ મારા ઘરની ખરેખરી દેવી છે!"

૧૨–*શિક્ષિકા.*

પિતાને ઘેરથીજ ઇન્દુમતી સાધારણ લખતાં વાંચતાં શીખી હતી. નાનપણથી તે મા વગરની થઇ ગઇ હતી. બાપના ઘરમાં એનાથી મોટી ઉમ્મરનું કોઇ ન હતું; તેથી સીવવા ભરવાનું પણ એને સાધારણ જ આવડતું. સાસરે આવ્યા

પછી કેળવાયેલા પતિના સહવાસથી તેણે વાંચન લેખનનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને બીજી સ્ત્રીઓ પાસેથી સીવવા ભરવાની કળા પણ સારી રીતે શીખી ગઇ. પાછળથી તેણે પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને લીધે એ કળામાં એટલી પ્રવીણતા મેળવી કે, તેને શીખવનાર સ્ત્રીઓ પણ હવે તેની પાસે નવું નવું શીખવા આવતી.

ઇન્દુમતી ભણેલી છે એમ જાણીને પાડોશની સ્ત્રીઓ પોતાની છોકરીઓને તેને ઘેર રોજ ભણવા મોકલતી. ઇન્દુમતી ઘણી કાળજી અને પ્રેમથી બધી છોકરીઓને લખતાં વાંચતાં અને સીવણકામ શીખવતી. તે પોતાનું ઘરકામ એવી ઝડપથી આટોપી લેતી કે, દિવસમાં એકાદ બે કલાક છોકરીઓને ભણાવવા પાછળ ખુશીથી ગાળી શકતી.

એમ કરતાં કરતાં તેની પાસે ઘણી છોકરીઓ આવવા લાગી; એટલે થોડા વખતમાં તો તેનું ઘર એક નાની સરખી કન્યાશાળા બની રહી. પોતાની બુદ્ધિમતી પત્નીના આ કાર્યથી નકુલબાબુ બહુજ પ્રસન્ન થયો અને નિશાળને માટે જરૂરનાં શિક્ષણસાહિત્યો પણ આણી આપ્યાં.

એક દિવસ નકુલબાબુએ ઇન્દુમતીની નિશાળની પરીક્ષા લીધી. તેમની પરીક્ષા કાંઈ ગોખણપટ્ટી પાછળ ભણનારે મગજને કેટલું બાતલ બનાવ્યું છે, તેની કસોટી કહાડનારા પ્રશ્નોદ્વારા નહતી; પણ જગતમાં અત્યંત જરૂરી સદ્ગુણોની બાબતમાં તેમની સમજણ અને રહેણી કેવી હતી, તેજ મુદ્દાઓ જાણવા પુરતી હતી. ઇન્દુમતીના કાર્યની મનમાં ને મનમાંજ તેણે પ્રશંસા કરી. પછી તેમણે નાની છોકરીઓને પૂછ્યું કે, "તમને કાંઈ ગરબો ગાતાં આવડે છે કે?"

છોકરીઓએ હા કહી અને તરતજ આનંદથી ગરબે રમતાં રમતાં નીચલી કડીઓ ગાઈ બતાવી:-

અમે સ્નેહ ને સૌજન્ય કેરી દેવીઓ રે લોલ;
અમે સ્વર્ગથી સંસાર તટે ઉતર્યાં રે લોલ;
અમે શાંતિ ને આનંદ બધે રેલીએ રે લોલ;
અમ હાસ્યમાં તો તેજનો અંબાર છે રે લોલ;
અમે માવડી સંસારની કહેવાઇએ રે લોલ;
અમે વીર કાંઇ ઉછંગમાં હુલાવીએ રે લોલ;
અમે વિશ્વના સંતાપ સર્વ ફેડીએ રે લોલ;
તપ્યા માનવીને છાંય શીળી આપીએ રે લોલ;
અમે સ્વર્ગને સંસારમાં ઉતારીએ રે લોલ;
અમે સ્નેહ ને સૌજન્ય કેરી દેવીઓ રે લોલ.

પછી નકુલબાબુએ છોકરીઓને પૂછ્યું કે, " આ કવિતા તમને કોણે શીખવી ?" તેમણે એકકે અવાજે જવાબ આપ્યો કે " અમારાં ઇન્દુમતીબાએ. "

નકુલબાબુએ પ્રસન્ન થઇને બધી છોકરીઓને ઇનામ આપ્યાં. આપણે પણ હવે ઈન્દુમતીના કલ્યાણ માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીને રજા લઇએ.

સમાપ્ત.

સ્ત્રી ઉપયોગી થોડીક કવિતાઓ.

૧—ઉદ્યમ અને કર્મ વિષે.

(સુંદરબાઈ ચાલ્યાં સાસરીયેઃ એ રાહ.)

સખિ જો કદિ ઉદ્યમ નવ ફળિયો, તોયે નશીબ થકી તે બળીયો;
બહેન, ઉદ્યમ વિણ ન નશીબ ફળે. ૧
કોઇ ન રહે નશીબ વિશ્વાસે,
સૌ ઉદ્યમ કરવા ધાશે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૨
પંખો પકડી જો ન હલાવે,
પંખાનો પવન ન આવે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૩
વણ ખેડે ખેતર નવ પાકે,
રહિ નશીબ ભરૂંસે થાકે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૪
કોઈ ઉદ્યમ વિણુ ધનપતિ થાશે,
તે જોઈ ઉદ્યમ ન તજાશે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૫
વગડાઉ કર્ષણુ નજરે આવે,
જોઇ કોણુ કર્ષણુ નહિ વાવે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૬
વણ ખોદે નદિયો સંચરશે,
જોઈ કોણુ કુવા નહિ ખોદે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૭
જો નશીબનો ભરૂંસો રાખો,
તો ચૂલા કાઢી નાંખો બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૮
જો નશીબનો ભરૂંસો લાવે,

બાળકને શીદ ભણાવે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૯
ઉદ્યમ આદરીએ આગળથી,
પછિ નશીબ તો પાછળથી બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૧૦
અક્કલહીણા આળસવંતા,
રહે નશીબ નશીબ કરતા બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૧૧
ઉદ્યમનો મહિમા સૌ ઠામે,
દીઠો છે દલપતરામે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૧૨

૨–ક્રોધ ન કરવા વિષે.

(હાંરે દાણુ માગે રે દાણુ માગે: એ રાહ.)

હાંરે ક્રોધ કાળો રે ક્રોધ કાળો, હાંરે બહુ સમજીને ક્રોધનું મોં બાળો રે; ક્રોધ કાળો. ટેક.
હાંરે ક્રોધે ન કર્યાનું કામ તે કરાશે,
હાંરે પછી પસ્તાવો પેટભરી થાશે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧
હાંરે ક્રોધ પાપ રૂપ ઝેર પ્રમાણો,
હાંરે ક્રોધ જીરવે તે જન મોટું જાણો રે. ક્રોધ કાળો૦ ૨
હાંરે ક્રોધ ભોરિંગ ભયંકર ભાસે,
હાંરે ક્રોધ વા'લામાં વેર વડુ વાસે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૩
હાંરે જેની કાયામાં ક્રોધ ઘણો વ્યાપે,
હાંરે એની અક્કલ ઉડી જાય આપે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૪
હાંરે માણસ મહા ભલું મજાનું,
હાંરે ક્રોધી થાય ત્યારે તે દિવાનું રે. ક્રોધ કાળો૦ ૫
હાંરે વરૂ વાઘ કપિ રીંછ હોય કેવું,

હાંરે ક્રોધવાળું જણાય જન એવું રે. ક્રોધ કાળો૦ ૬
હાંરે ક્રોધ ભડકો છે આગ કેરો ભારી,
હાંરે તેથી ચેતીને ચાલજો વિચારી રે. ક્રોધ કાળો૦ ૭
હાંરે સોનું તાપમાં તપાવી જોઇએ જ્યારે,
હાંરે તેની કિંમત ખરી જણાય ત્યારે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૮
હાંરે તેમ માણસને ક્રોધ જ્યારે થાશે,
હાંરે તેનો ભાર તોલ તે સમે જણાશે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૯
હાંરે જેમાં દીસે ગંભીરતાઇ જેવી,
હાંરે એની કિંમત અધિક જાણો એવી રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧૦
હાંરે ક્રોધ જાણો જમપૂર કેરૂં બારૂં,
હાંરે જાશે નરકમાં ક્રોધ કરનારૂં રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧૧
હાંરે ક્રોધ કરશો નહીં કોઇ કામે,
હાંરે દીધો ઉપદેશ દલપતરામે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧૨

૩–ઘેલી મુસાફરની ગરબી.

("અમે ઇડરીઓ ગઢ જીત્યા રે આનંદ ભલા:" એ રાહ.)

એક હતી મુસાફર ઘેલી રે, સુણો સાહેલિયો;
તેની આગળ એક તપેલી રે, સુણો સાહેલિયો. ૧
ગઈ રાતની રાખી એંઠી રે, સુણો સાહેલિયો;
ઉઠી પરભાતે માંજવા બેઠી રે, સુણો સાહેલિયો. ૨
ઘણી રીતે ઘસી ઘસી થાકી રે, સુણો સાહેલિયો;
બહુ ડાઘા રહ્યા તોય બાકી રે, સુણો સાહેલિયો.
પુરી રીસે તપેલી ઉપાડી રે, સુણો સાહેલિયો;

સામી ભીંતની સાથે પછાડી રે, સુણો સાહેલિયો. ૪
લઇ પથરો તપેલીને કૂટી રે, સુણો સાહેલિયો;
પડયાં બાકાં તપેલી તો ફૂટી રે, સુણો સાહેલિયો. ૫
થયા બપોર ભુખ તો લાગી રે, સુણો સાહેલિયો;
પછી વાસણુ માગવા લાગી રે, સુણો સાહેલિયો. ૬
એને વાસણુ આપે ન કોઇ રે, સુણો સાહેલિયો;
પછી રાગ તાણી ઘણી રોઇ રે, સુણો સાહેલિયો. ૭
તોય થૈ ન તપેલી સાજી રે, સુણો સાહેલિયો;
હસે લોક ને તે મરે લાજી રે, સુણો સાહેલિયો. ૮
જેથી સ્વારથ આપણો જરીએ રે, સુણો સાહેલિયો;
તેના ઉપર ક્રોધ ન કરીયે રે, સુણો સાહેલિયો. ૯
લાત દૂઝતી ગાયની ખમીયે રે, સુણો સાહેલિયો;
તેને તજીએ તો દૂધ કયાં જમીયે રે, સુણો સાહેલિયો. ૧૦
કોઇની સાથે ટુંકારે લડીયે રે, સુણો સાહેલિયો;
એમાં આપણે હલકા પડીયે રે, સુણો સાહેલિયો. ૧૧
સાંખી ચાલે તે માણુસ મોટું રે, સુણો સાહેલિયો;
દલે સાચું માનો નથી ખોટું રે, સુણો સાહેલિયો. ૧૨

૪—મરનારાં પાછળ રાગ કાઢીને નહિ રોવા વિષે.

વાલાંની વાંસે રાગ તાણી નવ રોવું;
જેથી તેને જંપ ન ઉપજે જીવમાં સમજી જોવું રે. ટેક.
ગોવિંદજીએ કહ્યું ગરૂડને, કુટે રડે જે કોઈ;
મરનારાને મહા દુઃખ ઉપજે, ધરે નિસાસા રોઈ રે. વા. ૧

લીટ લાળને આંસુ ઝરે તે, જમચર પાય પરાણે;
રૌરવ મહારૌરવના દુઃખથી, એ દુઃખ અદકું જાણે રે. વા. ૨
કોઇ છાતી કૂટે, શિર કૂટે, ચુંટે કેશજ હાથે,
એ સઘળી પરિપૂરણ પીડા, મરનારાને માથે રે. વા. ૩
લોક વખાણે કે ન વખાણે, તે સઉ સાંખી રહિએ;
જો હૃઇયામાં હેત હોય તો, દુઃખ તેને શિદ દઇએ રે. વા. ૪
શત્રુતા સંપૂરણ હોય તો, રડો કુટો ન વિચારો;
જીવતાં વેર વળી ન શકે તો, મરતાંને વળિ મારો રે. વા. ૫
કુટયા થકી જો કાંઇ દેખો તો, કુટો લઇને પાણો;
શા માટે તમે કુટી શરિરમાં, રોગ ઉપાધી આણો રે. વા. ૬
એવી શોભા મેલો અળગી, વળગી રહોમાં વ્હેમે;
જેથી સુખ ઉપજે એ જીવને, પુણ્ય કરો કંઇ પ્રેમે રે. વા. ૭
રોશો તો પણ તે નહિ જોશે, ખોશો આંખ તમારી;
દલપતરામ કહે દિલ શોધી, માનો શિક્ષા મારી રે. વા. ૮

૫–બાળલગ્ન ન કરવા વિષે.

(વૈદર્ભી વનમાં વલવલે: એ રાહ.)

બાળપણામાં બાળનાં, નવ કરવાં લગન;
જો કરીએ જાણી જોઇને, વડુ ઉપજે વિઘન. બાળ. ૧
જેમ આંબે મોર જેટલી, ધારે કેરીઓ કોઇ;
વિશ્વાસથી વકરો કરે, રહે અંતે તે રોઇ. બાળ. ૨
જો કદી જોડું તે ઉછરે, નાવે મળતો સ્વભાવ;
આખી ઉમ્મરમાં એહને, દીસે દુઃખનો દેખાવ. બાળ. ૩

અણુબનતી તણો એહને, જ્યારે ઉપજે અંકોર;
એ માનનીના મુખની, ગાળો ખાય છે ગોર. બાળ. ૪
સમજણ કાચી શીશુપણે, નહિ મન સ્થિર ઠાર;
કહો તેને કેમ કરાવીએ, આખી વચનો કરાર. બાળ. ૫
અગ્નિરૂપે ઇશ્વર ગણી, જે ઠરાવ્યો જમાન;
શું સમજે શિશુ બાપડાં, જેને જરીએ ન જ્ઞાન. બાળ. ૬
માબાપની મુરખાઇનો, એતો છે આડો આંક;
વાંકું થએ પછી વેવલાં, કાઢે કર્મનો વાંક. બાળ. ૭
લહાવો લેવાની લાલચે, કંઇક લાજને કાજ;
આંખો મિચીને ઊંડે કુવે, પડે કરિ પતરાજ. બાળ. ૮
પાછળ શું પસતાઇએ, એવો કરીને અનર્થ;
પાણી પીને ઘર પૂછીએ, એથી શું સરે અર્થ. બાળ. ૯
સંકટ દેખી સુતા તણું, કરે બાપ વિલાપ;
માતા મુખે મહા દુઃખના, શબ્દ ઉચ્ચારે આપ. બાળ. ૧૦

૬–ભુંડી ભારજા.

(રાગ વેરાડી.)

ભાઇઓ જેની ભારજા ભુંડી રે; તેને પીડ અંતર ઉંડી. ટેક.
લાજ તજીને લઢાઇ કરે નિત્ય, ભાળવા લોક ભરાય;
સારા મનુષ્યના ઘરનું વગોણું, જોણું જગતને થાય. ભા. ૧
જેમ બિલાડી ઉંદરને જુએ એમ, નાથ સામાં કરી નેણ;
પગ થકી પ્રગટે માથા લગી એવાં, વાંકાં કાઢે વેણ. ભા. ૨
ચાર ઘડી પીયુ ચોટે ટળે ત્યારે, સુખ બન્નેને થાય;

ઘડિયે આવીને ઘેર બેસે ત્યારે, શેર લોહી સુકાય. ભા. ૩
પંડિત શાસ્ત્ર ભણેલ પુરાણી, મોટી સભામાં મનાય;
માન તજી મુર્ખના મોઢાના, તેજ ટુંકારા ખાય. ભા. ૪
પીયુ થકી તો ઘણીજ પોતાની, સમજણ જાણે સદાય;
દેવ થાકે તો મનુષ્યના સુખથી, શીખામણે શું થાય. ભા. ૫
પહોર ચઢે દિન પોઢીને ઉઠે, ચોંપે લડાઇનો ચાલ;
જો લડનાર બીજું ન જડે તો, પડતાળે પોતાનાં બાળ. ભા. ૬
સ્નેહ કરી કદી સ્વામિની સાથે, બેશી ન બોલે વાત;
ધૂમાડાની પેઠે ધુંધવતી રહે, રોષ ભરી દિનરાત. ભા. ૭
જેને વિતી હોય તે નર જાણે, આણે બીજા અહંકાર;
ડહાપણ કેરો કોઈ દુનિયામાં, ગર્વ ન કરશો લગાર. ભા. ૮

૭—ફુલણજીનો ગરબો.

(વહાલા તમારી જોઇને રહી છું વાટ રે વહાલાજી: એ રાહ.)

ફુલણજી તમે ફુલાવ્યા કેમ ફૂલ્યા રે ફુલણજી ?
આ ઉપજ ખરચનો અડસટો કેમ ભૂલ્યા ? મારા ફુલણજી.
કરજ કરીને વરા ભલા તમે કીધારે ફુલણજી,
આ ગરથ પરાયા ખરચીને જશ લીધા મારા ફુલણજી.
ઘર વેચીને ઘી સાકર તો લીધાં રે ફુલણજી,
આ જમણ સરસ સામાવળીઆથી કીધાં મારા ફુલણજી.
પીતાંબર પહેરી પંગતમાં ફરીઆ રે ફુલણજી,
આ મનમાં ફુલ્ય કરી મૂછે કર ધરીઆ મારા ફુલણજી.
વળતો દિવસ થયો કે માગે નાણાં રે ફુલણજી,

આ નાણાનાં તો ન મળે કાંઇ ઠેકાણાં   મારા કુલણજી.
કુલણજી ઉપર અરજી થઇ ત્યાંથી રે કુલણજી,
આ જપત થઇ મિલકત કાઢયા ઘરમાંથી   મારા કુલણજી.
કુલણજી તમને જેણે કુલાવ્યા રે કુલણજી,
આ તે તો કોઇ મદદ કરવા નવ આવ્યા   મારા કુલણજી.
કુલણજી તો કૂવો શોધવા ચાલ્યા રે કુલણજી,
આ ગરથ વિના તે અફીણ ન કોઇએ આલ્યાં મારા કુલણજી.
જમતી વખત વખાણ ભલાં જે કરતા રે કુલણજી,
આ એ સૌ હાસ્ય કરી નિંદા ઓચરતા   મારા કુલણજી.
એ અવસર તો અધિક વખાણી ચઢાવ્યા રે કુલણજી,
પણ આ અવસર તો બેવકુફ ઠરાવ્યા   મારા કુલણજી.
પેહેર્યાં ને પટકુલ ચાંદરવા બાંધ્યા રે કુલણજી,
આ ઘર બાળીને ચાલ્યા તીરથ કરવા   મારા કુલણજી.
કુલણજીની રાંડ રૂએ મોં વાળી રે કુલણજી,
આ કુલણજી સિધાવ્યા ટેકો ટાળી   મારા કુલણજી.
સોળાને નરશી શીખામણ દેશે રે કુલણજી,
તે નિસાસાનું પાપ ઘણું શિર લેશે   મારા કુલણજી.
દિલમાં દલપતની શીખામણ ધરજો રે કુલણજી,
તો કરજ કરીને નાત વરો નવ કરજો   મારા કુલણજી.

૮–ઘડપણ વિષે.

ઘડપણ કેણે મોકલ્યું ? જાણ્યું જોબન રહે સૌ કાળ ?
ઘડપણ કેણ મોકલ્યું.   ટેક.

ઉમર તો ડુંગર થયા રે, પાદર થયા પરદેશ;
ગોળી તો ગંગા થઇ રે, અંગે ઉજળા થાય છે કેશ. ઘડપણ.
નહોતું જોઇતું ને શઠ આવીયું રે, નહોતી જોઇ તારી વાટ;
ઘરમાંથી હળવા થયા રે, એની ખૂણે ઢળાવોને ખાટ. ઘડપણ.
નાનપણે ભાવે લાડવા રે, ઘડપણે ભાવે શેવ;
રોજને રોજ જોઇએ રાબડી રે, એવી બળીરે ઘડપણની ટેવ. ઘ.
પ્રાતસ કાળે પ્રાણ માહારારે, અન્ન વિના અકળાય;
ઘરનાં કહે મરતો નથી રે, તને બેસી રહેતાં શું થાય ? ઘડપણ.
દીકરા તો જુજવા થયા રે, વહુઓ દે છે ગાળ;
દીકરીઓને જમાઇ લઇ ગયા રે, હવે ઘડપણના શા રે હાલ. ઘ.
નવ નાડો જુજવી પડી ને, આવી પહોંચ્યો કાળ;
બૈરાં છોકરાં ફ્ટ ફ્ટ કરે, નાનાં બાળક દે છે ગાળ. ઘડપણ.
અંતકાળે વળી આવીઆ રે, દીકરા પધાર્યા દ્વાર;
પાંસળીએથી વાંસળી રે, પછી છોડીને આપી બાર. ઘડપણ.
એવું સાંભળી પ્રભુ ભજોરે, સંભાળજો જગવાસ;
પર ઉપકાર કીધે પામશો રે, ગુણ ગાય નરસઇયો દાસ. ઘડપણ.

देशभक्त कॅथेराइन.+

(આ કલ્પિત વાર્તા નહિ પણ સાચી ટુંકી જીવનકથા છે.)

ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં રૂશીઆનાં અપરિચિત સ્થાનોની અને દેશનિકાલ કરેલા રાજનૈતિક કેદીઓનાં રહેઠાણોની તપાસ કરવા માટે " સેન્ચરી મેગેઝીન " નામના પત્ર તરફથી " જ્યૉર્જ કૅનન " નામનો ખબરપત્રી ગયો હતો. પોતાની એ યાત્રામાં એ એક એવા વસવાટમાં પહોંચ્યો કે જ્યાં એક દેશભક્ત સ્ત્રી દેશનિકાલની સજા ભોગવતી હતી. પોતાના " સાયબીરિયા અને ત્યાંની દેશનિકાલપદ્ધતિ " નામના પુસ્તકમાં એ સ્ત્રીનું વર્ણન કરતાં એ લખે છે કે, " એની મુખાકૃતિ જોતાં એમ જણાતું હતું કે એના ચ્હેરા ઉપર અગાઉ કોઇવાર અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રકાશી રહ્યું હશે. એટલી વયમાં જે ભયંકર સંકટો એણે વેઠયાં હતાં, એનાં ચિન્હ પણ એના ચ્હેરાપર સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતાં હતાં. કાળા ભ્રમર જેવા વાળ કાપી નાખવામાં આવ્યા હતા. આસપાસ સો સો માઇલ સુધી એના સ્વદેશી બાંધવો અને સાથીઓનું નામ નિશાન પણ નહોતું. ત્યાંના અધિકારીઓની પ્રત્યક્ષ દેખરેખમાં એને રહેવું પડતું હતું." કૅનન સાહેબે જ્યારે એ સ્ત્રીની વિદાય માગી ત્યારે એણે કહ્યું: " મહાશય ! અમે આવી રીતે દેશથી દૂર મરી જઇશું. ભલે અમારી અનેક પેઢીઓ પણ આવીજ રીતે માતૃભૂમિથી બહાર મરે; છતાં એમ ન સમજશો કે અમારાં એ પ્રકારનાં મરણ અકારથ જાય. એમાંથી અવશ્યમેવ

+(હિન્દી માસિક "સંસાર" માં મૂળ લેખક પં૦ ભૂદેવ શર્મા, વિદ્યાલંકાર.)

કાંઇ પણ શુભ પરિણામજ આવશે." એ સન્નારીના એવા શબ્દો જ્યૉર્જ કૅનનના હૃદયપર જ નહિ, પણ સંસારભરમાં જે કોઇ તે સાંભળે તેના ઉપર અસર કર્યા વિના ન જ રહે.

જે સ્ત્રીનું જ્યૉર્જ કૅનને વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી વાંચકો સમજી ગયા હશે કે, એ સ્ત્રી બીજી કોઈ નહિ પણ કૅથેરાઇન પોતેજ હતી.

કૅથેરાઇનનો જન્મ એક અત્યંત ઉચ્ચ અને ધનસંપન્ન કુટુંબમાં થયો હતો. ત્યાં સંસારના કોઇ પણ ભોગવિલાસની એને ઉણપ નહોતી. નાનપણમાંજ એને ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષા શીખવવામાં આવી હતી. કૅથેરાઇનની માતા ધાર્મિક હતી, છતાં પ્રાચીન રૂઢી રિવાજની અંધ ભક્ત નહોતી. સોળ વર્ષની વયે પહોંચતાંમાંજ માતૃભાષા ઉપરાન્ત જર્મન, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી એ ત્રણે ભાષાઓનું એણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઇતિહાસમાં એને ખાસ રૂચિ હતી; તેથી પ્રવાસીઓનાં વર્ણનો અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોના વાંચનમાં એ વિશેષ મગ્ન રહેતી. નાનપણથીજ ગરીબોની સાથે વાતચીત કરવામાં અને તેમને સહાય કરવામાં એને અત્યંત આનંદ આવતો હતો. એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે એ દશ વર્ષની હતી ત્યારે એક નિર્વસ્ત્ર ભિખારી એને બારણે આવી ચડયો. એને જોતાંજ કૅથેરાઇનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને પોતે જે નવો સીવડાવેલો પોશાક પહેર્યો હતો, તે ઘરમાં કોઇને પૂછ્યા વગરજ એને ઉતારી આપ્યો. આ વાતની જ્યારે એની માતાને ખબર પડી ત્યારે ભવિષ્યમાં વગર વિચાર્યે કે વગર પૂછ્યે એવું કરવાની તેણે મના કરી; પણ એ ગરીબની અવસ્થાએ કૅથેરાઈનના હૃદય ઉપર બહુ પ્રભાવ પાડયો. સરકારી કર્મચારિયોના અત્યાચારથી દુઃખી થએલો એ કોઈ ગરીબ ખેડુત હતો. તેજ દિવસથી કૅથેરાઇનને સરકારી અમલદારો પ્રતિ ઘૃણા ઉત્પન્ન થઇ અને તેઓનો વ્યવહાર એના હૃદયમાં હમ્મેશાં ખટક્યા કરતો.

૧૬ વર્ષની અવસ્થામાંજ કૅથેરાઇને વાલટેયર, રૂસો અને ડિડરી વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ લેખકોના ગ્રંથોનું બહુ સારી રીતે અધ્યયન કરી

લીધું હતું. યૌવનકાલના નવીન ઉમંગમાં, દેશભક્તિના વિચારોથી પ્રેરાઇને એણે એક ગામમાં નિશાળ ઉઘાડી અને ત્યાં પોતેજ ભણાવવાનું શરૂ કરી દીધું.

એ સમયમાં ત્યાંના અભણ ખેડુતોની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય હતી. જાગીરદારો એમના ઉપર મનમાન્યો જુલમ કરતા હતા અને જેઓ એમનું કહ્યું નહોતા માનતા, તેમની જમીન પડાવી લેતા અને ખેતરો કપાવી નાખતા. રૂશિયામાં વેઠનો રિવાજ પણ એ સમયમાં બહુ હતો. હરકોઇ બળવાન માણસ બિચારા ગરીબ ખેડુત ઉપર તેનાથી થાય તેટલો જુલમ ગુજારતો. એ અરસામાં ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં એવો નવો કાયદો ઘડાયો કે, જેથી કરીને ખેડુતોના જમીન સંબંધી અધિકાર કાંઇક વધ્યા. એને લીધે ખેડુતો હવે સ્વતંત્ર થયા અને જાગીરદારોના પંજામાંથી છૂટયા હોય એમ લાગ્યું; પણ પરિણામ તદ્દન વિપરીત આવ્યું. જાગીરદારોએ જોરજુલમથી ખેડુતોની વંશપરંપરાની જમીન ઝૂંટાવી લેવાની શરૂઆત કરી, અને ઉજ્જડ વેરાન જેવી ખરાબ જમીન એમના નામપર લખી આપીને કહ્યું કે, જાઓ, તમારા નવા કાયદા પ્રમાણે એ જમીન ખેડી ખાઓ. ખેડુતોએ એનો અસ્વીકાર કર્યો અને એકત્ર થઇને વિરોધ કર્યો; એટલે પછી શું કહેવું ? જાગીરદારોએ સરકારની સહાયતા માગી. એક સરકારી અધિકારી તપાસ કરવા આવ્યો; પરંતુ તે પણ જાગીરદારના પક્ષમાં થઇ ગયો; તેથી ખેડુતોએ એનું કહેવું જરાએ ન સાંભળ્યું. સ્થિતિ દિવસે દિવસે વિશેષ ખરાબ થતી ગઇ એટલે ખેડુતોને દબાવી દેવા તરતજ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. સિપાહીઓએ તો જઇને તરતજ જુલમ કરવા માંડ્યો. લોકોના ઘરમાં પેસી ઘરડાં બુઢ્ઢાં અને બાલ બચ્ચાંને તેમણે મારવા માંડયાં અને કુમારીઓ અને સધવા સ્ત્રીઓનાં શીલ નષ્ટ કરવા માંડ્યાં. લશ્કરદ્વારા હમ્મેશાં આવીજ શાન્તિનો પ્રચાર થાય છે. લશ્કરનાં આવા જુલમોથી પ્રજામાં ઉલટો ખળભળાટ વધી પડયો; લશ્કરી અમલદારોને તો એટલુંજ જોઇતું હતું કે ખેડુતો ઉશ્કેરાઇને કાંઇ રંજાડ કરે એટલે

તેઓ પોતાનું પ્રચંડ રૂપ દેખાડે. કૅથેરાઇનના પાસેના ગામના ખેડુતે
પકડયા, ગામની વચમાં બધાને હારબંધ ઉભા કર્યા અને આમ ન્ય
અને અધિકારનું નાટક ભજવવાની શરૂઆત થઇ. દરેક દશમા માણસ
હારમાંથી બહાર લાવી, તેને નાગો કરીને કાયડાનો માર મારવા માંડ
એ ભયંકર મારથી ઘણાઓના પ્રાણ સુદ્ધાં ચાલ્યા ગયા; છતાં
ખેડૂતોએ પોતાનું પણ ન છોડયું. લગભગ બે એક અઠવાડીઆં પછી વ
પાછા એવીજ રીતે હાર ગોઠવી; અને આજે હારમાંના દરેક પાંચ
માણસની પીઠ ઉપર ચાબૂકનો માર પડયો; પરન્તુ દઢતાની શ
અદ્ભુત છે. ખેડુતો પોતાના વિચારમાંથી જરાએ ન ડગ્યા. હવે તો લશ્ક
અમલદારોનો પારો એકદમ થર્મોમિટર તોડીને બહાર ફૂટી નીકળ્યો.
તો તેમણે બધાને પકડયા અને દરેક દરેક ઉપર ચાબૂકનો વરસાદ વરસ
એમ કહેવાય છે કે રૂશિયાભરમાં પુરાં પાંચ વર્ષ આવા જુલમ ચ
રહ્યો. લશ્કરના આવા જુલમથી સર્વત્ર હાહાકાર થઇ રહ્યો. કૅથેરાઇન
હૃદય આવી હૃદયદ્રાવક વાતો સાંભળીને બહુજ ઉશ્કેરાઇ ગયું. લગ
એજ અરસામાં કૅથેરાઈનને પોતાની માતા તથા બહેનની સાથે સે
પિટર્સબર્ગ જવાનો પ્રસંગ પડયો. ત્યાં જતાં વેંતજ કૅથેરાઇન ત્ય
દેશોદ્ધારક નેતાઓને મળી. જે લોકો દેશનો આવાં કષ્ટોમાંથી—સંકટોમાં
ઉદ્ધાર કરવાનો ગુપ્ત રીતે પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમનો પણ તેને ત્યાં પ
ચય થયો. એ ગુપ્ત સભાઓમાં તે સમયે એજ વિચાર થતો હતો
હરકોઇ રીતે દેશમાંથી અભણપણું દૂર કરવું જોઇએ. દેશભરનાં પ્ર
બાળકને વધારે નહિ તો પ્રાથમિક કેળવણી તો અપાવીજ જોઇએ સ
સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ કરવો જોઇએ. આ શિ
પ્રચારને માટે કૅથેરાઇને સમગ્ર દેશમાં અનેક વર્ષો સુધી મુસાફરી
અને ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ ઉઘાડી. સાથે સ
ખેડુતો પોતાના હક્ક નહોતા જાણતા, તે પણ તેમને સમજાવ્યા.
અરસામાં કૃષિવિભાગ (રૂરલ બોર્ડ) ના પ્રતિનિધિઓ અને સ્થા

ન્યાયાધ્યક્ષની ચૂંટણીનો સમય આવ્યો. ખેડુતોને કોઈ પણ વિષયમાં પોતાનો સ્વતંત્ર મત આપવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. પોતાનો શું અધિકાર છે તેનું તેઓને એ વખતે જ્ઞાન થયું. એ ચૂંટણીમાં બધા એવાજ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાયા કે જેઓ ખેડુતોનું હિત હૈયે ધરાવતા હતા. મોટમોટા ધનિક જાગીરદારો કે જે ખેડુતોના કટ્ટા દુસ્મન હતા, તેઓની હાર થઇ. તેમાંથી કોઇ પણ આ ચૂંટણીમાં ન આવી શક્યો. પોતાની હાર થવાથી તેઓ બળી મર્યા અને સરકારના કાન ભંભેરવા તેમણે શરૂ કર્યા. તેઓએ એવો રિપોર્ટ કર્યો કે ચૂંટણી કરનારાઓના બધાજ પ્રતિનિધિઓ રાજનૈતિક ચળવળીઆઓ છે અને એમનાથી સરકારને બહુજ નુકશાન થશે. રૂસ સરકાર ભૂતથી ડરે તેમ રાજનૈતિક ચળવળના નામ માત્રથી પણ ડરતી હતી; તેથી તેણે કાંઇ પણ વધારે વિચાર કર્યા વિના અનેક માણસોને પકડી દેશનિકાલની સજા કરી. આપણી કૅથેરાઇનને દેશનિકાલની સજા તો ન થઇ, પણ પોલીસની દેખરેખમાં તો તેને જરૂર રહેવું પડ્યું. સરકારના આવા તોફાનથી કૅથેરાઇને વિચાર કર્યો કે મનુષ્ય પોતાના સમાન્ય અધિકારનું પાલન કરવામાં પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક જ માત્ર ભોગવતો હોય છે; છતાં એવા કાર્યમાં પણ સરકાર આવું અંધેર ચલાવે તો પછી સુધારો થવો અસંભવિત હોવાથી શાસનપદ્ધતિનો નાશ કરવો એજ એક ઉપાય રહે છે.

એટલામાં બીજા પણ બેએક પ્રખ્યાત અને વિચારશીલ નેતાઓને સરકારે પકડ્યા અને એમને પણ દેશનિકાલની સજા કરી. એ સર્વપ્રિય નેતાઓને પકડવાથી નવયુવક દલમાં બહુ ઉશ્કેરણી ફેલાઇ ગઇ અને ઠેકઠેકાણે ફરીને તેઓએ સરકારનાં કામો લોકોને સમજાવી તેમને જાગૃત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ભયંકર વિદ્રોહની તૈયારી થવા માંડી. કૅથેરાઇને પણ એ કામમાં ભાગ લેવા માટે પોતાના પતિની સંમતિ માગી. એના પતિએ એ કામમાં પૂર્ણ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી, પણ પોતે પંડે એ કામ કરવાની અનિચ્છા બતાવી; એટલે કૅથેરાઇને પોતાના પતિની

વિદાય માગીને દેશને આવી ભયંકર સત્તાના પંજામાંથી છોડાવવા માટે શુભ સભામાં પોતાનું નામ લખાવ્યું.

પરંતુ કેથેરાઇન અત્યંત ધનિક કુટુમ્બની હોઇને એના શરીર ઉપર હમ્મેશાં કિંમતી પોશાક રહેતો; તેથી જ્યાં જ્યાં તે જતી ત્યાં ત્યાં ગરીબ ખેડુતોની સ્ત્રીઓ એને મોટા ઘરનું માણસ સમજી તેની સાથે હળવા ભળવામાં સંકોચ કરતી. વળી પોલિસના લોકો પણ એને સારી રીતે ઓળખતા હતા. તેથી આવાં અનેક કારણોને લીધે કેથેરાઇનને પોતાના પહેરવેશમાં ફેરફાર કરવો પડયો. તેણે પોતાનાં કિંમતી વસ્ત્રો ઉતારી નાખીને ખેડુતોનાં હાથકંતામણુ અને હાથવણાટનાં જાડાં ઉની વસ્ત્રો પહેર્યાં. એ જાડાં વસ્ત્રોથી કેથેરાઇનની શોભામાં ઓરજ વધારો થયો. વસ્ત્રો બદલવા છતાં પણ જે સ્વાભાવિક રૂપસૌંદર્ય, જે દૂર કરવું હતું તે કારણુ તો જેમનું તેમજ રહ્યું. છેવટે કેથેરાઇને પોતાના સુકોમળ, સુંદર મુખમંડલપર અને હાથને તેજાબ લગાડીને તે અંગોને બની શકે એટલાં ડાઘડુઘવાળાં કરી મૂકયાં. એમ કહેવાય છે કે ગરીબ ખેડુતોમાં છૂટથી હળીમળી શકાય એટલા માટે કેથેરાઇનની પેઠે બીજા પણ લગભગ બે હજાર કાર્યકર્તાઓએ પોતાના ચ્હેરાઓ આવી રીતે ખરાબ કર્યા અને પોતાના કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. કેથેરાઇન કેવી રીતે કામ કરતી હતી તે તેના પોતાનાજ શબ્દોમાં નીચે લખ્યું છે.

" આખો દિવસ શારીરિક મજુરીનું સખત કામ હું કરતી અને રાતે મારૂં મૂળ મહત્ત્વનું કાર્ય કરતી. મારૂં રહેવાનું મકાન કાચા ચણુતરનું હતું અને તે હું ઉભી રહી શકું એટલુંજ ઉચું હતું. એના ઉપર ઘાસની છત હતી. મારૂં એ ઘર સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકોથી હમ્મેશાં ભરેલું રહેતું. જે ખેડુતના ઘરમાં હું રહેતી હતી તે ઘણો બહાદૂર અને દઢ દેશભક્ત હતો. તેની મારફત દશ બાર બીજા પણ દઢ દેશભકત પુરૂષો મારી સાથે ભળ્યા. એ લોકો સાયબીરિયાનાં કેદખાનાંઓથી અને ચાબકાના મારથી કદિ પણ ડરે તેવા નહોતા. તેઓને હું દેશનો ઇતિહાસ

સંભળાવતી, મનુષ્યોના અધિકાર સમજાવતી અને સ્વતંત્રતાનો સંદેશો કહેતી. તેઓ કેવી પ્રેમ–ભક્તિથી એ બધું સાંભળતા, એ તો નજરે જોનાર જ સમજી શકે. લગભગ ૩૬ પ્રાન્તોમાં તરતજ સ્વતંત્રતાની લહેર ફેલાઈ લઇ. બધા લોકો પોતાના અધિકારથી અને સરકારના પ્રપંચથી પરિચિત થઈ ગયા."

આ પ્રમાણે દેશહિતૈષી દલનું સંગઠન બહુ જોરથી થવા માંડયું. સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાં અને કિંમતી વસ્ત્રો વેચીને ઉઘરાણું એકઠું કરવા માંડયું. ગામડે ગામડે પ્રચારકો મોકલવા માંડયા. કૈથેરાઇનની સાથે એ ગામડાંઓમાં અનેકવાર વિશ્વાસઘાત પણ થયો; એથી એ શહેરમાં પાછી આવી, છતાં ત્યાં પણ એ બચવા ન પામી અને આખરે કેદ પકડાઇ.

કૈથેરાઈન લખે છે કે "એ મારી સાયબીરિયાની પહેલી તૈયારી હતી. જેલમાં એક અંધારી કોટડી હતી; જેમાં બે માણસો મારા પહેલાંજ નરક-યાતના ભોગવતા હતા, તેમાં મને પણ પૂરવામાં આવી." એ નીચે ઉતરી કે તરતજ પાછળથી દરવાજો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો. અંદર તો ઘોર અંધકાર હતો. કૈથેરાઇને આગળ પગ મૂકયો તો ત્યાં કોઈનાં મલમૂત્ર પડયાં હતાં તેથી પગ લપસી પડયો, પણ જેમતેમ કરીને પડતી બચી ગઇ. દુર્ગંધથી માથું ફરી જતું હતું. છેવટે માથું પકડીને એક બાજુ થોડું ઘાસ પડયું હતું ત્યાં તે બેસી ગઇ. ત્યાં બેસતાં વેંતજ પીઠપર જોરથી કાંઇક કરડયું. તેના દુઃખથી વ્યાકુલ થઇને કૈથેરાઈન ઉભી થઇ ગઇ. વિચાર કરવાથી અને હાથ ફેલાવીને જોવાથી માલમ પડયું કે ભીંત તો ભેજથી અત્યંત તરબોળ હતી; તેથી ડાંસ અને મચ્છરોનું ત્યાં પૂરૂં સામ્રાજ્ય હતું. પોતાના રાજ્યમાં કોઇને આવતું જોતાંજ તેઓ પોતાના ભીષણ દંશથી આવનાર ઉપર હુમલો કરતાં હતાં. બીજીવાર બેસી જવાની કૈથેરાઇનની હિંમત ન ચાલી; આખી રાત તેણે અંધારી કોટડીની વચમાં ઉભે ઉભેજ વ્યતીત કરી.

થોડા સમયમાંજ કૈથેરાઇનને એ અંધારી કોટડીમાંથી બહાર કહાડી

સેંટપિટર્સબર્ગની જેલમાં મોકલી દીધી. ત્યાં પણ કુથેરાઇનને એક ૯ ફુ લાંબી, ૫ ફૂટ પહોળી અને ૭ ફૂટ ઉંચી ઓરડીમાં કેદ કરી. રાત્રિ વખત હતો, કુથેરાઇન સૂતી સૂતી વિચાર કરતી હતી કે, ગમે તેટ દુઃખ વેઠવાં પડે પણ આપણું કામ તો આપણે અવશ્ય શરૂજ રાખ જોઇએ. આવા વિચારોમાં એ મશગુલ હતી એટલામાં એણે કોઇ અવાજ સાંભળ્યો, જેથી ચમકીને બેઠી થઈ ગઇ.

જે જેલમાં કુથેરાઇન કેદ હતી ત્યાં ૧૦૦ કરતાં પણ વિશેષ રાજ પ્રકરણી કેદીઓ અગાઉના પુરેલા હતા. એ લોકોને જો કે જુદા જુ રાખવામાં આવ્યા હતા, તોપણ તેઓએ ત્યાં એક જાતીય સંસ્થ ઉઘાડી હતી; જેમાં બધું કામ માત્ર સંકેત—ઇસારાદ્વારા થતું. એ સંસ્થ ના બધા સભાસદોએ જ્યારે તેઓ બહાર હતા ત્યારથીજ નિશાનીએ (સંકેતો)નો અભ્યાસ કરી રાખ્યો હતો. કુથેરાઇન જ્યારે મૉસ્કોમાં હત ત્યારે એણે પણ એ સંકેતોનો એકવાર અભ્યાસ કર્યો હતો; પ અત્યારે તે બરોબર યાદ નહોતા. રાતને વખતે એવો સંકેત સાંભળી કુથેરાઇન ચમકી પડી. એટલામાં ચોકીદારના આવવાનો અવાજ સંભ ળાયો એટલે સંકેત બંધ થયો; પણ ચોકીદારના જતાં વેંતજ પા ટક, ટક, ટક, સંભળાવા માંડયું. રૂસની ભાષામાં બધા મળીને ૩ પાંત્રીસ અક્ષર છે. કુથેરાઇને ક્રમશઃ એનો અભ્યાસ કરી લીધો. પોતા ઉપરના કેસની રાહ જોવામાંજ કુથેરાઇનને આ જેલમાં બે વર્ષ રહે પડયું. એ અરસામાં આ સાંકેતિક ભાષાનો એણે સારી રીતે અભ્યા કરી લીધો અને પોતાના સાથીઓ સાથે તારની પેઠે વાતચીત કર શીખી ગઇ. પ્રત્યેક કેદીના ઓરડામાં લોખંડના નળ હતા, તેની માર આ તારખાતાનું કામ ચાલતું. આ જેલમાં હંમેશાં અત્યંત કરૂણાજ સમાચાર મળતા હતા. જેલનાં સંકટોને લીધે ઘણાઓને તો ક્ષય જે ભયંકર દરદો લાગુ પડયાં. કોઇએ દુઃખમાંથી છુટવા આપઘાત કર્યો, કે ગાંડા થઈ ગયા. આવા આવા સમાચાર સાંભળવા છતાં પણ બધા ર

બીજાને આશ્વાસન અને સાહસ આપતા. નાની નાની ઉમ્મરની છોકરીઓ પોતાના ઉપર ગુજરેલા, પહાડ જેવા હૃદયને પણ દ્રવીભૂત કરે તેવા જુલમોના તાર મારફત સંદેશા મોકલતી અને કહેતી કે, સાક્ષી આપવા અને બીજાઓનાં નામ બતાવવા માટે તેઓને કઠોર સજા ભોગવવી પડે છે; ત્યારે એમને બધા એમ કહીને સાન્ત્વન આપતા કે દેશભક્ત પુરૂષનું કદાચિત્ જીવતાંજ કોઇ કાળજું કાપી જાય, તોપણ તેણે હસ્યા કરવું જોઇએ. આવી રીતે સુકુમાર બાલિકાઓ હમ્મેશાં એ આતતાયીઓના અત્યાચારો ઉત્સાહપૂર્વક સહન કરતી અને પોતાના પણમાંથી રતિભર પણ ચલિત થતી નહિ.

અંતે તેમનો પણ સમય બદલાયો અને ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં આ પ્રચારકોનો ચુકાદો થવા માંડ્યો. બધા કેદીઓમાંથી લગભગ ૧૮૦ તો મરી કે ગાંડા બની ગયા હતા; અને ૧૯૩ બાકી રહ્યા હતા તેમના કેસ આજ બે વર્ષ પછી કૉર્ટમાં ન્યાય માટે લાવવામાં આવ્યા. ન્યાયનુ નાટક તો શરૂ થઇને તરતજ સમાપ્ત થયું. છ માણસ સરકારના અને એક ખેડુતનો પ્રતિનિધિ એમ એકંદર સાત માણસોના પાંચ (જયૂરી)ની આગળ કેસ ચાલવા માંડ્યો. કેથેરાઇનને સખત મજૂરીવાળી દેશનિકાલની સજા થઇ અને એણે ન્યાયના નાટકમાં હોવા છતાં એ ન્યાયની વિરૂદ્ધ હીલચાલ કરી હતી તેથી તેની સજામાં ૫ વર્ષનો વધારો થયો.

સાયબીરિયાનું નામ સાંભળતાંજ કાળજામાં કારી ઘા વાગે તેવું હતું, તેમાં વળી સખત મજૂરી સાથેની સજાનું તો કહેવું જ શું ! કારેલું ને વળી લીમડે ચડયું ! કેથેરાઇનની આંખો સામે સાયબીરિયાની જેલોના રોમાંચકારી દશ્યો એક પછી એક આવવા માંડયાં; પરન્તુ એ વીરનારી એથી કિંચિત પણ વિચલિત ન થઈ. સાયબીરિયાના એવા નિરાશાપૂર્ણ સ્મશાન જેવા માર્ગને પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિનો માર્ગ માનીને અત્યંત ઉલ્લાસ અને દૃઢતાથી ત્યાં જવા તે તૈયાર થઇ. મચ્છરો અને ઝેરી જંતુઓથી ભરેલાં, ક્ષય અને વિષમજ્વરવાળાં કેદખાનાંમાં, આખા દિવસની મુસા-

ફરીથી થાકીને લોથ થઈ રાતો ગાળતાં ગાળતાં, આખરે કૅથેરાઇન કૈરાની જેલમાં પહોંચી. ત્યાં દશ મહિના રહ્યા પછી પાસેજ જંગલી લોકોનાં રહેઠાણોમાં તેને મોકલી દેવામાં આવી. ફેબ્રુઆરી માસમાં એ ત્યાં પહોંચી; છતાં તે વખતે પણ ત્યાં શૂન્ય કરતાં ૪૫ ડિગ્રી પારો ઓછો હતો.

અહીં કૅથેરાઇને જેમ તેમ કરી બે વર્ષ ગાળ્યાં; એટલામાં લાગ મળવાથી બીજા ત્રણ કેદીઓની સાથે કૅથેરાઇન ત્યાંથી નાસી છૂટી. લગભગ ૬૦૦ માઇલ સુધી એ છાની છાની ભાગી નિકળી, છતાં છેવટે તો તે પકડાઇ ગઇ. એ નાસી છૂટવામાં એ ચારે ભાગી છૂટેલાંઓએ કેવાં કેવાં સંકટો સહન કર્યાં છે, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લગભગ બધા દિવસો અન્નજળ વિના ભૂખ્યાજ કહાડવા પડયા હતા. તે પકડાઇ એટલે પાછી એને કૈરાની કેદમાં લઇ ગયા અને ૪૦ સોટીઓનો માર એના સુકોમલ દેહપર પડયો. જે સમયમાં કૅથેરાઇન કૈરાની જેલમાં હતી તે વખતે સ્ત્રીઓનું ઝેર ખાવું, અપવાસ કરવા, આઠ રાજનૈતિક કેદીઓનું ભાગી જવું અને પાછા પકડાવું ઇત્યાદિ અનેક ભયંકર ઘટનાઓ બની હતી. મિ. કેનનને ત્યાંજ એની મુલાકાત થઇ હતી. પોતાની ૨૩ વર્ષની કઠોરમાં કઠોર સજામાંનાં સાત વર્ષ કૅથેરાઇને આ જેલમાં ગાળ્યાં. એણે પોતે લખ્યું છે કે, " પહેલું તો શરદી અત્યંત હતી; શૂન્ય કરતાં ૨૦ થી ૫૦ ડિગ્રી પારો નીચો રહેતો હતો. કોઇ માણસનું તો મોંસરખું પણ જોવા નહોતું મળતું. કોઇ દેશી સજ્જન એકાદ દિવસને માટે ત્યાં, મુસાફરી કરતાં રસ્તામાં રહી જતો તે સિવાય એ સ્થાન હમ્મેશાં નિર્જનજ હતું."

એ સાત વર્ષ પછી કૅથેરાઇનને સાયબીરિયાની ઇરકુટુસ્ક નામની જગ્યામાં રાખવામાં આવી હતી; અને ત્યાર પછી બે ચાર નાનાં નાનાં ઠેકાણામાં રાખીને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સ્વદેશમાં પાછા જવાની છુટી તેને મળી.

રૂશિયાની સરકારે તો એમજ માની લીધું હતું કે એક સ્ત્રીને સીધી

કરવા માટે ૨૩ વર્ષની કઠોર યાતના ઘણીજ થશે, પણ તેમાં તેની ભૂલ હતી. સરકારને પણ ખબર પડી. લોખંડને ભઠ્ઠીમાં તપાવી, ટીપીને વાળી શકાય છે; પરન્તુ મનુષ્યની ઇચ્છા, અને તેમાં પણ જે ઇચ્છાનું લક્ષ્ય સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને મનુષ્યતાની રક્ષા જેવું અત્યંત ઉચ્ચ હોય તેવી ઇચ્છા કઠોર યાતનાથી દબાવવા જતાં ઉલટી બમણા વેગથી ઉછળી ઉઠે છે. કૂથેરાઇન જયારે પોતાને દેશ પાછી ફરી ત્યારે દેશની સ્થિતિ અત્યંત ફરી ગઇ હતી. એના સેંકડો સાથીઓ સાયબીરિયામાં પડયા પડયા પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા, મોતની રાહ જોતા હતા. એકે એક કરીને લગભગ બધા દેશનેતાઓને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. ચારે બાજૂ દમનનીતિ પ્રચંડપણે ચાલી રહી હતી; છતાં પણ દેશભક્તિની લહેરમાં કોઇ પણ જાતની ક્ષતિ નહોતી. નવયુવકો જૂના અનુભવી લોકોની જગ્યાઓ સંભાળી લઇને નેતાઓના બતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે અધિક વેગથી કાર્ય કર્યે જતા હતા. અનેક મંડળો સ્થાપિત થયાં હતાં અને એ બધાં પોતપોતાના ધોરણ પ્રમાણે જીવતોડ મહેનત કરતાં હતાં. કૂથેરાઇન એ નવયુવકોનો સંગ કેવી રીતે છોડી શકે ? એને જો કે પોતાના કાર્યના પરિણામની પૂરેપૂરી ખબર હતી છતાં દેશોદ્ધારની મસ્તીમાં કર્તવ્યપાલન કરવાનો મૂલસિદ્ધાન્ત તેણે રાખી લીધો હતો. પછી ફ્લ કે પરિણામ સાથે એને લેવાદેવા જ શાને હોય ? આવતાં વેંતજ કૂથેરાઇને એ ચાલુ પ્રવાહમાં વેગ પૂર્યો. પછી તો કહેવું શું ? એ વેગને લીધે કાર્યમાં અત્યંત નવું બળ આવ્યું. ઠેક ઠેકાણે જઇને કૂથેરાઇને ગુપ્ત સભાના સંગઠનનું કામ શરૂ કરી દીધું. ગુપ્ત સાંકેતિક ભાષાનો પ્રચાર કર્યો અને જેમ બને તેમ યુવકવર્ગને દેશભક્તિ માટે ઉત્તેજિત કર્યો. એણે પોતેજ લખ્યું છે કે છ વર્ષ સુધી રેલ્વેનો ડબો મારૂં ઘર હતું. કોઇ કોઇવાર કલરવ કરતી નદીઓપર ઝૂલતી નૌકાઓજ એનો સભામંડપ બનતી હતી, કે જ્યાં તારામંડલ સિવાય એને બીજું કોઈ દેખી શકતું નહોતું. કોઇવાર નિર્જન સ્થાન, તો કોઈવાર એકાંતવાસી ખેડુતોની ઝુંપડીઓ અને અરણ્યોમાં સભાઓની બેઠકો થતી.

એવે ઠેકાણે લોકો પહેલેથીજ ગોઠવણ કરી રાખતા. કૅથેરાઇન ત્યાં ગુપ્ત-રીતે પહોંચી જતી અને વ્યાખ્યાન આપીને વળી બીજે ઠેકાણે ચાલી જતી. પોલિસના લોકો એને પકડવાને માટે પુરેપુરી મહેનત કરતા, પણ કૅથેરાઇન કાંઇ જેવી તેવી વીરાંગના નહોતી; અનેક વાર કટાકટીને વખતે પણ પોલિસની આંખો આંજીને ગુપ ચૂપ નાસી છૂટતી.

આવી રીતે ૭ સાત વર્ષ સુધી દેશમાં કામ કર્યા પછી બીજા દેશમાં પ્રચાર કરવો આવશ્યક જણાતાં ઇ. સ. ૧૯૦૪માં તે અમેરિકા ગઇ. ત્યાં જાહેર રીતે એણે રૂશિયાની સ્થિતિ અને ઝારના અત્યાચારોના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન દેવા માંડ્યાં. એને સાંભળવા માટે લોકોની અત્યંત ભીડ થતી. એનાં દર્શન કરવા લોકો અત્યંત જિજ્ઞાસાપૂર્વક દોડાદોડ કરી મૂકતા. જ્યાં જ્યાં એ જતી ત્યાં એનું અત્યંત સ્વાગત થતું. એ પ્રવાસમાં દેશનિવાસીઓની સહાયતાને માટે એણે હજારો ડોલર ભેગા કર્યા; અને દ્રવ્યના કરતાં વિદેશીઓનું રૂશિયા તરફ લક્ષ ખેંચવાનું અધિક મહત્ત્વનું કાર્ય એણે બહુ ઠીક બજાવ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં યૂરોપમાં ફરતી ફરતી એ પોતાને દેશ પહોંચી.

તે વખતે એની ઉમ્મર ૬૪ વર્ષની હતી. વૃદ્ધાવસ્થાની જરા પણ ફિકર ન કરતાં, એણે ફરી પાછું સ્વદેશમાં જઇને રૂશિયાના સરકારના ક્રોધનો અનુભવ કરવાનો વિચાર કર્યો. આવી રીતે જાણી જોઇને વાઘના મોંમાં પ્રવેશ કરવાનું કામ, વાંચકોને કદાચિત અનુચિત અને બુદ્ધિ-શૂન્ય લાગશે; પણ તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, સંસારના અસાધારણ આત્માઓજ ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોને અસાધારણ રંગથી રંગી શકે છે. સંસારમાં પ્રેમનું આકર્ષણ મૃત્યુના ભય કરતાં અનેકગણું વિશેષ છે. કૅથેરાઇનનો આત્મા આપણ સામાન્ય માનવોના જેવો સાધારણ નહતો. એનો એવો આત્મા હતો કે જેને સંસારની અલૌકિક શક્તિઓ અને કાલની પ્રગતિ કોઇપણ પ્રકારે દુર્બલ ન બનાવી શકે. ખરેખર, આવાં હૃદયો કોઈ ખાસ દેશ કે જાતિનાજ રત્નરૂપ નથી હોતાં, કિન્તુ સમસ્ત સંસારની અલૌકિક શક્તિના ફલરૂપ હોય છે.

स्वराज्यनुं मूल्य.*

१.

અસહયોગ આન્દોલનના વિશુદ્ધ વાતાવરણે કોના આત્માને નહિ પવિત્ર કર્યો હોય ? ક્યા નિર્માલ્ય મનને નહિ જાગૃત કર્યું હોય ? એની મનોહર સુગંધે કોના મનોમૃગને મુગ્ધ કરીને ગાંડો નહિ બનાવ્યો હોય ? ધનિક, અમીર, ગરીબ, બાલક, વૃદ્ધ, યુવક, સ્ત્રી, પુરૂષ, બધાંજ અસહયોગના રંગમાં રંગાઇ ચૂક્યાં છે. તન, મન, ધન, જનનું ભાન ભૂલીને શ્રી આનન્દકન્દના સ્વરમાં સ્વર મેળવી સર્વ કોઇએ એનાંજ ગીત ગાવા માંડયાં છે.

સેંકડો વર્ષોથી સૂતેલું ભારતવર્ષ હવે જાગી ઉઠયું છે. આપણે પણ મનુષ્ય છીએ અને આપણો પણ કુદરતી હક્ક કાંઇક છે; પોતાના અભીષ્ટની સિદ્ધિને માટેજ બીજાઓએ એ નૈસર્ગિક અધિકારથી આપણને અત્યાર સુધી દૂર રાખ્યા છે, અને આપણા એ જન્મસિદ્ધ અધિકાર એઓની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી લેવા એ આપણું પરમ પ્રધાન કર્તવ્ય છે એવી હવે ભારતવાસીઓને સમજણ આવી છે; છતાં હજુએ કેટલાએક લોક એવા છે કે જેઓ એ પરમ પવિત્ર મંત્રની દીક્ષા લેતાં સંકોચાય છે, એનો સ્વીકાર કરતાં આનાકાની કરે છે. એવાઓને આ અહિંસાત્મક સિદ્ધાન્ત હજી જોઇએ તેવો ગળે ઉતરતો નથી.

* હિન્દી ગલ્પમાલામાં મૂળ લેખક શ્રીયુત છબિનાથ પાંડેય બી. એ. એલ. એલ. બી.

૨

ઠાકુર વીરસિંહ હરિહરપુરના સુવિખ્યાત જાગીરદાર છે. તેઓ ઉદારચિત્ત અને દેશપ્રેમી છે. કોંગ્રેસના સિદ્ધાન્તોને તેઓ માને છે; પણ આજકાલ ચિત્તની સ્થિતિ જરા ડામાડોલ છે. કર્તવ્યવિમૂઢ જેવી દશામાં મુંઝાતા મુંઝાતા એક વખત તેઓ એકલા ઓરડામાં બેસી વિચાર કરતા હતા, એટલામાં એમનાં પત્ની સુશીલાએ ત્યાં આવીને કહ્યું:—

" તમે કંઈ સાંભળ્યું ? ઠાકુર રણધીરસિંહ પકડાયા. કૉંગ્રેસ કમીટીના કાર્યાલયની જડતી લઇ બધા કાગળપત્રો લઈ ગયા. મંત્રી અને પ્રમુખ બન્નેને પકડી ગયા. આજ સાંજે નવી ચૂંટણી થશે. "

વીરસિંહ:–(જરા ચિંતાગ્રસ્ત ચ્હેરે) હા, સાંભળ્યું તો છે કે કૉંગ્રેસ કમીટીનો કાગળ આવ્યો છે.

સુશીલા:–પણ એમાં ચિન્તા કરવા જેવું શું છે આટલું બધું ?

વીરસિંહ:–લોકોનો વિચાર મને મંત્રી બનાવવાનો છે.'

સુશીલા:—તો એમાં શું બગડી જાય તેમ છે ? વહેલું મોડું કોઇ દિવસ તો થવુંજ પડશે. આજ નહિ તો ચાર દહાડા પછી એ તો થવાનું છે; અને સાહસ તથા ત્યાગ વિના કોઇ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય સિદ્ધ થાય ખરૂં ? દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો જો સંકલ્પ હોય તો બધી આપત્તિઓ વહોરવી જોઇએ.

પત્નીની આવી ઉત્તેજનાપૂર્ણ વાતો વીરસિંહે ચૂપચાપ સાંભળી લીધી.

૩

આજ ચારે કોર હોહાકાર થઈ રહ્યો છે; કૉર્ટમાં જોનારાઓની ભીડ જામી છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૉંગ્રેસના નવા મંત્રી ઠાકુર વીરસિંહના કેસની ચર્ચા સંભળાય છે; કારણ કે આજ તેઓ પણ પકડાયા છે.

કૉર્ટનું કામકાજ શરૂ થયું. મુકદમો ચાલવા માંડયો. હાથકડીબંધ ઠાકુર સાહેબને પાંજરામાં લાવવામાં આવ્યા. એમના ચ્હેરાપર પ્રકાશ હતો; ચિત્ત પ્રસન્ન હતું; પ્રકૃતિ શાન્ત દેખાતી હતી.

ન્યાયાધીશે પૂછ્યું:–તમારે આ આરોપની વિરૂદ્ધ કાંઇ કહેવું છે ?

ઠાકુર સાહેબઃ—હું આ કૉર્ટનેજ માનતો નથી. જે સરકાર ન્યાયપર કુઠારાઘાત કરી રહી છે, એનો નાશ કરવો એને અમે અમારો ધર્મ માનીએ છીએ.

વકીલો બધા ઝાંખાજ પડી ગયા. એ તો બિચારા સુશીલાદેવીને એમ સમજાવતા હતા કે, ઠાકુર સાહેબ છૂટી જાય તેમ છે. આરોપમાં કાંઇ દમ જેવું નથી, બચાવ કરવા દ્યો; પણ સુશીલાદેવી કોઇ પણ રીતે એ વાત માનતી નહોતી. હવે ઠાકુર સાહેબના શબ્દોથી તો થોડી ઘણી આશા કેટલાકોને હતી, તે પણ નિર્મૂળ થઇ.

જજ સાહેબઃ-તમને બે વર્ષની સાદી કેદના સજા કરવામાં આવે છે.

ઠાકુર સાહેબે એનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો; પત્નીએ આગળ આવી વિજયમાળ પહેરાવી; બધા એક સ્વરથી ગાજી ઉઠયા "વીરમાતાકી જય!"

૪

સાયંકાલનો સમય છે. સુશીલાદેવી પોતાના ઓરડામાં બેઠી બેઠી એકાગ્રચિત્તથી કાંઇક વિચાર કરતી હતી; એટલામાં એક સ્ત્રીએ ઘરમાં આવીને પૂછ્યું:—બ્હેન, કહો, હવે શું કરીશું? જમીન તો બધી હરરાજ થઇ ગઇ, ને બીજી પણ કાંઇ આવક નથી!

સુશીલાઃ—એની તો મને જરાએ ચિન્તા નથી. હું તો એમ વિચાર કરૂં છું કે કૉંગ્રેસનો ભાર હવે કોણ ઉપાડશે? કારણ કે વીરેન્દ્ર પણ આજ પકડાયો.

એટલામાંજ એક તાર આવ્યો; તેમાં એવી ખબર હતી કે ઠાકુર વીરસિંહ શ્યામનગરની જેલમાં સખત માંદા છે. વિષૂચિકાના રોગથી પીડાય છે; જીવવાની ભાગ્યેજ આશા જણાય છે.

સુશીલાએ તાર વાંચીને બાજૂપર મૂકી દીધો; એટલામાં એના પરમ-હિતૈષી વકીલ દીનદયાલ આવી પહોંચ્યા. એમણે બહુએ સમજાવવા માંડયું કે આપણા પુત્ર વીરેન્દ્ર પાસે માફી મંગાવો; એને છોડી દેશે; છેવટે ઘર સંભાળનાર તો કોઇ જોઇએ.

પણ સુશીલાએ તો આવો જ ઉત્તર આપ્યો કે, હું અસહયોગ આંદોલનના નામને કલંકિત નહિ કરૂં. મારાથી આવું પાપકર્મ નહિ થાય.

વકીલ સાહેબ બિચારા ઘેર ચાલ્યા ગયા.

૫.

વીરેન્દ્રનો કેસ હજુ કોર્ટમાં ચાલવાની તૈયારીમાં હતો; એટલામાં શ્યામનગરથી બીજો તાર આવ્યો કે રાતના બાર વાગતાં ઠાકુર વીરસિંહે વિષૂચિકાના રોગથી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

આ દુઃખદ સમાચાર સાંભળી સૌની આસપાસ જાણે અંધકાર ફેલાઈ રહ્યો. ચ્હેરાપર ઉદાસીનતા છવાઇ ગઈ.

જજને પણ બહુ દુઃખ થયું. તેણે કહ્યું:—શ્રીમતી ! તમારી અસહાય અવસ્થા જોઇને મને બહુ દુઃખ થાય છે. તમારૂં ઘર સંભાળનાર બીજું કોઇ નથી. તમારા અંતઃકરણમાં બહુ દુઃખ થતું હશે. તમે તમારા પુત્રને કહો કે માફી માગી લે; હું એને છોડી દઇશ.

સુશીલાઃ—મારે શેનું દુઃખ છે ? અનેક માતાઓ પોતાના પ્રાણધનનો માતૃભૂમિને માટે ભોગ આપે છે. અનેક વીર રમણીઓએ પોતાના પ્રાણપતિઓને સ્વરાજ્યની વેદી ઉપર બલિદાન થવા માટે સહર્ષ વિદાય કર્યા છે. પ્રત્યેક યુગના ઇતિહાસમાં એમજ બનતું આવ્યું છે. વીરમાતાઓ અને વીરપત્નીઓએ પોતાના પ્રાણપુત્રો અને પ્રાણપતિઓનું બલિદાન આપીને દેશને સ્વતંત્રતાના નિર્મલ પ્રકાશમાં આણ્યો છે. એજ સ્વરાજ્યનું મૂલ્ય છે. આજ હું મારા પ્રિયપતિને માતૃભૂમિને માટે સ્વર્ગ પાઠવીને અને મારા એકના એક પુત્રને માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પવિત્ર જન્મસ્થાન જેલમાં મોકલીને અત્યંત સુખી થઈ છું.

સુશીલાદેવીનું આવું અનુપમ ધૈર્ય અને સાહસ જોઇને જજ સાહેબ અવાક્ થઇ ગયા. એમના હાથમાંથી કલમ સરી પડી. એમનાથી ચુકાદો ન લખાયો. એમને એમ લાગ્યું કે, જાણે કોઇ દૈવી શક્તિ એમના કાનમાં મંત્ર ફૂંકે છે કે; ખરેખર આજ સ્વરાજ્યનું મૂલ્ય છે; અને આ મૃતપ્રાય દેશ પણ એને સમજતાં શીખ્યો છે.

વાંચો અને બીજાઓને વંચાવો. સારા ગ્રંથોનો લાભ લ્યો અને લેવરાવો.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय

तरफथी लोकहितार्थे, स्वल्प मूल्यमा

नीकळलां तथा नीकळनारा

पुस्तकोनी विगत

ग्रंथमाळा सहित.

ખાસ સૂચના—સુખ અને ઉન્નતિના સાધનરૂપ સદ્ગ્રંથો અન્ય સર્વ પદાર્થો કરતાં વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય, સેવવા યોગ્ય અને વારસામાં, પહેરામણીમાં, દાનમાં, ભેટમાં, તેમજ લહાણીમાં આપવા યોગ્ય છે. આ સૂચિપત્રમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો આગલા સસ્તા વખતનાં હોઇને શિલકમાં પણ હવે તે વધારે નહિ છતાં હજી તે આગલાજ મૂલ્યે અપાય છે. એ પુસ્તકોની પૃષ્ઠસંખ્યા ઉપરથી જ વાંચનારને જણાઇ રહેશે હવે મોંઘારત થયા પછીથી આ સંસ્થાને જે મૂલ્ય રાખવું પડે છે; તેના કરતાં એ પુસ્તકોનું મૂલ્ય કેટલું બધું ઓછું છે; અને તે ખલાસ થઇ ફરીથી છપાતાં તેનું મૂલ્ય બેવડાથી ઓછું તો ભાગ્યેજ આવવાનું.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

अमदावादमां—त्रणदरवाजा बहार, नवीने रस्ते, सेशन कोर्ट पासे.

मुंबइमां—कालबादेवी रोड, हाथी बिल्डींग, त्रीजो माळ, सवारे ७ थी १०

ग्रंथ सेवननो महिमा

પ્રાથમિક બે શબ્દ.

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે "આપણા લોકોને વાંચવાનો શોખ ઓછો છે; અને તેથી એક ગૃહસ્થમાં જેટલુ બહુશ્રુતપણું હોવું જોઇએ તેટલું ઘણાખરા ગૃહસ્થોમાં જણાતું નથી. આ અજ્ઞાનપણાનું પરિણામ જે થવાનું હતું તે આપણા લોકોપર થયું છેજ."

કેટલાક એવું સમજનારા પણ પડયા છે કે 'પુસ્તકો વાંચવાં સાંભળવાં એ તો નવરાઓનુંજ કામ!' પરંતુ ખરૂં જોતાં તો નવરાઓ કરતાં પ્રવૃત્તિવાળાઓનેજ તેના સેવનની જરૂર વધારે છે. શ્રેષ્ઠજનો, સાત્વિક સ્થળો, એકાંત અને આંતરિક અભ્યાસ ઇત્યાદિ અધિક ઉપકારક સાધનો સેવવાનું નિવૃત્તિવાળાઓ માટે વધારે શકય હોવાથી તેઓ તો ગ્રંથો વિના પણ ચલવી શકે.'

શરીરના ચાલુ ઘસારાને પુરવા માટે રોજ રોજ વખત થયો કે ક્ષુધાદેવીને આહુતિ આપવીજ પડે છે; તેમ પ્રવૃત્તિપ્રધાન માનવ–હૃદયને વારંવાર જે અનેક પ્રકારનો નિકૃષ્ટ ઘસારો પહોંચે છે; તેને નિવૃત્ત કરવા તથા સત્સંસ્કારોની વૃદ્ધિ કરવા માટે પ્રવૃત્તિપરાયણ મનુષ્યોએ તો ગમે તે પ્રકારે પણ દરરોજ થોડો ઘણો સમય સજ્જનસંગમાં અથવા ગ્રંથસેવનમાં ગાળવોજ જોઇએ. એક વિદ્વાનના શબ્દોમાં કહેતાં "ઉત્તમ ગ્રંથો તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકાર વૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેટલે દરજ્જે એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામે તેટલે દરજ્જે દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવની જડ નાશ પામતી જાય છે."

આમ હોવાથી જ્ઞાન ચારિત્ર્યની ખામીને લીધે અનેક પ્રકારની દુર્દશા ભોગવી રહેલા આપણા દેશમાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક ગ્રંથોનો ઉપયોગ

બહુજ છુટથી થવાની તથા તેવા ગ્રંથો જેમ બને તેમ વધારે ફેલાવવાની જરૂર દેખીતીજ છે. એ જરૂર પુરી પાડવામાં યથાશક્ય ઉપયોગી થઇ ગરીબ મનુષ્યો પણ સહેલાઇથી સારાં પુસ્તકોનો લાભ લઈ શકે; તેમ કરવા માટે તે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી અને બને તેટલી ઓછી કિંમતથી પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી આ "સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય" સ્થાપિત થયું છે. આ સંસ્થા તરફથી અત્યાર સુધીમાં શુમારે ૧૫૦ થી અધિક સદ્ગ્રંથોની આઠ લાખથી વધારે પ્રત બહાર પડી ચુકી છે અને તેના તરફથી ચાલતી "વિવિધ ગ્રંથમાળા" નાં સ્થાયી ગ્રાહક ચાર હજાર જેટલાં છે.

આ હકીકત ઉપરથી ગુજરાતમાં પ્રથમના કરતાં વાંચનનો શોખ ઠીક વધેલો કહેવાય; પરંતુ લખી વાંચી જાણનારાઓની વીશ લાખ જેટલી સંખ્યા તરફ જોતાં સમજાય છે કે હજી ઘણાખરા લોકોને આ બાબતની ખબર નથી અને હજી તેઓ ગ્રંથ સેવનની જરૂર તથા તેના ફાયદા સમજતા નથી. આમ હોવાથી એ બાબતો લોકોના લક્ષપર લાવવા માટે આ ચોપાનીયું છપાવવામાં આવ્યુ છે; અને તેમાં આ સંસ્થામાં મળી શકતાં પુસ્તકોની વિગતવાર હકીકત આપવા પૂર્વે સદ્ગ્રંથોના સેવનની જરૂર અને તેના ફાયદા દર્શાવનારૂં આ પ્રકરણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. કે જેમાં અનેક મહાન પુરૂષો તથા વિદ્વાનોએ એ બાબત ઉપર દર્શાવેલા વિચારો અને અનુભવોના કેટલાક ઉતારા સારાંશરૂપે આપ્યા છે.

આશા છે કે દરેક વાંચક બંધુ આ ચોપાનીયું પોતાની આસપાસના બને તેટલા વધારે મનુષ્યોમાં વંચાય તેમ કરીને તેમની રૂચિ સારા વાંચન તરફ જગાડવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરશેજ. આ પરોપકાર સહજે બને તેવો હોવા છતાં કેટલો અગત્યનો છે તે સુજ્ઞ વાચકોને સૂચવવું પડે તેમ નથી.

લખી વાંચી જાણનારા લોકોમાં ફેલાવવા સારૂ જેઓ આ ચોપાનીયાની વધુ નકલો મંગાવશે તેમને તે ઉપકાર સાથે મોકલી અપાશે.

ઋષિકેશ, ચૈત્રી પૂર્ણિમા—સં. ૧૯૭૯ **મંત્રી, સ. સા.**

ગ્રંથસેવનની જરૂર તથા ફાયદા બતાવનારા અનેક ઉત્તમ પુરૂષોના ઉદ્‍ગારો.

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनो :

અર્થાત્—જેના ભાગ્યમાં સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા વિચારવાના હોય, તેના આગળ ચંચળ [illegible] શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયલો રહી શકતો તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનુંછું કે જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે છે.xxxએક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર વિચાર પણ કરી શકશો." "**મહાત્મા ગાંધીજી.**"

" તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું વાંચન તો તમે જેમ થોડું વાંચો તેમજ સારૂં. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં સારાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની તમારે આખા જીવન સુધી જરૂર છે."   " **સ્વામી વિવેકાનંદ.** "

" ગરીબ લોકોને દરિદ્રતામાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાની, કંગાલ લોકોને તેમનાં દુ:ખોમાંથી મુક્ત કરવાની, ભાર ઉચકનારને તેના બોજાનું વિસ્મરણ કરાવવાની અને બિમાર માણસોને તેમનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ હોય છે, તેટલી શકિત ઘણું કરીને બીજી કોઈ પણ ચીજમાં હોતી નથી."

" પુસ્તકોનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

" ખરાબ ચોપડીઓનું વાંચન એ ઝેર પીવા સમાન છે."

" મહેલાથી તથા અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે."

" લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શું તફાવત ?"

" જેમ તનના પોષણાર્થે અન્ન છે, તેમ મનના પોષણાર્થે જ્ઞાન છે.

અન્નવિનાનું શરીર નિર્માલ્ય છે, તેમ જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાંચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર તરીકે ગણાવા કરતાં નિર્માલ્ય તન મન-વાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘોર તરીકે ગણાવાને વધારે લાયક છે. "

"એક વિદ્વાન કહે છે કે વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં મને કોઇ આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે તોપણ તેને કદિ હું છોડું નહિ."

"સર્વ પૃથક્ પૃથક્ સંયોગોમાં મારી પાસે સુદૃઢ રીતે ઉભા રહે અને મારા સમસ્ત જીવનમાં મને સુખ અને આનંદના ઝરારૂપ નિવડે; જીવનનાં દુઃખો સામે ઢાલ રૂપ થઇ પડે; તથા ગમે તેવા પ્રતિકુળ સંયોગો તરફ પણ મને બેપરવા બનાવે; એવી કોઇ વસ્તુ પ્રભુ પાસે માગવાનો પ્રસંગ આવે તો હું ગ્રંથાવલોકનની અભિરૂચિજ માગું."

"વાંચનદ્વારા પ્રાચીન કાળના અથવા અર્વાચીન કાળના મોટા મોટા વિદ્વાનો, કવિઓ, ઇતિહાસકારો, કથાકારો, શાસ્ત્રવેત્તાઓ, તત્ત્વ-વેત્તાઓ વગેરે સાથે આપણને વાતચીત કરવાનો લાભ મળે છે. અને બીજી કોઈ પણ રીતે જે લોકો આપણને દર્શન આપી શકે નહિ; તેમની સાથે સહેજસાજ ખર્ચમાં આપણે આપણા ઘરમાં બેસીને કલાકો સુધી વાત કરી શકીએ છીએ. ફકત આપણને વાંચતાંજ આવડવું જોઇએ."

"કોઈ નવું પુસ્તક વાંચવાથી આપણે જાણે કોઇ નવા મિત્ર સાથે ગાઢો સંબંધ બાંધીએ છીએ; અને તેનું મન આપણા મન કરતાં વધારે પકવ અને વધારે ડહાપણવાળું હોવાથી આપણા જીવનના ઇતિહાસમાં આપણે માટે એક અગત્યનો રસ્તો ઉઘડે છે. કોઇ કોઇ વેળાએ તો જાણે કે એથી આપણો નવો જન્મ થયો હોય એવું થઇ પડે છે."

"સોટી અગર ચપાટ માર્યા વગર, ગુસ્સાના કે કઠોર શબ્દો કહ્યા વગર અને કપડાં કે પૈસા લીધા વગર શિક્ષણ આપવાવાળાં પુસ્તકો જ આપણા સાચા શિક્ષકો છે. એ શિક્ષકોની પાસે તમે ગમે ત્યારે જશો તોપણ તે ઉંઘતા દેખાશે નહિ; શોધક વૃત્તિથી તમે તેમને પ્રશ્ન કરશો તો તેઓ કંઇ પણ છુપાવશે નહિ; તેમનું કહેવું તમે સમજશો નહિ તોપણ તે કદિ બબડવાના

નથી; અને તમે કોઈ વાતમાં અજ્ઞાન હશો તો તે તમારી ઠેકડી કરશે નહિ; માટે જે માણુસ સત્ય સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકપણા માટે ઇચ્છા રાખનારો હોય, તેણે તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવોજ જોઇએ."

"ગ્રંથસંગ્રહ એ કલ્પવૃક્ષ છે. તેની પાસે જે માગશો તે મળશે. આજકાલ ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો પણ સહેલાઇથી મળે છે, એ જેવું તેવું ભાગ્ય નથી; અને તેટલા માટે આપણે ઇશ્વરનો ઘણો આભાર માનવો જોઇએ."

"પુસ્તકો આપણને તરૂણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. તે આપણી ચિંતા દૂર કરે છે, ક્રોધાદિ વૃત્તિઓને શાંત કરે છે અને નિરાશાનો નાશ કરે છે."

"ઉત્તમ પુસ્તકો, એ રૂડાં વચનો અને સુવર્ણમય વિચારોનો ભંડાર છે. અને એ વચનોનું સ્મરણ રાખીને તેમને પોષવાથી તેઓ આપણા હમ્મેશના સોબતીઓ અને દિલાસો દેનાર થઇ પડે છે."

"એક સારૂં પુસ્તક તે આપણો ઘણા ધૈર્યવાળો અને હસમુખો મિત્ર છે. આપણા ઉપર આફત કે દુઃખ આવે તે વેળાએ એ પોતાનો વાંસો ફેરવી ચાલ્યો જતો નથી. જેમ જુવાનીમાં તે આપણને ગમ્મત ને જ્ઞાન આપે છે; તેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં તે ધૈર્ય અને દિલાસો દે છે."

"ગ્રંથોને વાચા નહિ છતાં તે મુશ્કેલીની વખતે કિંમતી સલાહ આપે છે; અને હાથ નહિ છતાં તે દુઃખી જનોનાં આંસુઓ લુંછે છે."

"ગ્રંથો ગોઠવી રાખ્યા હોય એવી ઓરડીમાં ગયા પછી તમે તેને હાથ નહિ લગાડો તો તે ગ્રંથોજ માનસ વાણીથી તમને કહેશે કે, "અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને તેનો ઉપયોગ કરો, એટલે તમારૂં કલ્યાણ થશે." શું આ માનસ વાણી ઓછી કિંમતી છે."

"ગ્લૅડ્સ્ટનને ગ્રંથોનો ઘણો શોખ હતો. એમ કહેવાય છે કે, ગમે તે એક પુસ્તક તો હમ્મેશાં તેમની પાસે રહેતુંજ. તેમને મળવા જનાર–આવનાર કોઈ પણ માણસે તેમની પાસે પુસ્તક ન જોયું હોય એમ કદિ પણ બન્યું નથી. પાર્લામેન્ટમાં જવા પહેલાં થોડો સમય મળી

ગયો તો તે સમયે તેઓ પુસ્તક વાંચતા જણાતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઇ માણસને તેમની સાથે વાત કરતાં કરતાં વચમાં કોઈ કારણસર ઉઠવું પડે તો તે પાછો આવે ત્યાં સુધીમાં વાંચવા માટે પણ તેમના ખીસામાં એકાદ નાની ચોપડી હમ્મેશાં પડીજ રહેતી. "

" પુસ્તકની સોબતમાં જે અનંત લાભ છે, તથા તેમનો આશ્રય કરવાથી જે સિદ્ધ જ્ઞાન, વિવેક અને ચાતુર્ય પેદા થાય છે, તે બધું તો એક બાજુ રહ્યું; પણ બીજા સહવાસો કરતાં પુસ્તકને અમથાં ઉથલાવી જવા જેટલો પણ પુસ્તકનો સહવાસ વધારે લાભકારી છે. "

" જે માણસો ઉમદા વિચારોની સોબતમાં રહે છે, તેમને એકલા સમજવા નહિ. કેમકે રૂડા અને સત્ય વિચારો મોહ અને લાલચના સમયમાં દયાના દૂત થઈ પડે છે. તેઓ આપણા આત્માને પવિત્ર રાખીને તેનું સંરક્ષણ કરે છે. વળી કર્મ-બીજ પણ એવા વિચારોમાંજ ગુપ્ત રહેલાં હોય છે, કેમકે એકાદ અસરકારક વચન આપણને હમેશાં રૂડાં કૃત્ય કરવાને પ્રેર્યા કરે છે. "

" પુસ્તકો આપણને સરસમાં સરસ પુરૂષોની મુલાકાત કરાવે છે. આ જગત ઉપર જે જે મહાત્માઓ થઇ ગયા છે, તેમની હજુરમાં એ પુસ્તકોના પ્રતાપવડે આપણે દાખલ થઇ શકીએ છીએ; તેમણે જે જે કહ્યું અને કર્યું હોય, તે સર્વે આપણે સાંભળીએ છીએ; જાણે તેઓ ખરેખાત જીવતા હોય, તેવી રીતે આપણે તેમના વિચારોના હિસ્સેદાર થઇએ છીએ. આપણે તેમની સાથે સહૃદય થઇએ છીએ; તેમની સાથે નાનાવિધ આનંદ પણ ભોગવીએ છીએ અને શોકસંતાપમાં પણ ઝુરીએ-છીએ. તેમનો અનુભવ તે આપણો અનુભવ થાય છે અને કાંઇક દરજ્જે તેમની સાથે કાર્યમાં ભાગ લેતા હોઇએ એમ આપણા મનમાં લાગે છે."

" પુસ્તક એક જીવતો નાદ છે. પુસ્તક એ એક બુદ્ધિ-વાદિત્ર છે. જે કોઇ કાન દે, તેનાથી એ નાદ સંભળાય છે; અને તેથીજ આપણે પ્રાચીન કાળના મહાત્માઓની સત્તામાં સદાકાળ રહી શકીએ છીએ. "

" નાની ઉંમરમાં જેમને સંસાર સાગરમાં સહિસલામત લઇ જવાને

માબાપનું ભોમીયા રૂપે સુખ નથી હોતું; તેમને અનીતિ કે બદફેલીના ખાડામાં ડૂબવાનો સંભવ બહુ હોય છે; તે ભયમાંથી વાંચન માટેના મારા સ્વભાવિક વલણે મને બચાવી લીધો. સારાં પુસ્તકોના પ્રભાવથી હું રમત ગમતના અખાડામાંથી, સહેલ સપાટામાંથી, તાડી દારૂના પીઠામાંથી અને ગાનતાનના દીવાનખાનામાંથી બચ્યો. "

" પુસ્તકો માણસની વૃદ્ધાવસ્થામાં જેમ ઉત્તમ પ્રકારના સોબતીઓ છે, તેમ તે યુવાવસ્થાના પણ ઉત્તેજક છે. જુવાન માણસના મન ઉપર જે પ્રથમ પુસ્તકની ઉંડી અસર થાય છે, તે તેની જીંદગીસુધી વારંવાર સ્મરણીય વસ્તુ થઇ પડે છે. તે વારંવાર તેના જુવાન હૃદયને જાગૃત કરે છે; ઉત્સાહને ઉશ્કેરે છે અને તેનાં આચરણ ઉપર સ્થાયી અસર કરે છે. "

"મારી સોળ વર્ષની વયમાં ... ગ્રંથ મારા વાંચવામાં આવતાં તેણે મારામાં જે અસામાન્ય ચાંચલ્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે હજી સુધી જેમનું તેમ કાયમ રહ્યું છે; તેને માટે હું ખુશીથી એ પુસ્તકનો આભાર માનું છું."

"બીજાનું અનુકરણ કરવાનો મનુષ્યનો આટલો બધો સ્વભાવ છે તો પછી જેને નાનપણથીજ ઇતિહાસ, ચરિત્ર ઇ૦ ના વાંચનનો શોખ લાગ્યો હોય તેવો મનુષ્ય એકાદ વિખ્યાત પુરૂષ નિવડે એમાં શું સંશય ?"

"એક મહાન પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત હતો કે, માણસને લુગડાંલત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે. તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસરોનાં પુસ્તકો સૌથી વહાલાં હતાં અને તે જ્યારે જ્યારે વાંચતો ત્યારે ત્યારે " હું વધારે સારો થયો છું " એમ તેને લાગતું. "

" મનુષ્યને જે પણ અનુભવ મળે છે તે વાંચવાના અથવા લખવાના સાધનદ્વારા તે બીજાઓને આપી શકે છે; પશુ વગેરેમાં તે સાધન નહિ હોવાથી તે એકાદ ઠેકાણે પડી જશે તો તે પોતે કદાચ ફરી તે માર્ગે જશે નહિ; પરંતુ બીજાં ઢોરોને તે વિષે ચેતવી શકશે નહિ. "

"એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો જેમ ઇચ્છે ત્યારે પોતાનાં વીણા, સારંગી કે સીતાર વગેરેમાંથી ચ્હાય તે સ્વર કાઢી શકે છે; તેમ એક વાંચનાર પણ

જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને માટે આનંદ તેમજ જ્ઞાનદાયક અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે."

"બંધુઓ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો? સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો? ભાઇ, હજી આપણે એ નથી સમજતા. જો સમજતા હોઇએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે, અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધ બેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે, અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સીક્કાઓ છે; જ્ઞાન વાયુ છે, અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે. જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન તે અનાજનો ભંડાર છે, અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે, અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે, અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે."

"પુસ્તકો તે વિદ્વાનો, પંડિતો તથા સંતો તરફથી મળેલો સીધો કિંમતી વારસો છે. પુસ્તકો તે જુદા જુદા દેશને તથા કાળને એક સાંકળમાં જોડનારી કડી છે. પુસ્તકો તે તેના અધિકારીઓના હૃદયમાં ઉથલપાથલ કરનારૂં રસાયણ છે; પુસ્તકો તે નવી જીંદગી આપનાર ફિરેસ્તા છે; પુસ્તકો તે જીંદગીમાં અમૃત રેડનાર મહાન ગુરૂ છે; પુસ્તકો તે જીવાત્માના બલુનમાં શ્વાસ ભરનાર યંત્ર છે; અને જગતમાં કોઇ પણ માણસ કે કોઇ પણ વસ્તુ જે કાંઇ પણ આપી શકે, તે સર્વ કરતાં વધારેમાં વધારે ને સારામાં સારૂં આપનાર પુસ્તકો છે."

तमे रोज गीतानो पाठ करो छो ?

न करता हो, तो ते शा माटे करवो ते सांभळो.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે "હે અર્જુન, આપણા આ ધર્મ્ય સંવાદરૂપ ભગવદ્‌ગીતાનું જે કોઇ પઠન કરશે; તેણે જ્ઞાન યજ્ઞથી મારૂં પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ."

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે "વેદોના ત્રણે કાંડ ગીતામાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. (એટલુંજ નહિ પણ) આ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા મૂર્તિમાન વેદજ હોઇને ઔદાર્યમાં વેદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે."

સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે કે "તેના (મહાન અમેરિકન વિચારક એમરસનના) જાની દોસ્તોના કહેવાથી જણાય છે કે તેના મનપર ગીતા અને ઉપનિષદોની વધારે અસર થઇ હતી."

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે "એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો મને જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઈ હતી."

મહાત્મા થૅારો કહે છે કે "પ્રાચીન યુગની સર્વ સ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્‌ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઇ પણ વસ્તુ નથી. × × × ભગવદ્‌ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એકે ગ્રંથ હજી સુધી લખાયો નથી. × × × ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું આધુનિક સર્વ જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે, કોઇ કોઇ વખત "આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઇ જુદાજ યુગમાં લખાયું હોવું જોઇએ," એવો વિચાર મારા મનમાં થઇ આવે છે. × × × હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારી બુદ્ધિ અને અંતઃકરણને ભગવદ્‌ગીતાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું."

આવી મહા મહિમાવંતી ગીતાનો પાઠ પ્રત્યેક હિંદુ સંતાને હરહમેશ **કરવો જોઇએ; કુટુંબમાં તેનું નિત્ય શ્રવણ કરાવવું જોઇએ; તથા સારા માઠા પ્રસંગે અને અમસ્થો પણ ગીતા ગ્રંથ છુટથી ભેટ આપવો જોઇએ.**

આદિ અને સભાપર્વ.

મહાભારતના પહેલા ભાગરૂપ મોટાં ૬૦૦ પૃષ્ઠનો દળદાર ગ્રંથ. ઉત્તમ નવીન ભાષાંતર, જાડા કાગળ તથા પાકા પૂંઠા સાથે માત્ર રૂ. ૨ાા, પોસ્ટેજ ૦ાા=

અમૃતને માટે ગરૂડ અને દેવોનું યુદ્ધ. શેષનું ચરિત્ર. પરિક્ષિત રાજાનું ઉપાખ્યાન. વાસુકિને જરત્કારૂ ઋષિનો સમાગમ. દુષ્યંતની મૃગયા. શકુંતલાની જન્મકથા. દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો સંવાદ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક. યયાતિ રાજાનું આખ્યાન. શુક્રાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ. પુનર્જન્માદિ વિચાર. આશ્રમ ધર્મો. શાંતનુ રાજાનું ઉપાખ્યાન. ભીષ્મની ઉત્પત્તિ. વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન. ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા. વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી તથા ભીષ્મનો સંવાદ. દીર્ઘતમાવી કથા. દ્રુપદનો પરાજય અથવા અર્જુને આપેલી ગુરૂ દક્ષિણા. લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનું નાશી છૂટવું. હિડિંબ રાક્ષસ સાથે ભીમસેનનું યુદ્ધ. ક્ષત્રિયબલથી બ્રહ્મબલની શ્રેષ્ઠતા જોઇ વિશ્વામિત્રનું બ્રાહ્મણ થવું. પરાશરનો રાક્ષસ યજ્ઞ. અર્જુનનો મત્સ્યવેધ. પાંચ ઈંદ્રનું ઉપાખ્યાન અથવા પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પૂર્વ કથા. સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન. સુભદ્રાહરણ. ઈંદ્રાદિ દેવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ. શ્રીકૃષ્ણ તથા જરાસંધનો સંવાદ. જરાસંધનો વધ. રાજસૂયયજ્ઞની દીક્ષા. શ્રીકૃષ્ણનું અર્ઘ્યપૂજન. શિશુપાળનો વધ. યુધિષ્ઠિર અને શકુનીનો સંવાદ. કૌરવ અને પાંડવોનું દ્યૂત. દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ. પાંડવોની પ્રતિજ્ઞા અને વનગમન. ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ.

શિવાજી મહારાજના સદ્ગુરૂ સમર્થ રામદાસ સ્વામી રચિત

श्री दासबोध

નવી આવૃત્તિ-પૃષ્ઠ ૬૨૦

મૂલ્ય ૨ાા પો૦ ાન્

મહારાષ્ટ્રના જે ચાર મહર્ષિઓના ચાર ઉત્તમ ગ્રંથોને ચાર વેદોની ઉપમા અપાઇ છે, તેમાંના ચોથા વેદરૂપ આ ગ્રંથ હોઇને તેના કર્તા અદ્ભુત મહાત્માનું ચિત્ર બાજુપર છે. આ ગ્રંથમાં તેમનું ભવ્ય મોટું ચિત્ર, ઉત્તમ ચરિત્ર તથા શિવાજી મહારાજને તેમણે કરેલા ખાસ જાણવા જેવા ઉપદેશ ઉપરાંત અન્ય પણ વ્યવહાર તથા પરમાર્થ ઉભયને સધાવનારા ઉત્તમ ઉપદેશો સમાયલા હોવાથી માત્ર જિજ્ઞાસુ કે ભક્તો માટેજ નહિ; પરંતુ સર્વ કોઇ માટે પણ તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

સ્વામી વિવેકાનંદ—ભાગ ૮ મો.

પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧॥.પાકું પૂંઠું ૨, પોઠા

આ ભાગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ. ભક્તિયોગ. પરા ભક્તિ. ભક્તિ અને મૂર્તિ-પૂજા. ધર્મનું લક્ષ્ય. વૈદિક ધર્મના આદર્શો. થિયોસોફી વિષે વિચારો. વેદાંત અને વિશિષ્ટ હક્ક. જડભરતની વાર્તા. પ્રહ્લાદની વાર્તા. જગતના મહાન આચાર્યો.

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદનું ચરિત્ર.

પૃષ્ઠ ૭૪૦, મૂલ્ય ૨) પાકું પૂંઠું ૨॥ પોઠા-

સ્વામીજીનાં ભાષણો, ૪૦ ના જેવુંજ તેમનું આ જીવનચરિત્ર પણ અસરકારક તથા પુરૂં કર્યા વિના છોડવું ગમે નહિ તેવું છે.

અંગ્રેજીમાં નીકળેલા ચરિત્રના ચાર મોટા ભાગો તથા બીજાં સાત પુસ્તકો ઉપરથી આ ચરિત્ર એક વિદ્વાન ગ્રેજ્યુએટને હાથે તૈયાર થયેલું હોઈ તેમાં તેમના જીવનને લગતી સર્વ જાણવા જેવી બાબતો સમાયલી છે. જેમકે:—

કુલવૃત્તાન્ત. બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા. આવી પડેલી વિપત્તિઓ. જાગૃત થએલી સત્યની જીજ્ઞાસા. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે સમાગમ. સાધક દશા અને અભ્યાસી જીવન. નિર્વિકલ્પ સમાધિ. ભાવી જીવનનો ઉષઃકાલ. પ્રવાસી સાધુ તરીકેનું જીવન. હિમાલયમાં અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પર્યટણ અને તે દરમીયાન બનેલા જાણવા યોગ્ય બનાવો. અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુશ્કેલીઓ. સર્વ-ધર્મપરિષદ્‌ના સર્વોપરિ ધર્મવક્તા અને વેદાન્તના અદ્‌ભુત ઉપદેશક. વર્તમાન પત્રો ૪૦ ના તેમના વિષે અભિપ્રાય. પાશ્ચાત્ય શિષ્યો. પોલ ડ્યુસન અને પ્રો. મેકસમુલરની મુલાકાતો. કોલંબોમાં આવકાર. મદ્રાસમાં અપૂર્વ માન. કલકત્તામાં આગમન. બેલૂર મઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. પહાડી અને બીજાં સ્થાનોમાં વિચરણ. ભગિની નિવેદિતા વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ. મરકી, દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગોમાં તેમની સેવાઓ. અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના. પાશ્ચાત્ય શિષ્યોની કેળવણી, મઠમાં સંન્યાસીઓની કેળવણી. ફરીથી અમેરિકા જવું. બેલૂર મઠમાં જીવન. મહા સમાધિ. ઉપસંહાર.

ચારિત્ર્ય અને ઉત્સાહપ્રેરક.

સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકો લખાયા પછી દુનિયામાં ઉમેરાયલા અનેક અગત્યના વિચારો, શોધો અને બનાવોને—નવીન દુનિયા—અમેરિકાના વિદ્વાન નાગરિકોએ ઉપયોગમાં લઇને કરેલી ગ્રંથરચનાઓ વધુ બળવાન, ઉદ્ધારક અને ઉછળતા નવજીવનવાળી હોવાથી (આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જણાવેલા) તેવા થોડાક ગ્રન્થોનાં ભાષાંતર આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

ભારતવર્ષનાજ ગીતા ઉપનિષદાદિ અદ્દભુત ગ્રંથો અને સ્વામી વિવેકાનંદ તથા રામતીર્થ જેવા સમર્થ ઉપદેશકોદ્વારા અમેરિકાની નવીન દુનિયાનાં જે ભાગ્યશાળી મસ્તિષ્કોને ઋષિમુનિપ્રણીત આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનો અપૂર્વ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થએલો, તેનાજ પરાવર્તન રૂપ આ પુસ્તકો હોવાથી, તથા આપણા લોકોને પણ હાલ વ્યાવહારિક શુદ્ધિ અને ઉન્નતિની વધારે અગત્ય હોવાથી આ પુસ્તકો સર્વ કોઇને માટે બહુજ ઉપકારક થાય તેમ છે.

આ પુસ્તકોમાં નિબંધભાગ જુજ હોઇને ખરાં બનેલાં પ્રોત્સાહક દ્રષ્ટાંતો વિશેષ હોવાથી તેમાં મનોરંજકતા પણ એવી સરસ આવી છે કે, કંટાળેલા, થાકેલા, નિરાશ અને માંદા માણુસો પણ તેના વાંચન—શ્રવણુવડે સતેજ અને આનંદી બની રહે. કારણ કે આ પુસ્તકો, પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તેને નહિ સમજાયલાં એવાં જે અનેક પ્રકારનાં બળ રહેલાં છે, તેનો ખ્યાલ આપીને તેનામાં ઉન્નતિ, વિજય અને આરોગ્યાદિ મેળવવાની પુષ્કળ શક્તિ રહેલી હોવાની આત્મશ્રદ્ધા જાગૃત કરે છે; તથા તેણે કેવી રીતે પોતાનો માર્ગ કાઢવો અને કેવી રીતે પ્રતિકુળ સંયોગોમાંથી બહાર નીકળી પોતાની ખરી જગાએ પહોંચવું એ વાત પણ દર્શાવી આપે છે; જેથી મનુષ્યને પ્રથમ અશકય લાગેલી બાબતો શકય લાગીને તે પૂર્ણ શ્રદ્ધા તથા અખુટ ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં કૂદી પડે છે.

આ પ્રકારે આ અદ્દભુત પુસ્તકોએ હજારો નિરાશ માણુસોને આશાભર્યા, નિર્બળને બળવાન, બીકણુને બહાદૂર, દુઃખીયાને સુખીયા, આળસુને ઉદ્યમી, રોગીને નિરોગી, તથા હારી બેઠેલાને વિજયી બનાવ્યા છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ.

આગળ ધસો.

પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧, પોસ્ટેજ ૦)≈

આ મહાન પુસ્તક બહાર પડયું, તેજ વર્ષમાં તેની દશ આવૃત્તિ છપાઇ હતી; અને અત્યાર સુધીમાં તેની ૧૦૦ થી પણ વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી ચુકી છે. જગતની અનેક ભાષાઓમાં તે છપાયું છે અને જાપાન, ઇટાલિ વગેરે દેશોમાં તો તે પાઠય પુસ્તક તરીકે ભણાવાય છે. મરહુમ મી. ગ્લેડસ્ટન, મહારાણી વિકટોરીઆ, અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અને બીજા પુષ્કળ નામાંકિત મનુષ્યોએ તેનાં મુક્ત કંઠે વ્યાજબી વખાણ કર્યાં છે.

આ પુસ્તક અનેક સાચા અને અસરકારક દાખલા ઉપરા ઉપરી ટાંકીને જે જે મુદ્દાઓ સમજાવે છે, તેમાંના કેટલાક આ પ્રમાણે છેઃ–

તકને માટે ખોટી ન થતાં તકને **નીપજાવી લ્યો;** હાથ આવેલી સામાન્ય તકને મહાન બનાવી લ્યો; કાંઇ પણ ભવિષ્ય વગરના અનેક છોકરાઓએ કેવી કેવી રીતે મોટી સફળતાઓ મેળવી.

એક યુવકમાં **નિશ્ચયનું બળ અને આવડત** હશે તો તેની ઉન્નતિને કોઇ પણ વસ્તુ રોકી શકશે નહિ; અવકાશની એકાદ અણધારી ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લેડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરૂષ પણ હરહમ્મેશ પોતાના ગજવામાં એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી ખુલ્લી રીતે વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા સારૂ આપણે સામાન્ય શક્તિવાળા માણસોએ શું ન કરવું જોઇએ ?

બીજાની જગા માટે ફાંફાં મારવા કરતાં **તમારી પોતાની જગાને જ પુરેપુરી શોભાવો;** પુષ્કળ રોકાણ છતાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા ભલાં કામોને માટે **માણસ** જો ધારે તો **સમય મેળવી શકે** છે અને ઘણોજ આગળ વધી શકે છે.

આ જગતમાં પૈસા કરતાં ઘણું વધારે અગત્યનું અને **મોટામાં મોટું બળ સદ્ગુણ અથવા ચારિત્ર્ય છે;** એક નિર્ધન પરંતુ ચારિત્ર્યવાન

પુરૂષની તુલનામાં મોટા ધનકુબેરોની અને સમ્રાટોની સમૃદ્ધિ પણ તુચ્છ છે; માણુસે કયો ઉદ્યમ પસંદ કરવો? ઝડપથી કામ કરવાના ગુણથી મળતી ફતેહ; ખુશમિજાજના ફાયદા; સારી રીતભાતમાં રહેલી સંપત્તિ; ઉત્સાહમાં સમાયલો વિજય; કામ કરવાની કળા અથવા સાધારણ સમજ.

અર્ધા દીલથી અથવા અર્ધા પ્રમાણમાં વીશ કામો કરવા કરતાં એક પણ કામ સર્વ ભાવથી અથવા પુરેપુરૂં કરવું એ સોગણું વધારે સારૂં છે.

આનંદને તો તમારે સદાય સાથે જ રાખવો; અને નહિ તો તે તમને સ્વર્ગમાં પણ મળશે નહિ.

જેના હૃદયમાં અખુટ ઉત્સાહ વસી રહ્યો છે તેવા આત્મા આગળ શંકા, ઉપહાસ, પરિશ્રમ અને વ્યાધિ હિસાબમાં નથી.

સંક્ષેપ એ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આરોગ્ય અને ફતેહ માટેની પહેલી જરૂરીઆત એ છે કે પહેલા નંબરના જાનવર થવું (જાનવરના જેવા સાદા અને ખુબ કામ કરનારા થવું) એ છે.

सुख, सामर्थ्य अने समृद्धि तथा विचारोमां चमत्कार.

પૃષ્ઠ ૫૫૨, મૂલ્ય ૧)= પાકું પૂંઠું ૧॥= પો૦)=

આ ગ્રંથનો હેતુ નીચે જણાવેલા મુદ્દાઓ સમજાવવાનો છે.

આપણને ઉત્પન્ન કરનારી દિવ્ય પરમાત્મશક્તિ આપણામાંજ વસી રહેલી છે; જો તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો જીવનકલહના સઘળા ઘા તથા સર્વ સંકટોને દૂર કરવાનું અમોઘ સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે.

દરેક માણસનું હાલનું શરીર અને બીજી સર્વ સ્થિતિઓ એ સર્વ તેની આંતર સ્થિતિનુંજ પરિણામ છે; જેથી અત્યારે પણ મનુષ્ય પોતાના વિચારોમાં સુધારો કરીને પોતાના શરીર, ચારિત્ર્ય તથા બાહ્ય સ્થિતિને ફેરવવાને શક્તિમાન છે; અને આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યનું ભવિષ્ય બીજા કોઈના હાથમાં નહિ, પરંતુ તેના પોતાનાજ હાથમાં રહેલું છે.

અનંત ચૈતન્ય સાથેની પોતાની અનાદિસિદ્ધ એકતાની પ્રતીતિ પામનાર મનુષ્યને કોઇ પણ પ્રકારની ત્રુટિ રહેતી નથી. તે એકતા અનુભવવા માટે મનુષ્યે પોતાના મનરૂપી દ્વારમાં કેવી રીતે ખરાબ વિચારોને અંદર પેસતા અટકાવવા, અને કેવી રીતે શુભવિચારોનેજ પેસવા દેવા.

આપણા સહવાસો, વિચારો, લાગણીઓ અને નિશ્ચયો, એજ આપણી જાતને ઘડનારાં અદૃશ્ય ઓજારો છે; અને તે જેવા પ્રકારનાં હોય છે તેવાજ પ્રકારનું આપણું જીવન તથા મુખારવિંદ ઘડાતું ચાલે છે.

દરેક માણસના શ્વાસ અને હૃદય કરતાં પણ જે પરમાત્મશક્તિ તેની વિશેષ નજીક હોઇને પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ તેના અસ્તિત્વમાંજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; તે પરમ મંગલકારી, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મસત્તા સાથે આ માનવ પ્રાણી જેટલા પ્રમાણમાં પોતાનું ઐક્ય સમજે છે અથવા તો નથી સમજતો; અને અનુભવે છે કે નથી અનુભવતો; તેટલાજ પ્રમાણમાં તે સમૃદ્ધ કે દરિદ્ર, સ્વસ્થ કે અસ્વસ્થ અને સુખી કે દુ:ખી રહે છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ.

ટૂંકી વાર્તાઓ.

ટુંકી વાર્તાઓનાં આ પુસ્તકોમાં આશક માશુકના સંયોગ વિયોગ વગેરેનાં શૃંગારિક વર્ણનો નહિ હોઇને તેમાંની વાર્તાઓ હિંદુઓની હાલની અનેક પ્રકારની સામાજિક અવદશાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી, તે દુર્દશાઓને ટાળવા પ્રેરનારી, બાપ દીકરી અથવા સમગ્ર કુટુંબ સાથે બેસીને વાંચી સાંભળી શકે એવી, તેમજ દરેક હિંદુ ગૃહમાં દરરોજ વાંચવા જેવી જ ખાસ કાળજીથી પસંદ કરીને લેવાયલી છે.

આ વાર્તાઓ ઘરમાં, સગાં વહાલાંમાં, અડોશી પડોશીમાં, તથા જ્ઞાતિ-બંધુઓ વગેરેમાં એકબીજા વચ્ચે ચાલતા કલેશ કંકાસનાં તેમજ ખરાબ રીત રીવાજ અને બીજી અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓનાં આબેહુબ ચિત્રો રજુ કરીને તેનાં શુભાશુભ પરિણામો એવી અસરકારક રીતે દર્શાવે છે કે, જેથી તેમાંથી લેવાનું શિક્ષણ આપોઆપજ વાંચનારના મન ઉપર ઠસી રહે છે. આવી રીતે આ અસરકારક વાર્તાઓ અણસમજુને સમજુ, દુઃખીને સુખી, તોબરા જેવા મોઢાવાળાંને હસમુખાં, સંપરહિતને સંપીલાં, દ્વેષીને પ્રેમી, ક્રોધીને સંયમી, કંજુસને ઉદાર, લોભીને દાની, અભણને ભણેલાં, નિર્બળને બળવાન, મૂર્ખને ચતુર, કજીઆખોરને શાંત અને સ્વાર્થીને પરોપકારી બનવા પ્રેરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ અનેક સ્થળે એવું બની પણ ચુક્યું છે. આવા પ્રકારની આ વાર્તાઓના નીચલા ભાગો તૈયાર છે.

ટુંકી વાર્તાઓ--ભાગ--૨ જો.

પૃષ્ઠ ૨૨૦, મૂલ્ય ૦॥ પો૦)=

આમાં પતિ કે પરમાત્મા? અંગના કે દેવાંગના? અભિમાની સ્ત્રી. કોઈ ભૂખ્યાને ખવડાવો. ગરીબ બિચારો પાંચો પટેલ. પ્રામાણિક ગબો પટેલ. લક્ષ્મીની ત્રણ ઠોકર. મનાવવામાં માનભંગ. ખરી પ્રભુસેવા. ચૂડેલ અને ચોર. તીજની સાડી. પોથી-પુરાણ. પુરૂષનું ગૌરવ કોના હાથમાં? નવાણુંનો ફેર. ઇસ હાથ દે ઉસ હાથ લે. પુનર્જન્મ. કાષ્ઠનો ઘોડો. માતા ઉઘાડી અને છોકરી ફેનસી! ઇ૦ ૨૩ વાર્તાઓ છે.

बीजां तैयार पुस्तको अने छबीओ.

નીચલાં પુસ્તકો વગેરે પણ બહુ ઉપયોગી છે; પરંતુ સ્થળાભાવને લીધે તેનું વર્ણન નહિ આપતાં માત્ર નામ ઇ૦ જ આપ્યું છે.

	નામ.	પૃષ્ઠ.	મૂલ્ય,	પોસ્ટેજ
પદ્ય ભજન	અખાની વાણી—મહાત્મા કવિની પ્રસાદી.	૩૨૪	ાા	૦)॥
	મનહર પદ—આધ્યાત્મિક ભજનો.	૧૮૦	૦)≈ાા	૦)-
	વૈરાગ્ય બોધ કાવ્ય—પ્રેમાનંદ શિષ્ય રત્નેશ્વર કૃત.	૧૧૨	ાં	૦)-
	છોટાલાલ પદબોધિની	૧૨૮	ાં	૦)-
ચરિત્ર	થિયોડર પારકર	૨૨૪	ાા	૦)॥
	મહાન સિકંદર	૨૮૮	ાા≈	૦)॥
	ના૦ શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુ	૧૯૨	૦)≈	૦)-
	હિન્દી લેખમાલા	૩૫૦	ાા	૦)॥
	સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૫ મો	૨૪૮	ાા	૦)॥
	,, ,, ભાગ ૬ ઠ્ઠો	૨૯૬	ાા-	૦)॥
	,, ,, ભાગ ૭ મો	૨૫૬	ાા	૦)॥

છબી ભગવાનની કદ ઈંચ ૭×૧૦	પ્રત્યેકનું મૂલ્ય એકેક આનો,
,, બહાદુર સર્વદમનની ,,	ત્રણે મળીને ૧૦ પ્રતના ાા
,, વ્યાસ અને ગણેશની ,,	પોસ્ટેજ ૧ થી ૪ પ્રત સુધી ૦)ાા

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

અમદાવાદમાં—ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઇમાં—કાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડીંગ, ત્રીજે માળે, સવારે ૭થી૧૦

અમદાવાદમાં "સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય"માં છાપ્યું. મુદ્રક; ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

तमारा हितनी वात.

"कहे नेपोलियन देशने, करवा आबादान,
सरस रीत छे एज के, दो माताने ज्ञान."

जो तमे तमारो, तमारां सगां वहालांनो, ज्ञातिने देशनो संसार तथा परमार्थ अधिक सरळ, सुख अने सफळ थयेलो जोवा इच्छता हो; तो तमारी गं तेवी रोकाणोमांथी पण समय कहाडीने तमारा कुटुंबमांनी स्त्रीओ अने कन्याओने वांचतां शीखवो. अने बनती पहेलीज तके तेओना हाथमां ज्ञान–चारित्र वर्धक उत्तम पुस्तको मूको.

सर्व कोइ सहेलाइथी मेळवी शके, एटला माटे आ संस्था एवां पुस्तको बने तेटला स्वल्प मूल्ये प्रसिध्ध करती आवी छे. तेना तरफथी अत्यार सुधीमां १५० उपरांत पुस्तकोनी आठेक लाख प्रत बहार पडी चुकी छे. ए पैकी जे पुस्तको हजी मळी शके छे, तेनी विगतवार माहिती आ पुस्तकमां छेवटना भागमां आपेली छे.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

अमदावादमां–त्रण दरवाजा बहार, नदीने रस्ते सेशन कोर्ट पासे.
मुंबइमां–कालबादेवी रोड, हाथी बिल्डींग, त्रीजे माळ, सवारे ७थी १०